ВІСНИК
КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ISSN 1728-2640

ІСТОРІЯ 87–88/2006

Засновано 1958 року

На основі архівних джерел та опублікованих матеріалів висвітлено окремі питання історії України; подано джерела з історії української державності та національного руху; досліджено питання архівознавства, джерелознавства й археографії.

On the basis of archival sources and publication a number of issues of the history of Ukraine are illuminated, sources for the history of the Ukrainian nationhood and national movement are characterized; some articles deal with the problems of archival and source studies and archeography.

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ РЕДАКТОР	В.Ф. Колесник, д-р іст. наук, проф.
РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ	Б.М. Гончар, д-р іст. наук, проф.; М.В. Гримич, д-р. іст. наук, проф.; Г.Д. Казьмирчук, д-р іст. наук, проф.; О.Ю. Комаренко, канд. іст. наук, доц. (відп. секр.); А.П. Коцур, д-р іст. наук, проф.; О.П. Крижанівський, д-р іст. наук, проф.; В.М. Мордвінцев, д-р іст. наук, проф.; С.Ф. Пивовар, канд. іст. наук, доц.; А.Г. Слюсаренко, акад. АПН України, д-р іст. наук, проф.; Р.В. Терпиловський, д-р іст. наук, проф.; М.Г. Щербак, д-р іст. наук, проф.; В.І. Яровий, д-р іст. наук, проф.

Адреса редколегії	01033, Київ-33, вул. Володимирська, 60, історичний факультет, ☎ (38044) 234 10 57
Затверджено	Вченою радою історичного факультету 20.10.05 (протокол № 3)
Атестовано	Вищою атестаційною комісією України. Постанова Президії ВАК України № 1-05/6 від 12.06.02
Зареєстровано	Міністерством інформації України. Свідоцтво про Державну реєстрацію КІ № 251 від 31.10.97
Засновник та видавець	Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет" Свідоцтво внесено до Державного реєстру ДК № 1103 від 31.10.02
Адреса видавця	01601, Київ-601, б-р Т. Шевченка, 14, кімн. 43 ☎ (38044) 239 31 72, 239 32 22; факс 239 31 28

© Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2006

Kyiv National Taras Shevchenko University

ЗМІСТ

ВИПУСК 87

Боголій Ю.
Проблема реформування ООН і позиція Сполучених Штатів Америки 4
Волосюк І.
Корейське питання та політика США: джерельна база дослідження 8
Гончар Б., Слободян Н.
Інформаційна війна США щодо Іраку 11
Гордієнко В.
Українське православ'я напередодні другої світової війни 14
Горохов С.
Допомога Чернігівського губернського земства переселенцям на початку XX століття 16
Кавун Т.
Політика коренізації національних меншин в УСРР у суспільно-політичній та науковій літературі 1920-х років 20
Ластовський В.
Відображення соціально-економічного розвитку православної церкви
в Україні наприкінці XVII – протягом XVIII століть на сторінках "Київської старовини" (1882–1906) 23
Матвієнко О.
Державна політика щодо жінок в Україні (кінець XX – початок XXI століть) 25
Машевський О.
Фактор чорноморських проток у міжнародних відносинах
у період від підписання Сан-Стефанського миру до Берлінського конгресу 29
Могильний Л.
Побудова державності України за брошурою С. Єфремова "Як люде прав собі добувають?" 33
Ніколаєць Ю.
Дисидентство в Україні в роки хрущовської відлиги у працях вітчизняних науковців 36
Новікова Л.
Політичні методи боротьби уряду Української Держави з повстанським рухом 39
Пахарєва О.
Вплив першої московської антропологічної виставки на розвиток антропології в Російській імперії 43
Пилипенко О.
Трудова імміграція в Україну наприкінці XIX – на початку XX століть 46
Судак І.
Канадська федерація 1867 р. і розподіл повноважень між федеральним центром та регіонами 49
Таран М.
Тайвань в американській політиці "стримування та ізоляції" КНР на Далекому Сході (1949–1969) 53
Федотова О.
Цензура друкованих видань в Україні під час Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років 57
Шевченко О.
Надія Віталіївна Суровцова та її соратниці в міжнародному жіночому русі 60

ВИПУСК 88

Бойко Ю.
Участь Євгена Чикаленка у процесах державотворення в добу української революції 1917–1919 63
Володько В.
Вища бюрократія Київського намісництва 80-х – першої половини 90-х років XVIII століття 66
Грибоєдова Н.
Роль Б.Д. Грінченка і Київської "Просвіти" у формуванні національної свідомості українського народу 69
Громова Н.
Різдвяні свята бойків у працях учених-етнографів XIX – початку XX століть 71
Дегтярьов С.
Матеріали повітових судів Лівобережної України (характеристика джерела) 74
Збаржевецький О.
Історія викладання римського права в Київському університеті Святого Володимира (1834–1919) 77
Кавун Т.
Стан історіографії політики коренізації національних меншин УСРР у 1920-і – на початку 1930-х років 80
Колесник В.
Агітаційно-пропагандистська діяльність Революційної української партії на початку XX століття 83
Куцаєва Т.
Джерела до вивчення проблеми розвитку вищої освіти УРСР у період 1965–1985 років 86
Кучмай К., Петренко А.
Рідкісні видання Наукової бібліотеки імені М. Максимовича Київського національного університету імені Тараса Шевченка 88
Патриляк О.
Нацистська промислово-економічна політика і життєвий рівень населення міст Райхскомісаріату України 91
Пижик А., Купчик О.
Встановлення дипломатичних відносин між УСРР і Німеччиною (1920–1922) 95
Полушкіна Т., Парахіна М.
Соціальні, економічні проблеми підготовки та збереження наукових кадрів в Україні (90-і роки XX століття) 98
Розовик Д.
"Просвіти" Чернігівщини у національно-культурному будівництві в роки української революції (1917–1920) 101
Цимбал Б.
Діяльність Організації демократичної української молоді (ОДУМ) в екзилі (50–60-і роки XX століття) 105

РЕЦЕНЗІЇ

Крижанівський О., Пивовар С.
Ю.Н. Алексеев. История Украины (учебное пособие для иностранных студентов с русским языком обучения).
– К.: КСУ, 2005.– 248 с. 109

Kyiv National Taras Shevchenko University

CONTENTS

ISSUE 87

Bogoliy Yu.
The problem of reform of the United Nations and USA attitude 4
Volosyuk I.
Korean problem and the policy of the USA: sources of information 8
Gonchar B., Slobodyan N.
USA information war to Iraq 11
Gordienko V.
Ukrainian orthodox church before the World War II 14
Gorochov S.
The help of Chernigov zemstvo to moving farmers at the beginning of XX centure 16
Kavun T.
The korenizatiya's politics of the national minorities in the USSR in the social-political and scientifical literature on 1920-es. 20
Lastovs'kiy L.
Shoving the social economic developing of Ukrainian orthodox church
at the end of XVII th centurg-during XVIII th at the pages of "Kyivska starovyna"(1882–1906) 23
Matviyenko O.
Ukrainian national politics about women (the end of the XX th - beginning of the XX Ist cent.) 25
Mashevskiy O.
"Straits Question in international relations in the period from the signing of saint-stephen Treaty up to the opening of Berlin Congress"..... 29
Mogyl'niy L.
Status of Ukraine at on the book "How do people get their rights?" by S. Jefremov 33
Nikolaets Yu.
Dicidents rule during hrushow's thow in historical publication of Ukraine 36
Novikova L.
The political methods of the Struggle of the Government of the Ukrainian State with the Rebel's Movement 39
Pakhareva O.
The influence of the first Moscow anthropologicalexhibition over the development of anthropology in Russian Empire 43
Pylypenko O.
Labor immigration on Ukraine in the end of XIX – in the beginning of XX centuries 46
Sudak I.
Canadian federation 1867 and distribution of power between the federal centre and regions 49
Taran M.
Taiwan in the US policy of "restraining and isolation" of the PRC in the Far East (1949–1969) 53
Fedotova O.
The history of censorship printed editions in Ukraine for a period Grate Patriotic war 1941–1945 57
Shevchenko O.
Nadiya Vitaliivna Surovtsova and her comrades in the International women movement 60

ISSUE 88

Boiko Yu.
The participation of Eugene Chykalenko in the processes of state building during Ukrainian revolution 1917–1919 63
Volodko V.
The highest bureaucratic stratum of Kyiv province in the 80-th – the first half of 90-th of the XVIII century 66
Grybojedova N.
The role of B.Grinchenko and the Kiev "Prosvita" in the formed of the national consciousnees of the Ukrainian nation 69
Gromova N.
The Christmas holidays of the Boikos in the ethnographers of XIX – early XX century works 71
Degtyariov S.
The materials of the district courts of Ukraine (characteristics of the documents) 74
Zbarzhevetskiy O.
The history of teaching the Roman law in Kiev University of st. Volodimir (1834–1919) 77
Kavun T.
historiography of the «korenizatsiya's politics» of the national minorities
in the Ukrainian SSR of 1920s – the beginning of 1930 and its periods 80
Kolesnyk V.
Agitation and propaganda activity of the Revolutionary Ukrainian party at the beginning of XX century 83
Kutsayeva T.
Ukrainian high education system (1865-85): review of archives as sources of the topic 86
Kuchmay K., Petrenko A.
Rarity publications of Kyiv Taras Shevchenko national university scientific library after M. Maksymovych 88
Patrylak O.
Nazi industrial-economic policy and living standard of the population city in Reichskommissariat Ukraine 91
Pyzhyk A.
Installation of diplomatic relations between Ukrainian SSR and German in 1920–1922 95
Polushkina T., Parakhina M.
Social, economic problems of preparation and preservation of the scientific stuff in Ukraine (90 years of XX century) 98
Rozovik D.
"Prosvita" organisations of Chernigiv region in the national – cultural building during the Ukrainian revolution (1917–1920) 101
Tsymbal B.
Activity of the Organization of Democratic Ukrainian Youth (ODUM) in emigration (50–60 years of the XX century) 105

REFERENCES

Kryzhanivskiy O., Pyvovar S.
Yu.N. Alekseev. The history of Ukraine (studying materials for foreign students with Russian language of studying).
– K., KSU, 2005. – 248 p. 109

Kyiv National Taras Shevchenko University

Ю. Боголій, асп.

ПРОБЛЕМА РЕФОРМУВАННЯ ООН І ПОЗИЦІЯ СПОЛУЧЕНИХ ШТАТІВ АМЕРИКИ

Присвячено процесу реформування ООН і вивченню поглядів та позицій щодо реформи, а саме, керівництва Організації та керівництва Сполучених Штатів.

The article is devoted to the reform of the United Nations and views of reform of the Organization, especially the views of government of UN and the American leaders.

14–16 вересня 2005 р. глави 180 держав та урядів зібралися на святкування 60-ї річниці Організації Об'єднаних Націй (ООН). 14 вересня на ювілейній сесії Генеральної Асамблеї ООН було прийнято кінцевий документ Всесвітнього Саміту 2005 р. За його основу було взято доповідь К. Аннана від 21 березня 2005 р. "За більшої свободи: до розвитку, безпеки та прав людини для всіх".

Ще й на 60-у році існування ООН у міжнародних наукових та суспільних колах продовжуються дебати щодо конкретних кроків у бік реформування Організації та перегляду її Статуту за умови збереження принципів, на основі яких її було створено.

Причини, які спонукали світове співтовариство почати активні дії в бік реформування Організації, перш за все, були зумовлені відходом від холодної війни. З розпадом СРСР та руйнуванням системи союзницьких відносин країн соціалістичного табору в кінці 1980-х – на початку 1990-х рр., в умовах трансформації структури системи міжнародних відносин із біполярної в багатополярну стали можливими справжні кроки до реформування ООН.

Протягом усього періоду холодної війни авторитет самої Організації знизився у зв'язку з її нездатністю радикально діяти задля збереження миру і безпеки. Перш за все це стосується ст. 43 Статуту, за якою всі члени ООН зобов'язані надати у розпорядження Ради Безпеки та на її вимогу і на основі спеціальної угоди необхідні збройні сили, допомогу і відповідні засоби обслуговування [11, с. 156]. Здійснена у 1950-х рр. спроба створення збройних сил ООН під час війни у Кореї (1950–1953), коли лише 16 із 60 членів ООН виділили певні військові контингенти в об'єднану групу, що виступала під прапором ООН, закінчилася невдачею і ніколи більше не повторювалася. Фактичним провалом завершилася велика військова операція ООН у Конго у 1960-х рр. Створені збройні війська не виконали своїх завдань. Зокрема, принцип застосування сили не знайшов подальшого розвитку у діяльності ООН із забезпечення миру і безпеки.

У постбіполярну добу серед таких операцій можна назвати операції ООН з підтримання миру в Сомалі, Руанді, Югославії. Крім того, провал миротворчих операцій в Югославії призвів до того, що сили ООН віддали свої повноваження бійцям НАТО. До цього воєнна коаліція на чолі із США провела бойові дії проти Іраку під час операції "Буря в пустелі". Тепер військова коаліція країн – членів НАТО розпочала війну проти Іраку без санкцій ООН, хоч і війна вже закінчилася, проте для відновлення країни допомога ООН є необхідною.

Реформування ООН веде за собою переакцентування оцінки посади та ролі Генерального секретаря. Згідно зі ст. 97 Статуту ООН (глава XI), він є, перш за все, головною адміністративною особою організації, проте ст. 99 закріплює за ним і політичні функції: "право доводити до відома Ради Безпеки будь-які питання, які, на його думку, можуть загрожувати підтриманню міжнародного миру та безпеки" [11, с. 170–171]. Оновлення ООН потребує від її головної посадової особи зважених ініціативних пропозицій, дипломатичного вміння, сміливості та крайньої об'єктивності. Адже протягом усього часу існування ООН майже всі її генсеки приймали одну із сторін. Так, перший генсек ООН норвежець Трюгве Лі був прибічником США. За це його критикував представник СРСР в ООН А. Вишенський. Його наступник, швед Д. Хаммаршельд, загинув в авіакатастрофі і не зміг реалізуватися в цій ролі. Бірманець У Тан зайняв нейтральну позицію, що, у свою чергу, не сподобалося жодній із сторін. Мандат Переса де Куеляра прийшовся на переломний період у міжнародному світоустрої. Він був вдалим дипломатом, балансував між двох сторін, не приймаючи позиції жодної. Б.-Г. Бутрос, у свою чергу, був неприйнятним для Вашингтона, тому американське керівництво було проти переобрання його кандидатури на повторний термін.

Нові зміни в ООН також повинні вплинути на кількісний та якісний склад її виконавчого апарату – Секретаріату. Управління Секретаріату постійно звинувачували у великому складі персоналу та занадто складній структурі, яка призводила до затягування виконання справ і неефективності діяльності всього апарату.

Іншим аспектом проблеми реформування ООН є збільшення країн – членів ООН (на 1.12.05 членами ООН є 191 країна), що призвело до зміни загальної обстановки всередині Організації, і виникла потреба у перебудові її структури та кадрової перестановки у виконавчому апараті. З одного боку це призвело до певного пожвавлення в роботі, проте ускладнило обмін думками всередині Організації і вимагає більшої гнучкості та пом'якшення позицій щодо пошуків спільного взаєморозуміння. У зв'язку з цим постало питання про те, яким чином забезпечити більш-менш регулярний доступ суверенних держав-членів до участі в роботі головних органів ООН, і, насамперед, у Раді Безпеки.

Ще однією причиною реформування Організації є вихід на світову арену тих держав, які після другої світової війни не класифікувалися як впливові та поважні члени міжнародного співтовариства, що претендували б на посилення свого статусу в ООН, зважаючи на їхнє історичне визнання як великих держав та помітної ролі у сучасній системі міжнародних відносин. Перш за все, це Японія та Німеччина.

Наступним аспектом реформи ООН є проблема фінансування Організації. Фінансова криза в ООН значною мірою була пов'язана з тим, що деякі основні донори не бажали оплачувати конкретні програми або миротворчі операції, за які вони не голосували, проте які були підтримані оонівською більшістю. Так себе поводили США і СРСР. Внаслідок цього в середині 1980-х рр. ООН опинилася у гострій фінансовій кризі. Ініціаторами перегляду фінансування ООН виступили Сполучені Штати. Вони прийняли низку поправок до американського законодавства. Головна вимога американської сторони полягала в тому, щоб застосовувалося так зване *виважене голосування*, пропорційне пайовому внеску держави до оонівського бюджету. Цей проект було відкинуто, проте було прийнято рішення, що бюджет ООН буде прийматися не голосуванням, де вже досить давно домінують голоси членів країн, що розвиваються, а з усезагальної згоди всіх членів ООН. У 1986 р. цю пропозицію було прийнято. Вона діє й досі. На думку Надзвичайного і Повноважного Посла Російської Федерації О. Бєлоногова ця реорганізація себе виправдала, адже бюджет вдалося раціоналізувати і при-

© Ю. Боголій, 2006

Kyiv National Taras Shevchenko University

пинити його зростання [3, с. 86]. Проте проблема марнотратства, раціонального використання коштів та контролю за фінансуванням оонівських програм залишилася.

Спроби внесення змін до Статуту ООН відбувалися протягом усього періоду існування Організації. Найпомітнішими ці зміни були у 1963 р., коли кількість членів ООН уже нараховувала більше 100 країн, причому більше 20 з них були нові африканські держави, було прийнято поправки до деяких статей Статуту. Згідно з цими поправками Рада Безпеки ООН збільшувалася з 11 до 15 членів, а кількість членів Економічної і Соціальної Ради – з 18 до 27. Вдруге це число збільшилося до 54 у 1971 р.

Таким чином, незважаючи на певні зміни у складі її учасників, на початок 1990-х рр. Організація продовжувала існувати у "чистому вигляді", з дня її створення. Уже з кінця 1980-х рр. відбувся корінний перелом у відносинах між Радянським Союзом й ООН. 15 листопада 1989 р. Генеральна Асамблея ООН з ініціативи США та СРСР прийняла резолюцію 44/21 "Посилення міжнародного миру, безпеки та міжнародного співробітництва у всіх його аспектах згідно зі Статутом ООН" [14]. Сам факт її внесення на розгляд в ООН, по суті, ознаменував початок нового періоду у діяльності Організації. Перш за все це стосується позицій СРСР та США в ООН щодо їх позицій у вирішенні ключових питань.

Одним із перших в ООН, хто заговорив про актуальність змін у її роботі був генсек Хав'єр Перес де Куельяр (1982–1991), який закликав до оновлення та відродження Організації. "Він розумів, що нова глобальна ситуація дає унікальну можливість пробудити миротворчий потенціал ООН та разом із тим підняти роль генсека і наполегливо доводив, що найпріоритетнішим завданням ООН є підвищення ролі країн, що розвиваються", – так висловлювався про Хав'єра Переса де Куельяра заступник Генерального секретаря В. Сафрончук [16, с. 70]. Його наступник Б.-Г. Бутрос (1992–1996) у своїй заяві на засіданні групи вищого рівня з фінансового становища ООН від 6 лютого 1996 р. розширив ті завдання, які стоять перед Організацією у процесі її реформування. У зв'язку із цим серед основних проблем він виділив такі: важка фінансова криза, питання розміру внесків, бюджетна проблема, структурна перебудова та адміністративні проблеми [4, с. 7]. У програмному документі "Порядок денний для миру" Б. Г. Бутрос запропонував підготувати аналіз та рекомендації щодо шляхів підвищення ефективності ООН у межах Статуту ООН, щодо проведення превентивної дипломатії у сфері миротворчої діяльності та в межах посилення підтримання миру [13].

Найголовнішим реформатором ООН залишається її теперішній Генеральний секретар К. Аннан. Після свого обрання 13 грудня 1996 р., він запропонував зробити Організацію менш громіздкою, ефективнішою, дієвішою та оперативнішою, а також реалістичнішою у своїх цілях та зобов'язаннях. Уже на 52-й сесії Генеральної Асамблеї ООН, яка відкрилася 16 вересня 1997 р. в Нью-Йорку, у першій звітній доповіді щодо роботи Організації він оголосив про заплановані реорганізаційні зміни для поліпшення її роботи. У розділі "Кроки, які ми повинні зробити" К. Аннан запропонував провести зміни в адміністративних перетвореннях: це створення в межах Секретаріату *відповідних структур,* починаючи зі створення посади першого заступника генсека, Групи старших керівників, Групи стратегічного планування, чотирьох секторальних виконкомів і Групи ООН з розвитку. Було заплановано перерозподілити функції між директивними органами ООН та Генеральним секретарем, упорядкувати порядок денний і саму роботу Генеральної Асамблеї, прийняти пропозиції, які б обмежували нові мандати, та складання бюджету, орієнтованого на конкретні результати. Він запропонував удосконалити кадрову політику, ліквідувати паралелізм та дублювання у роботі підрозділів Секретаріату [5].

21 березня 2005 р. К. Аннан запропонував на розгляд 59-ї Генеральної Асамблеї план реформування Організації, що передбачає найрадикальніші зміни за всі 60 років існування. У доповіді "За більшої свободи: до розвитку, безпеки та прав людини для всіх" К. Аннан наголосив на потребі продовження реформ в Організації, а особливо поліпшенні діяльності Генеральної Асамблеї, Ради Безпеки, Економічної і соціальної Ради та секретаріату ООН. Він запропонував кардинальну реорганізацію роботи Ради з прав людини. Потрібно звернути особливу увагу на запропоновані варіанти реформування Ради Безпеки ООН. Генеральний секретар запропонував два варіанти:

❖ Модель А передбачає шість нових постійних місць, проте жодного додаткового права вето, та три нових непостійних місця на двохрічний термін, які будуть розподілятися між основними регіональними зонами таким чином: чотири – від Африки, три – від Азії і Тихоокеанського регіону, два – від Європи та чотири – від Американського континенту;

❖ Модель В не передбачає жодного постійного місця, проте передбачає створення нової категорії у вигляді восьми місць на чотирьохрічний відновлюючий термін й одного нового непостійного місця на двохрічний (невідновлюючий термін), які будуть розподілятися між основними регіональними зонами таким чином: по два місця, що відновлюються від кожного регіону на чотирьохрічний термін і по три – від Азії і Тихоокеанського регіону та Американського континенту, по чотири – від Африки й одне для Європи [10].

Починаючи з 1997 р., здійснені значні зрушення у реформуванні внутрішньої структури Організації. Найголовнішими змінами на цьому етапі реформ були зміни в структурі управління Секретаріату, а саме, створення Департаменту з економічних і соціальних питань замість трьох існуючих департаментів й об'єднання двох програм у межах Управління зі справ наркотиків та злочинності. Функції Центру з прав людини були передані до Управління Верховного комісару з прав людини. Було створено посаду заступника Генерального секретаря і власний кабінет генсека ООН, куди увійшли всі керівники управлінь і департаментів Секретаріату, а також керівники фондів і програм ООН. За чотирма тематичними напрямами: мир та безпека, економічні і соціальні питання, гуманітарні питання та розвиток, було створено чотири секторальні комітети, куди увійшли департаменти, фонди і програми ООН.

К. Аннан створив Групу високого рівня із загроз, викликів та змін (Panel of High Level) на чолі з колишнім прем'єр-міністром Таїланду Ананадом Пан'ярачуном. До обов'язків групи входять надання порад у зв'язку з тими змінами, які повинні бути внесені до правил та механізмів діяльності ООН. До її компетенції входить оцінювання ефективності роботи головних органів ООН – Генеральної Асамблеї і Ради Безпеки, та надання порад щодо їх ефективного реформування. К. Аннан переконаний, що потрібно зробити Раду Безпеки більш представницькою та демократичною, для того щоб її склад відповідав реаліям сьогодення [1, с. 6].

Другим великим пакетом реформ від 18 грудня 2002 р. було прийнято рішення про кардинальну реорганізацію Департаменту суспільної інформації і Департаменту зі справ Генеральної Асамблеї та конференційного управління. З тих пір було поліпшено роботу щодо обслуговування засідань і підготовці документів.

Ivan Franko National University

Також було скасовано приблизно тисячі посад, які не були заповненими у 1996 р.

На сьогоднішній день було реорганізовано та вдосконалено діяльність Організації у різних сферах:

❖ В інформаційній: припинили свою діяльність дев'ять інформаційних центрів ООН, розташованих у Західній Європі, а на їхній базі було створено сучасний центр у Брюсселі. Окрім цього було проведено інформатизацію діяльності головних органів ООН. На сьогоднішній день до всіх офіційних доповідей та видань ООН можна отримати вільний доступ через систему офіційної документації на базі мережі Інтернет;

❖ У миротворчій: було зроблено загальний огляд операцій ООН з підтримання миру – "Доповідь Брахімі", де були надані рекомендації щодо поліпшення проведення миротворчих операцій Організацією, за якими були проведені операції ООН з підтримання миру у Східному Тиморі та Сьєрра-Леоне;

❖ У бюджетній: діюча система складання бюджету в ООН була змінена і переорієнтована з докладного опису заходів і ресурсів на визначення кінцевих результатів та показників досягнення результатів. Цикл довготермінового планування було скорочено з чотирьох до двох років. До того фінансові правила та положення Організації було оновлено та консолідовано, керівникам було надано більше повноважень, але, разом з тим, було посилено їх підзвітність;

❖ В управлінській: було змінено систему управління персоналом. Вона стала доступнішою та ефективнішою;

❖ У системі безпеки: у кінці 2004 р. було проведено докорінну реорганізацію системи безпеки ООН. Внаслідок цього було створено Департамент з питань охорони і безпеки.

Окрім цих практичних кроків певні зміни відбулися і у роботі Генеральної Асамблеї та її комітетів, було проведено реформу ЕКОСОР, хоч її структура все ще залишається занадто складною. Було докладено багато зусиль для поліпшення роботи підрозділів Організації у різних країнах світу, для співпраці ООН з недержавними організаціями для фінансової підтримки програм з розвитку і допомоги [6].

Після розпаду Радянського Союзу та руйнації біполярного устрою Сполучені Штати зберігають геополітичний інтерес у підтриманні міжнародного миру і стабільності, існування яких було б неможливими без Організації Об'єднаних Націй, яка, у свою чергу, адаптується до нових світових реалій. Важливу роль у цьому процесі відіграють Сполучені Штати Америки, як країна, що посідає провідне місце у світі та має неабиякий вплив в ООН.

На початку 1990-х рр. керівництво США знало, що реформа ООН є неминучою, але тоді ще не було сформовано чітких цілей та засобів реформи. Державний Секретар М. Олбрайт вважає, що і президент Дж. Буш і президент Б. Клінтон розуміли, що в ООН недостатньо ресурсів для того, щоб вирішувати нові завдання старими методами [9, с. 202].

Протягом 1990-х і на початок 2000-х рр. у зовнішньополітичних колах США формувалося кілька основних напрямів та позицій щодо реформування ООН.

Одним з найактуальніших та суперечливих питань у позиції США щодо реформування ООН є миротворча діяльність Організації.

На Генеральній Асамблеї ООН у вересні 1992 р. президент Дж. Буш оголосив проект розширення ресурсів ООН. Уже на той час співробітники Пентагону, Ради Національної Безпеки і Державного департаменту працювали над рекомендаціями щодо вдосконалення миротворчих операцій ООН. У січні 1993 р. Дж. Буш заявив, що "Об'єднані Нації отримують шанс перетворитися на центральний інструмент попередження та вирішення конфліктів, збереження миру" [23, p. 7]. У свою чергу, Генеральний секретар Б.-Г. Бутрос у програмному документі "Порядок денний для миру" передбачав створення єдиних збройних сил та їхній військовий штаб [13]. У цій структурі далеко не останню роль відводили Сполученим Штатам.

Після трагічних подій у Сомалі у жовтні 1993 р., коли на США було покладено виконання миротворчої місії, яка зазнала невдачі, позиція Сполучених Штатів щодо миротворчої діяльності стала жорсткішою. Про це свідчить факт внесення на розгляд сенату США Акта щодо підтримання миру, за яким американцям заборонено служити під керівництвом іноземців. Його продовженням стала президентська директива № 25 щодо обмеження участі США в колективних операціях із забезпечення міжнародної безпеки. Цей документ свідчив про те, що керівництво США в цілому підтримує миротворчі операції ООН, але, перш за все, вони не мають суперечити національним інтересам. Було запропоновано низку заходів для того, щоб їх зробити успішнішими і вигіднішими для Сполучених Штатів, також у ній було сформульовано основні критерії щодо участі американських військових у миротворчих операціях: чітке формування структури командування, чітке планування та визначення мандату миротворчої операції, ефективна його реалізація та проведення всебічних консультацій з конгресом перед прийняттям рішень щодо участі у миротворчих місіях США [9, с. 203].

За чотири роки президентства Дж. Буша і за перший президентський термін Б. Клінтона Рада Безпеки санкціонувала більше миротворчих операцій, ніж за всю попередню 44-річну історію ООН. У 1990 р. під егідою ООН служили 14 тис. військовослужбовців, а вже у 1993 р. їх кількість зросла до 78 тис [9, с. 187]. З другої половини 1990-х рр. було переглянуто практику створення миротворчих місій ООН і, таким чином, було скорочено кількість миротворців з 78 до 15 тис. чол., а внесок США у миротворчу діяльність ООН зменшився з 1 млрд у 1995 р. до 231 млн у 1999 р. [29].

На Саміті тисячоліття в ООН Б. Клінтон виступив із промовою "Не потрібно вимагати від ООН робити те, чого вона не в змозі робити", у якій запропонував удосконалення миротворчого механізму (поліпшення навчання, спорядження), для того, щоб "миротворці заслуговували на довіру і щоб їхні завдання були чітко визначеними, чітко функціонуючими штабами" [7, с. 23].

Складовою цього питання є також створення Комісії з миротворення, яка б у постконфліктних умовах сприяла відновленню постраждалих країн та налагодженню гуманітарної допомоги.

Керівництво Сполучених Штатів почало звинувачувати апарат Секретаріату і персонал ООН у махінаціях і маніпулюванні великими коштами бюджету Організації. Ці проблеми постають на тлі фінансової кризи. Отже, третім аспектом реформування ООН, де США займають активну позицію, є реформування системи нагляду за використанням коштів, виділених для ООН. У 1994 р. у структурі Секретаріату за ініціативи США було створено Офіс служб внутрішнього нагляду [Office of Internal Oversight Services (OIOS)]. Його було створено для забезпечення внутрішнього нагляду, професійної та своєчасної ревізії, моніторингу, інспекції, оцінки, консультацій з питань менеджменту, для вдосконалення культури і прозорості роботи працівників адміністрації Секретаріату і т. д. Починаючи з 1995 р. і на 30 червня 2004 р. працівники Офісу викрили фінансові махінації на суму 306 млн дол., 157 млн дол. з яких було повернено до Організації. Окрім цього, було проведено ревізію фінансування ми-

ротворчих операцій на місцях і виділення коштів на гуманітарну допомогу під час їх проведення. Таким чином, Організація викрила фінансові махінації в Косово, у Східному Тиморі, Камбоджі, Сомалі та Руанді [24].

Наступним досить суперечливим аспектом проблеми реформування ООН є фінансова і бюджетна політика Організації та позиція Сполучених Штатів.

США з другої половини 1990-х рр. ведуть активну роботу з питання скорочення бюджетних витрат ООН. Завдяки зусиллям США бюджет ООН було скорочено на 1996–1997 і на 1998–1999 рр. [29].

Відомо, що США виступають головним фінансовим донором ООН. На 1995 р. Сполучені Штати вносили найбільші щорічні дотатки до бюджету ООН у розмірі 25 %. Протягом 1995 р. США виплатили 570 млн дол. на миротворчі операції та 660 млн дол. до її регулярного бюджету [2, с. 58]. У 1997 р. з ініціативи сенаторів Дж. Хелмса та Р. Байдена було розроблено компромісний варіант щодо погашення американського боргу перед ООН, за яким санкціонувалася виплата заборгованості протягом трьох років у розмірі 819 млн дол., лише в тому випадку, коли Організація виконає 22 вимоги американського керівництва. Головною вимогою було зниження квоти внесків США до щорічного бюджету з 25 до 20 % [22, p. 2381]. У кінці 2000 р. Генеральною Асамблеєю було прийнято низку рішень, за якими вимоги американців частково задовольнялися, а саме, їхня частка в бюджеті буде поступово знижуватися з 25 до 22 %, а рівень участі у фінансуванні миротворчих операцій – з 31 до 28 % [21]. ООН, у свою чергу, погодилася на певні адміністративні реформи, а США зобов'язалися виплатити борг (приблизно 926 млн дол.), трьома частинами. Незважаючи на це на вересень 2001 р. Сполучені Штати заборгували Організації 2,3 млрд дол. За офіційними даними 447 млн дол. із цієї суми – це внески до регулярного бюджету, 37 млн дол. – борг перед міжнародними трибуналами, а приблизно 1,8 млн дол. – фінансування миротворчих операцій [30].

Після подій 11 вересня 2001 р. Конгрес США зробив кроки назустріч для налагодження відносин з ООН. Перш за все, палата представників погодилася на виплату частини американського боргу ООН в розмірі 582 млн дол. Голова комітету з міжнародних питань палати представників Г. Хайд заявив, що виконання наших фінансових зобов'язань перед ООН допоможе американським політичним діячам сконцентруватися на здійсненні курсу, який об'єднає членів Ради Безпеки ООН у боротьбі з глобальним тероризмом. Він вважає, що, виплачуючи свій борг, Сполучені Штати не забувають про необхідність реформування ООН, а саме про зниження розміру американських щорічних внесків до її бюджету та у фінансування миротворчих операцій [15, с. 39].

17 червня 2005 р. палата представників Конгресу США ухвалила закон щодо скорочення на 50 % американського внеску до регулярного бюджету ООН. Виплати будуть скорочені лише в тому випадку, якщо керівництво Організації не виконає приблизно 40 вимог американців щодо реформування ООН, 32 з яких мають бути виконаними до вересня 2007 р. Коментуючи цей закон, К. Аннан заявив, що скорочення внесків США до бюджету ООН не є ефективним шляхом здійснення реформ. Генеральний секретар підкреслив, що лідерство США у проведенні реформ дуже важливе, але, на його думку, вибраний Конгресом шлях досягнення цієї мети є не продуктивним. Керівництво Білого дому також не в захваті від ініціативи законодавців і вже попередило, що їх демарш може не прискорити, а тільки ускладнити процес реформування ООН [12].

На сьогоднішній день фінансово-бюджетні суперечки між Сполученими Штатами та ООН є остаточно невирішеними. І проблема заборгованості, і проблема скорочення дотатків Сполученими Штатами в бюджет Організації Об'єднаних Націй залишається. У 2005 р. Сполучені Штати Америки виплатили до регулярного бюджету ООН 439 611 612 дол., а їх частка становить 22 % від загальної суми внесків країн – членів ООН. Цей показник залишається найвищим серед усіх інших країн – членів ООН [8].

Ще одним, не менш суперечливим питанням щодо реформи ООН та позиції США є питання розширення складу Ради Безпеки ООН.

У доповіді "Партнери заради миру. Посилення колективної безпеки у XXI ст.", підготовленій американською Асоціацією сприяння ООН, іде мова про потребу ревізії Статуту ООН, перш за все щодо реформування Ради Безпеки. Автори пропонують збільшити кількість непостійних членів органу до 15, за умови збереження права вето, виходячи з урахування реалій сучасного світу і з історичного досвіду, приводять приклад сумнозвісної Ліги Націй [25]. У доповіді запропоновано новий вид членства в Раді Безпеки ООН: напівпостійні члени від головних регіонів світу на ротаційній основі. Конкретними кандидатами вони називають: Японію або Індію, Бразилію або Мексику, Німеччину або Італію, Нігерію або Єгипет, при цьому вони обходять питання про статус напівпостійних членів, і, головне, чи повинні вони володіти правом вето.

Позицію Сполучених Штатів щодо реформування ООН озвучила Державний секретар М. Олбрайт: "Протягом моєї роботи в Організації Об'єднаних Націй у середині 1990-х рр. Сполучені Штати підтримували розширення Ради Безпеки ООН лише до 21 члена і можуть гарантувати підтримку у наданні постійних місць лише Японії та Німеччині" [18, p. 22].

Отже, протягом обох президентських термінів Б. Клінтона та адміністрацій Дж. Буша (молодшого) у робочих документах йдеться мова про те, що Сполучені Штати в цілому підтримують розширення Ради Безпеки до 20–21 члена [19; 20].

На святкуванні 60-ї річниці ООН Державний секретар К. Райс 17 вересня 2005 р. запропонувала конкретні реформаторські кроки: "Ми повинні трансформувати ООН відповідно до викликів нашого часу… Серед найголовніших пріоритетних завдань можна виділити створення нової Ради з прав людини… Ми також хочемо, щоб Рада Безпеки відображала такий світ, яким він є у 2005 р., а не такий, яким він був у 1945 р. Сполучені Штати вітають збільшення цього органу. Ми підтримуємо кандидатуру Японії на посаду постійного члена Ради Безпеки. Ми віримо, що країни, які розвиваються, також заслуговують на представництво в Раді. Це все має зробити Раду Безпеки ефективнішою, а вона повинна бути саме такою" [17].

Після святкування ювілею Організації Об'єднаних Націй керівництво Сполучених Штатів Америки висунуло основні свої вимоги реформи, які складаються з таких положень:

❖ Підтримання реформи Ради Безпеки ООН. Головне, щоб збільшення кількості її членів не призвело до зниження ефективності її діяльності. Підтримання кандидатури Японії щодо її вступу до Ради як постійного члена;

❖ Продовження реформування системи управління та адміністрування ООН, раціонального та ефективного використання бюджетних коштів Організації;

❖ Створення Комісії з миробудівництва, яка допоможе у відновленні мирного життя і налагодженні гуманітарної допомоги у постконфліктний період;

❖ Створення нової Ради з прав людини замість Комісії з прав людини для поліпшення діяльності Органі-

Kyiv National Taras Shevchenko University

зації в цій сфері. Дотримання прав людини має стати одним із пріоритетним напрямів глобального розвитку. Діяльність Ради повинна бути направлена на вирішеннz проблем, пов'язаних із конкретними зловживаннями прав людини, забезпеченнz технічної допомоги під час розв'язання цих питань [26].

Уже 4 жовтня 2005 р. на позапленарному засіданні Генеральної Асамблеї позицію Сполучених Штатів щодо реформування ООН було обмежено двома пріоритетними завданнями – це створення Ради з прав людини і продовження виконання управлінської реформи Секретаріату, а також складання майбутнього бюджету ООН з урахуванням коштів на Комісію з миробудівництва [27].

Реформа ООН – процес досить складний, який покликаний зберегти фундаментальні основи ООН і, разом з тим, забезпечити її адаптацію до умов мінливого світу.

Передумови реформування ООН склалися протягом кінця 1980-х початку 1990-х рр., а після розпаду Радянського Союзу і закінчення холодної війни цей процес перейшов з площини розмов у площину дій.

З 1997 р. процес реформування ООН уже почався. На сьогоднішній день реформування зачепило адміністративно-управлінську сферу та фінансово-бюджетну, структуру яких було переглянуто та спрощено. Особливо це вплинуло на ефективне використання коштів Організації. Проте цей процес є складним і довготривалим і вимагає досконалого вивчення всіх запропонованих варіантів у вирішенні того чи іншого суперечливого питання.

Сполучені Штати Америки сподіваються на те, що вони за будь-яких обставин залишаться найвпливовішою країною в ООН. Це пов'язано з тим, що вони залишаються найбільшим бюджетним донором Організації. Білий Дім також розуміє, що реформування ООН може призвести до зниження як потенціалу Організації, так і зниження ролі США в ній.

США мають досить міцні союзницькі зв'язки із ключовими регіональними державами та зберігають можливість впливу на військово-політичну ситуацію в будь-якому регіоні. У зв'язку з цим Вашингтон підтримує претензії Японії та інших великих регіональних країн на членство у Раді Безпеки, і в той же час виступає за зменшення миротворчого контингенту ООН, розраховуючи на свої сили та сили НАТО.

Керівництво Білого Дому сподівається, що ООН стане ефективним інструментом у вирішенні глобальних проблем, таких як тероризм, дотримання прав людини, встановлення демократії та сприяння розвитку. Пріоритетним напрямом все-таки вважається реорганізація фінансової системи аніж системи колективної безпеки. За цих обставин американські керівники наполегливо виступають за дотримання суворої економії в Організації та докорінну перебудову управлінського апарату.

У сучасних умовах ООН залишається єдиною універсальною Організацією у спільному вирішенні сучасних проблем. Можна констатувати, що успіхи або невдачі ООН зумовлені більшою мірою не фінансуванням або адмініструванням, а позицією держав-членів, рівнем їхньої прихильності до ідеалів, цілей та принципів і готовністю співпрацювати не на блоковій, а на колективній основі.

1. *Аннан К.* "И вы чувствуете, что где-то за углом притаилась надежда..." // Международная жизнь. – 2004. – № 3. 2. *Батюк В.* После юбилея ООН: вопрос о реорганизации остаётся // США: экономика, политика, идеология. – 1996. – № 3. 3. *Белоногов А.* Другой ООН у нас нет // Международная жизнь. – 2003. – № 6. 4. *Бутрос Б.-Г.* Радикальные преобразования в мировой системе после окончания холодной войны, естественно, находят отражение в деятельности ООН // Международная жизнь. – 1996. – № 5. 5. Доклад Генерального секретаря о работе Организации. 3 сентября 1997 года // http://www.un.org/russian/documen/sgreport/A-52-1/chap3.htm. 6. Досье реформы ООН: 1997–2005 годы // http://www.un.org/russian/reform/dossier.html. 7. *Клинтон Б.* Не нужно требовать от ООН делать то, чего она не способна делать // Международная жизнь. – 2000. – № 10. 8. Начисление взносов государствами-членами в регулярный бюджет Организации Объединенных Наций в 2005 году // http://www.un.org/russian/question/contrib.htm. 9. *Олбрайт М.* Госпожа госсекретарь. Мемуары Мадлен Олбрайт. – М., 2004. 10. Организация Объединенных Наций. Генеральная Ассамблея. Пятьдесят девятая сессия. Доклад Генерального секретаря. – A/59/2005. 11. Организация Объединённых Наций : Сб. док. – М.,1981. 12. Палата представителей Конгресса США проголосовала за сокращение американского взноса в ООН – Кофи Аннан назвал этот шаг контрпродуктивным // http://www.un.org/russian/news/fullstorynews.asp?newsID=3898. 13. Повестка дня для мира. Генеральная Ассамблея. 47 сессия. Доклад Генерального секретаря о работе организации // http://www.un.org/russian/site_index/agenda_forpeace.pdf. 14. Резолюция 4421 (1989) Генеральной Ассамблеи ООН // http://daccessdds.un.org/doc/ RESOLUTION/GEN/NR0/552/62/IMG/NR055262.pdf?OpenElement. 15. *Самуйлов С.* "Диалог между цивилизациями" в ООН и США // США – Канада: экономика, политика, культура. – 2002. – № 5. 16. *Сафрончук В.* Записки заместителя Генерального секретаря ООН // Международная жизнь. – 1994. – № 9. 17. Address of Secretary of State Condoleezza Rice at the 60th United Nations General Assembly. September 17, 2005 // http://www.un.org/webcast/ga/60/statements/usa050917eng.pdf. 18. *Albright M.* United Nations // Foreign Policy. – 2003. – Sept/Oct. 19. *Ambassador James B.* Cunningham Deputy United States Representative to the United Nations Statement in the General Assembly on Security Council Reform and Expansion November 16, 2000 // http://www.un.int/usa/00_174.htm. 20. *Ambassador Richard Sklar*. United States Representative for UN Management and Reform Statement in the Open Ended Working Group on Security Council Reform February 11, 1999 // http://www.un.int/usa/99_006.htm. 21. *Holbrooke R.:* Iraq will be Major UN Issue for Bush Administration. – "Washington File", 11.01.2001 // http://usinfo.state.gov./ 22. *Kitfield J.* Holbrooke Keeps paying His Dues // National Journal. – 14.08.99. 23. National Security Strategy of United States. The White House. – Jan. 1993. 24. OIOC // http://www.un.org/Depts/oios.htm. 25. Partners for Peace. Strengthening Collective Security for 21st Century. A Report of the Global Policy Project. The UN Association of the United States of America. – N.-Y., 1992. 26. Statement by Thomas Schweich, Chief of Staff, on United Nations Reform, in the Informal Plenary Session of the General Assembly, October 4, 2005 // http://www.usunnewyork.usmission.gov/05_166.htm. 27. Statement on Lessons Learned from the September 14-16 United Nations High Level Event. Ambassador John R. Bolton, U.S. Permanent Representative to the United Nations Hearing Before the House International Relations Committee Washington, DC September 28, 2005 // http://www.state.gov/p/io/rls/rm/57425.htm. 28. UN Reform Progress. Fact sheet released by the Bureau of International Organizations Affairs. U.S. Department of State. – 2000. – January 5. 29. U.S. Reduces Areas. 26.10.2001 // http://www.cunr.org/new.html.

Надійшла до редколегії 12.01.05

І. Волосюк, асп.

КОРЕЙСЬКЕ ПИТАННЯ ТА ПОЛІТИКА США: ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

Проаналізовано основну американську джерельну базу для дослідження корейської проблеми в політиці США

American sources of information were analyzed to research the "korean problem" in the policy of the USA.

Повоєнне суперництво США й СРСР та їхні протиріччя навколо Кореї призвели в 1948 р. до розколу держави на Північну Корею (КНДР), яка орієнтувалася на СРСР і Південну Корею (РК), яка орієнтувалася на США. Для того, щоб не допустити радянської експансії на Корейський півострів, США вступили в Корейську громадянську війну 1950–1953 рр. Надалі, у післявоєнні роки, РК виконувала роль одного з ключових елементів, створеної США системи стримування комунізму в Азії. Для дослідження різних аспектів політики Вашингтона на Корейському півострові в роки холодної війни особливо важливе значення мають американські багатотомні документальні публікації з питань міжнародних відносин, зокрема, в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні

© І. Волосюк, 2006

Kyiv National Taras Shevchenko University

(АТР) [9]. Крім того, при вивченні цієї теми значну роль відіграють мемуари офіційних осіб США [2].

Розпад СРСР призвів до формування нової глобальної і регіональної системи міжнародних відносин. Однак Корейський півострів і нині є одним з районів нестабільності та потенційної кризи в АТР. *Корейська проблема* має комплексний характер і включає низку аспектів: ядерну і ракетну програму КНДР, проблему об'єднання двох корейських держав, військову присутність США на півдні півострова.

Дослідити корейське питання в сучасній політиці США можна, насамперед, за допомогою американських офіційних документів, які поділяються на дві підгрупи – документи виконавчої і законодавчої влади. Значну роль у розкритті теми відіграють президентські документи. Урядові публікації: послання президента США до конгресу, заяви, промови, прес-конференції, виступи по радіо, телебаченню збираються в щорічнику "Офіційні папери президента США" [20]. Великий інтерес для дослідження теми мають матеріали слухань конгресу з питань здійснення зовнішньополітичного курсу США щодо Корейського півострова [8]. На слуханнях зверталася особлива увага на такі аспекти *корейської проблеми* як врегулювання ядерної, ракетної, уранової програми КНДР, експорт КНДР ракетних технологій, модернізація американсько-південнокорейського альянсу. Матеріали слухань дають можливість усвідомити вплив внутрішньополітичних факторів на формування зовнішньополітичної концепції США; проаналізувати і простежити механізм вироблення та реалізації рішень конгресу США з корейського питання. Так, після повідомлень про вірогідність будівництва в КНДР фабрики, що повинна була вилучати плутоній з відпрацьованого палива, уряд США починає розробляти стратегію для врегулювання кризи навколо Північної Кореї. На одному зі слухань було підкреслено, що стратегія США складається із трьох елементів: міцний союз із РК; тісне співробітництво з Японією; діалог з Росією та Китаєм [27, p. 102]. На спеціальному засіданні палати представників обговорювалося питання, як необхідно США реагувати на розробку КНДР ядерної зброї, а також були запропоновані конкретні варіанти дій. Перший варіант – нічого не робити, навіть якщо КНДР виготовить ядерну зброю і сподіватися, що спрацює механізм стримування. Другий – сприяти або погодитися на придбання РК ядерної зброї у надії, що загроза взаємного знищення призведе до стримування і стабільності на півострові. Третій варіант – ввести в дію проти Півночі механізм міжнародних санкцій у надії, що цей тиск переконає КНДР припинити ядерну програму. Четвертий – здійснити воєнні дії проти ядерних об'єктів Півночі [15, p. 2]. Особливо гостро в конгресі обговорювалося питання про завдання ударів по ядерних об'єктах КНДР у середині 90-х рр. XX ст., коли КНДР розпочала вивантаження палива з атомного реактора в м. Йонбені і заявила про свій вихід з Договору про нерозповсюдження ядерної зброї. Було заявлено, що не існує більшої загрози безпеці у світі, ніж така "держава-ізгой" як КНДР, яка розробляє ядерну зброю [21]. Виступаючи на слуханнях у 1995 р., заступник міністра оборони США Е. Уоррен зазначав, що американське військове відомство мало у своєму розпорядженні план відбиття можливого нападу КНДР на РК, і підкреслив, що збройні сили США й РК готові розгромити північнокорейську агресію й досягти сприятливих умов закінчення війни [12, p. 72].

За допомогою матеріалів слухань можна простежити схожість і розходження думок демократів і республіканців з питань вирішення *корейської проблеми*. Так, у листопаді 1999 р. було опубліковано доповідь дев'яти республіканців спікеру палати представників Д. Хастерту, у якій експерти підкреслювали своє занепокоєння як ядерною програмою КНДР, так і засобами вирішення адміністрацією Б. Клінтона цієї проблеми. У доповіді політика Б. Клінтона щодо КНДР характеризувалася як цілковитий провал [18]. Республіканці підкреслювали, "що КНДР одержує сучасні ядерні технології, нафту; ми ж одержуємо обіцянки" [30, p. 5]. Проблема ядерного врегулювання на півострові залишається в центрі уваги й адміністрації Дж. Буша. На слуханнях у конгресі експерти підкреслюють, що політика північнокорейського режиму загрожує стабільності та безпеці АТР, і що США не можуть дозволити КНДР створити ядерну зброю, яка загрожувала б азіатським союзникам США і могла підштовхнути Японію та РК до створення власної ядерної зброї [31]. Ще одна проблема, яка хвилює експертів – це експорт КНДР ракетних технологій і те, що північнокорейські ядерні матеріали або сама ядерна зброя може потрапити до третіх країн [24]. У США є сили, які наполягають на безумовному ударі по ядерних об'єктах КНДР, якщо Пхеньян піде на помітне нарощування своїх ядерних можливостей і не виявить гнучкості для дипломатичного вирішення кризи. Однак на слуханнях експертами знову підкреслюється неможливість рішення цієї проблеми військовим шляхом, тому що воєнні дії в Кореї відбувалися б у переповнених пригородах Сеула. Результат такої війни – тисячі загиблих американських військових, десятки тисяч південнокорейських і мільйони біженців. Проти військового сценарію також виступають Японія і РК, Китай і Росія [6].

Вивчення та аналіз таких документів як урядові телеграми, інтерв'ю, офіційні заяви та виступи державних діячів США теж допомагають простежити за еволюцією політики США щодо корейської проблеми. Так, заяви вищих американських керівників при адміністрації Б. Клінтона свідчили про те, що США прагнуть підтримувати мир і стабільність на півострові за допомогою Рамкової угоди (угода між США і КНДР, підписана 21 жовтня 1994 р., основними пунктами якої були припинення північнокорейської ядерної програми і нормалізація відносин між державами) і чотиристоронніх переговорів. Наприклад, заступник держсекретаря із східно-азіатських і тихоокеанських справ У. Лорд зазначив, що політика адміністрації Б. Клінтона щодо Корейського півострова спрямована на виконання Рамкової угоди, пошук шляхів зниження конфронтації на півострові для зміцнення стабільності й безпеки в регіоні [23, p. 18]. Адміністрація Дж. Буша із самого початку продемонструвала жорсткіший підхід до КНДР. Цей факт підтверджують і заяви керівництва США. Так, на спільній конференції із президентом РК Кім Де Чжуном у 2001 р., Дж. Буш заявив, що він відчуває "деякий скептицизм" щодо КНДР, який викликаний тим, що та експортує свою ракетну зброю, а також не має тих свобод, які мають США й РК [17]. Або, наприклад, заява держсекретаря К. Пауелла, про те, що Пхеньян має зброю масового знищення і ракети, тому США прийдеться сприймати їх як загрозу [16]. Після того, як КНДР у 2002 р. визнала існування уранової програми, міністр оборони Д. Рамсфелд заявив, що війська США у разі необхідності можуть одночасно брати участь у двох регіональних конфліктах та перемогти [11]. З кінця 2002 р. адміністрація США переходить до пошуку політичного компромісу з КНДР. Відповідно змінюються і заяви представників адміністрації, які підкреслюють, що США збираються врегулювати ядерну проблему КНДР мирним засобом. Навіть коли Північна Корея у 2005 р. вперше офіційно визнала, що вона виготовила ядерну зброю, новий держсекретар США К. Райс заявила, що повернення за стіл переговорів є для КНДР

Київ. Національний університет

єдиним шляхом до поліпшення своїх відносин як із США, так і з іншими державами [22].

Важливим документом для вивчення американсько-північнокорейських відносин є Рамкова угода, яка заклала основу відносин Вашингтона й Пхеньяна в 1990 р. [3]. Представники американської адміністрації високо оцінювали сутність цієї угоди. Держсекретар США У. Кристофер зазначав, що дана угода заморозила ядерну програму КНДР, і та залишилася учасником ДНЯЗ [13, p. 11]. Однак республіканці вимагали рішучих дій від адміністрації. Так, у доповіді голови комітету зі збройних сил С. Нанна була пропозиція знову розмістити в РК ядерну зброю, якщо КНДР проігнорує міжнародні санкції [7]. Республіканці, зазначали, що Рамкова угода не вигідна США, і що США заплатили високу ціну за порівняно невеликі досягнення [30, p. 50].

Серед джерел слід виділити доповідь колишнього міністра оборони У. Перрі "Перегляд політики США щодо Північної Кореї: висновки й рекомендації" для адміністрації Б. Клінтона у 1999 р. [19]. У доповіді У. Перрі запропонував нормалізувати відносини з КНДР, якщо вона відмовиться від політики ядерних погроз, у протилежному випадку потрібно здійснити такі дії, які гарантують безпеку США. Республіканці запропонували в листопаді 1999 р. свою доповідь про оцінку загрози з боку КНДР, у якій були наступні висновки: після Рамкової угоди загроза з боку Пхеньяна для США ще більше зросла, і США замість СРСР стали головним донором для КНДР, тому що розміри економічної допомоги США Пхеньяну виросли з 0 до 270 млн дол [18].

Серед багатьох документів адміністрації Б. Клінтона та Дж. Буша можна виділити ще декілька важливих джерел для дослідження даної теми, а саме: промову Б. Клінтона про *нове тихоокеанське співтовариство*, послання президента Дж. Буша до конгресу у 2002 р. та концепцію національних інтересів США, розроблену адміністрацією Дж. Буша.

Виступаючи 10 липня 1993 р. перед Національною асамблеєю РК, Б. Клінтон проголосив програмну промову щодо політики США в АТР [32, p. 389]. Він закликав до створення нового тихоокеанського співтовариства і проголосив чотири пріоритети США в АТР: збереження американських військових зобов'язань у регіоні; протидія поширенню зброї масового знищення; регіональний діалог; підтримка демократії. У своєму посланні до конгресу "Про положення в країні", Дж. Буш включив КНДР до складу країн "осі зла" і підтвердив готовність США здійснити рішучі заходи проти КНДР, якщо остання буде порушувати раніше досягнуті домовленості [25]. При адміністрації Дж. Буша було розроблено концепцію національних інтересів США. У ній позначені наступні життєві інтереси США в АТР: запобігання, стримування і зменшення загрози ядерного, біологічного й хімічного нападу на США і їх збройні сили за кордоном; забезпечення виживання РК і Японії як незалежних держав, які співпрацюють із США у вирішенні важливих проблем; зміцнення союзів із РК і Японією; збереження американської військової присутності в регіоні [5, p. 5, 24].

Варто підкреслити, що важливе значення для дослідження даного питання мають документи, пов'язані з діяльністю таких організацій та ініціатив як: Тристороння спостережлива й координаційна група, Організація з розвитку енергетики Кореї, чотиристоронні та шестисторонні переговори з встановлення миру на півострові [4].

Для вивчення американсько-південнокорейських відносин цінність мають доповіді міністерства оборони про стратегію США в АТР, опубліковані в 1990, 1992, 1995, 1998 рр. Вони дозволяють простежити еволюцію поглядів США на роль Корейського півострова й військового союзу із РК для американської зовнішньої політики. Так, у доповіді Пентагона 1990 р. "Стратегічні орієнтири для АТР: дивлячись у XXI століття" зазначалося, що внаслідок закінчення глобального протистояння комуністичній загрозі можливе поетапне скорочення військ у Східній Азії, у тому числі у РК. Однак уже в 1992 р міністерство оборони подало конгресу доповідь "Стратегічні орієнтири для АТР", де підкреслювалося, що РК відіграє важливу роль для підтримки регіонального балансу і США припиняють виведення військ з півострова через реалізацію ядерної програми КНДР [1]. У 1995 р. вже наголошувалося, що війська США в РК залишаться в незалежності від ядерної загрози з боку КНДР [28]. У доповіді 1998 р. США заявили, що вони мають намір зберегти свої війська на півострові навіть у випадку об'єднання Кореї [26].

Для розкриття теми важливе значення має мемуарна література. Аналіз цього сегмента джерел характеризує сутність підходів посадових осіб держапарату США до корейської проблеми. Так, У. Перрі, згадуючи кризу навколо КНДР в 1994 р., пише: "Ми повинні були запропонувати президентові вибір – дозволити КНДР мати ядерний арсенал, або призупинити такий розвиток подій, незважаючи на ризик виникнення руйнівної неядерної війни" [10, с. 132]. Цікаві мемуари держсекретаря США М. Олбрайт, у яких вона згадує свій візит до КНДР у 2000 р. та аналізує політику адміністрації США щодо Корейського півострова [14].

Можливості всесвітньої комп'ютерної мережі Internet дозволяють знайти вагомі джерела для вивчення цієї теми. Значну кількість документів в електронному вигляді можна знайти на офіційних сайтах Білого Дому, Держдепартаменту, Конгресу США [33]. Важливим джерелом є електронні версії американських журналів, де можна знайти інтерв'ю керівництва США з проблем Корейського півострова, коментування пріоритетних завдань уряду щодо Східної Азії й аналіз високопоставлених співробітників міністерств відносин США з азіатськими союзниками [29].

1. A Strategic Framework for the Asian Pacific Report to Congress 1992. – http://www.shaps.hawaii.edu/security/report-92.html. 2. *Acheson D.* The Korean War. – N.-Y., 1971. 3. Agreed Framework of 21 October 1994 between the United States of America and the Democratic People's Republic of Korea, IAEA document INFCIRC/457, 2 Nov. 1994. – http://www.unikorea.go.kr. 4. Agreement on the Establishment of the Korean Peninsula Energy Development Organization. March 9, 1995. http://www.unikorea.go.kr; KEDO Executive Board resolution 1995-12. http://www.fas.org/news/dprk/1995/950616-dprc-usia.htm. 5. America's National Interests. The Commission on American National Interests. – July 2000. P. 2. 6. An agreed framework for dialog with North Korea: Hearing before the Comm. On Foreign Relations, US Senate, 108 th Cong., 1 st. sess. March 6, 2003. – W., 2003. 7. Congressional report, February 24, 1994. – http://www.fas.org/news/dprk/1994/39729694-3973183.htm. 8. Developments in North Korea: Hearing before the Subcomm. On East Asian a. Pacific of the Comm. On Foreign Affairs, House of Representatives, 103 d Congr., 2 d sess., June 9, 1994. – W., 1995; North Korea: Progress after Perry: Hearing before the Subcomm. On East Asian a. Pacific Affairs of the Comm. On Foreign Relations, US Senate, 106 th Cong., 2 nd sess. March 21, 2000. – W., 2000. 9. Foreign Relations of the United States, 1950. vol. XII. Korea. – W., 1976. 10. *Картер Э., Перри У.* Превентивная оборона: новая стратегия безопасности США. – М., 2003. 11. Министр обороны США Д. Рамсфельд заявил, что Северная Корея делает ошибку, если надеется восстановить свою ядерную программу. – www.rcnp.kiev.ua/Main/Arxiv/News.12 02 N r.htm#Toc17703967. 12. North Korean Military and Nuclear Proliferation Threat: Evaluation of the U.S. – DPRC Agreed Framework. Joint Hearing before the Subcommittees on International Economic Policy and Trade and Asia and Pacific of the comm. On International Relations House of Representatives 104 th Congr. 1 st sess., Feb. 23, 1995. – W., 1995. 13. North Korea nuclear Agreement: Hearing before the Comm. On Foreign Relations, US Senate, 104 Cong., 1 st. sess. January 24, 1995. – W., 1995. 14. *Олбрайт М.* Госпожа госсекретарь: мемуары М. Олбрайт. – М., 2004. 15. Policy Implications of North Korea's Ongoing Nuclear Program: Hearing a. Markup before the Subcomm. On Asian a. Pacific Affairs of the Comm. On Foreign Affairs, House of Representatives, 102 d Cong, 1 st sess., Nov. 21. – W., 1992. 16. Powell Says U.S. Reviewing Relationship with North Korea. http://usinfo.state.gov/regional/ea/easec/kimpwll/htm. 17. President Bush, Kim Dae Jung March 7 Press Briefing. http://usinfo.state.gov/regional/ea/easec/kimbush.htm. 18. Report to the Speaker U.S. House of Representatives. November 1999. – http://www.-house.gov/international relations/nkag/report.htm. 19. Review of the US Policy

Toward North Korea: Findings and Recommendations. Unclassified Report by W. J. Perry, US North Korea Policy Coordinator and Special Adviser to the President and the Secretary of State. October 12, 1999. – http://www.state.gov/www.regions/eap/991012_northkorea_rpt.htm. 20. Public Papers of the Presidents of the US W. J. Clinton (1993-2000). – W., 1993–2001. 21. Senate Panel Hears Differing Views on North Korea Threat. http://www.fas.org/news/dprk/1991/911126-dprk-usia.htm. 22. США и Япония призывают Северную Корею возобновить свое участие в шестисторонних переговорах. – http://usinfo.state.gov/xarchives/display.html. 23. Testimony by Assistant Secretary of State for East Asian and Pacific Affairs W. Lord Before the House International Relations Subcommittee on Asia and the Pacific, March 19, 1996. – W., 1996. 24. The ballistic missile threat to the US: Hearing before the Comm. On Foreign Relations, US Senate, 105 th Cong., 2 d. sess. October 6, 1998. – W., 1998. 25. The President G. W. Bush State Union Address, January 29, 2002. – www.whitehouse.gov/news/releases/2002/01. 26. The United States Security Strategy for the East Asia-Pacific Region, 23.11.1998. – http://usinfo.state.gov/regional/ea/easec/easr98.htm. 27. Threat of North Korea nuclear proliferation: Hearing before the Comm. On East Asian and Pacific Affairs of the Comm. On Foreign Relations, US Senate, 102 d Cong., 1 st. sess. February 06, 1992. – W., 1992. 28. U.S. Department of Defense. East Asian Strategy Report. – W., 1995. 29. U.S. Foreign Policy Agenda. USIA Electronic Journal. http://usinfo.state.gov/journals/itps/0198/ijpe/pj18toc.htm; U.S. Department of State Dispath. – http://state.gov/www/publications/dispatch. 30. U.S. – North Nuclear Issues: Hearings Before the Comm. On Energy a. Natural Resources, US Senate, 104 th Congr, 1 st sess., Jan.19, 1995. – W., 1995. 31. US policy toward North Korea: where do we go from here? Hearing before the Comm. On Foreign Relations, US Senate, 107 th Cong., 1 st. sess. May 23, 2001.– W., 2001. 32. U.S. President B. Clinton's Assembly Speech // The Korean Journal of International Studies. – Vol. XXIV – № 3. 33. http://www.state.gov; http://www.fas.org; http://www.whitehouse.gov.

Надійшла до редколегії 18.01.05.

Б. Гончар, д-р іст. наук
Н. Слободян, канд. іст. наук

ІНФОРМАЦІЙНА ВІЙНА США ЩОДО ІРАКУ

Досліджено питання ефективності ведення інформаційної блокади в сучасних реаліях. Окремо розглянуто питання дієвості методів та засобів ведення інформаційної війни на прикладі іракської держави, а також зазначені основні та другорядні учасники іракського конфлікту.

It is investigational question of effective conduct of informative blockade in modern realities. The question of effectiveness of methods and facilities of prosecution the informative war is separately considered on the example of the Iraqi state, and also indicated basic and second-rate participants of the Iraqi conflict.

Будь-яка війна – це не лише планування та проведення бойових операцій, відкрите зіткнення воюючих сторін, оборона та наступ. На сьогоднішній день бойові дії ведуться не тільки на полі битви, але й на інформаційному просторі. Історичний досвід показує, що бойовий дух військовослужбовців може бути набагато важливішим чинником, аніж рівень озброєності та чисельності армії. І якщо впевненість серед солдат у власній правоті достатньо велика, то вони легко можуть подолати більшу за кількістю та краще оснащену армію противника.

Як правило, воюючі сторони під час збройного конфлікту вирішують два завдання – прагнення всіма силами і засобами підняти бойовий дух власних військ та подавити бойовий дух противника. Саме в цьому і полягає сутність інформаційної війни. Проте, щоб інформаційна війна була результативною та з метою швидкого досягнення поставлених завдань воююча держава має чітко сформулювати мотивацію власних дій. Саме в цьому контексті значну роль відіграє національно-мотиваційний чинник, тому варто підкреслити, що бойовий дух армії посилюють саме націоналістичні почуття й усвідомлення того, що війна ведеться заради інтересів власного народу. У протилежному разі, коли урядом пропонується яка-небудь інша мотивація, а не національна, противник може переконати солдат відмовитися від бойових дій або перейти на бік супротивника.

Саме за такою аналогією і відбулося вторгнення американсько-британських військ до Іраку в 2003 р. Американсько-іракська війна сприймалася світовою громадською думкою з різних позицій:

❖ Урядовці США змогли переконати більшість іракців у тому, що війна ведеться не проти іракського народу, а проти правлячого режиму, який довів країну до повного зубожіння. Із закінченням війни США мають на меті *поширити* демократію на Ірак та підняти рівень життя іракців (у разі проголошення інших причин американсько-іракська війна могла набути для іракців загально-національного, вітчизняного характеру);

❖ Світову спільноту запевняли в тому, що це була не війна Сполучених Штатів з Іраком, а війна США та їх союзників зі світовим тероризмом. Сполучені Штати проголошувалися єдиною державою, яка може стати на перешкоді розробки та випробування Іраком ядерної зброї, підтвердженням чого (фальсифіковані, як сьогодні відомо) стали розвіддані ЦРУ, на які спирався американський уряд при розв'язанні війни;

❖ Солдати збройних сил США та коаліції були переконані в тому, що вони захищають власні національні інтереси, адже організатор терористичних актів в США 11 вересня 2001 р. Усама бен Ладена може переховуватися в Іраці. До того ж американський уряд переконував за даними американської розвідки учасників антиіракської коаліції в тому, що більшість іракців потерпають від деспотичного та жорстокого режиму Садама Хусейна і тому вони й не будуть чинити опору при наступі американських військ.

З метою пояснення світовій громадськості чому і для чого Сполучені Штати розпочали війну з Іраком, держсекретар США Колін Пауел запросив Шарлоту Бірс, колишнього керівника двох великих світових рекламних агенств – J. Walter Thompson та Ogilvy & Mather Worldwide – на посаду помічника *громадської дипломатії*. Завданням Шарлоти Бірс була так звана "біла" пропаганда в США та за їх межами (тобто інформація, що розповсюджується і визнається офіційними представниками уряду). З цією метою було видано великим накладом брошуру "Ірак: від страху до свободи"; паралельно в американських засобах масової інформації було розповсюджено інформацію про те, що і як можуть зробити громадяни для боротьби з тероризмом. Варте уваги й те, що у привітальній промові з нагоди мусульманського свята Рамадан Джорж Буш-молодший публічно засудив будь-які антиісламські виступи. У проведенні американської пропагандистської кампанії наймасштабнішим став проект Шарлоти Бірс під назвою "Загальні цінності", що був покликаний підвищити репутацію американців у мусульманських та арабських країнах. У цих державах з листопада по грудень 2003 р., тобто в період священного місяця Рамадан, по телебаченню постійно демонструвався пропагандистський ролик, у якому мусульмани США розповідають, як легко та добре їм живеться в цій країні [2, с.112].

Для підтримки сталої позитивної громадської думки в американських колах Білий Дім використовував низку передач, у яких військова операція в Іраці змальовувалася як певна буденна річ. Для роботи на міжнародній арені були задіяні інші американські ЗМІ, як, наприклад, "Голос Америки", важливим завданням якого було впли-

© Б. Гончар, Н. Слободян, 2006

Київський університет імені Шевченка

нути на молодіжну аудиторію ісламських держав. Для постійних контактів американських урядовців з арабськими ЗМІ США відкрили спеціальні представництва в деяких містах США та зарубіжних країн – Вашингтоні, Ісламабаді та Лондоні. Окрім того, американцями була використана афганська практика 2001–2002 рр. – були створені мобільні пропагандистські команди, які могли швидко давати коментарі щодо заяв терористів у ЗМІ та зарубіжних опонентів політики США в Іраці [2, с.114].

Для проведення жорсткішої політичної компанії з дискредитації іракського уряду урядовці США запросили Джона Рендона – досвідченого політтехнолога та аналітика, який уже мав досвід роботи на Близькому Сході під час операції "Буря в пустелі" 1991 р. На думку більшості дослідників, головна мета його діяльності – дезінформація, розрахована, перш за все, на закордонних журналістів [4, с. 321]. У цілому, його діяльність зводилася до висвітлення малоприємних та обурливих деталей приватного життя Садама Хусейна, емоційного подання інформації щодо внутрішніх порядків в Іраці. Усе це, як правило, закінчувалося апелюванням до понять свободи та демократії як ідеалів, які США може всім запропонувати.

За логікою розгортання і проведення пропагандистських компаній США намагалися продемонструвати світовій спільноті те, що всі політичні засоби впливу на Ірак вичерпані і війна залишаються єдиним виходом із ситуації, що склалася. Варто зазначити, що перед стартом, власне, інформаційної компанії, низка політологів заявляла, що її мета – виправдати військові дії проти Іраку. Тобто, склалася ситуація, коли у провладних колах США рішення про військову операцію вже було прийнято і виникла необхідність обґрунтовувати це рішення для пересічних американців та світової громади, зокрема, були ініційовані інспекції ООН до Іраку, в Інтернеті з'явилися шокуючі подробиці особистого життя Садама Хусейна тощо. Американським урядовцям залишалось одне – розпочати війну і виграти її.

У даному випадку важливо підкреслити, наскільки еволюціонувала пропагандистська політика США щодо подолання конфліктів та захисту американських *національних інтересів*, яку обґрунтував провідний науковець та політичний діяч З. Бжезинський ще в 60-х рр. XX ст. Так, з кінця 60-х рр. американські урядовці поступово руйнували комуністичну ідеологію СРСР, залучаючи на свій бік радянських лідерів, формуючи групи десидентів, надаючи політичний притулок інакомислячим тощо. Подібну тактику можна було б застосовувати щодо сучасного Іраку, але такі дії вимагають часу, як правило, 10–15 років, тому урядовці США віддали перевагу блискавичному розвитку подій, прикладом чого стала американсько-іракська війна 2003 р.

Окремо необхідно зауважити, що певні інститути США вели жорсткий контроль за тією інформацією, яка більшою чи меншою мірою стосувалася Іраку. Незадовго до початку війни представники Пентагону провели роз'яснювальну бесіду серед журналістів, внаслідок чого кожен журналіст зможе працювати в зоні бойових дій тільки у разі повного підпорядкування військовим, обов'язкової регістрації та перевірки всієї апаратури.

Крім того, бралася до уваги і можливість інформаційної протидії іракської сторони, яка могла використати таку особливість армії США як необмежений доступ її військовослужбовців до електронної комунікації. У даному випадку мова йде про те, що американські солдати мали можливість переписуватися зі своїми родинами через електронну пошту. Однак цей фактор ризику американським каналом було враховано і на певних базах доступ до Інтернету було зовсім перекрито, на інших – обмежено, а на третіх – введено контроль за всією вхідною та вихідною кореспонденцією.

Початок нового раунду інформаційного протистояння між Іраком та США позначився розповсюдженням суперечливої інформації щодо ударів американської авіації по будівлі національного телебачення та інших об'єктах інформаційної структури Іраку в Багдаді. За повідомленням японського інформаційного агентства Койдо американці скинули на столицю Іраку мікрохвильові та графітові бомби, призначені для враження електронних систем зв'язку, супутникових антен та ліній електропередач [7]. Безперечно, що така військова тактика сил американської коаліції була спрямована на створення інформаційного вакууму в Іраці. Її мета полягала також у вивченні реакції світової громадськості на знищення інформаційних ресурсів Іраку.

Однак незважаючи на те, що іракські інформаційні системи були паралізовані, досить активно працювала арабська телекомпанія "Аль-Джазіра", яка передавала репортажі з місць бомбардувань у Багдаді, повідомляючи про жертви серед мирного населення, транслюючи звернення Садама Хусейна та інші повідомлення. Навіть такі американські телекомпанії як Сі-ен-ен та Ей-бі-сі запозичували телерепортажі в компанії "Аль-Джазіра", що на думку американських офіційних осіб досить негативно вплинуло на громадський настрій у США. Отже, на початковому етапі військового конфлікту іракська пропаганда продемонструвала доволі високу ефективність та отримала певні дивіденти у боротьбі за світову громадську думку.

Уряди США та Великобританії, зробивши певні висновки з негативного досвіду першої фази війни в Перській затоці 2003 р., зробили спроби сформувати сприятливе для себе інформаційне тло навколо війни в Іраці. Першим кроком союзників у цьому напрямі було рішення позбавити багдатський режим *важелів пропагандистського впливу* на своє населення та світову спільноту шляхом знищення об'єктів радіомовлення та телебачення Іраку.

Особливим, наступальним елементом в американській пропаганді було демонстрування гуманітарних аспектів у військовій компанії – *особлива турбота* коаліційних сил щодо постачання іракському населенню на окупованих територіях води та харчів, надання першої медичної допомоги, прагнення командування американсько-британських сил уникнути жертв серед мирного населення Іраку, *позитивне ставлення* простих іракців до своїх "рятівників" тощо.

Окремим напрямом інформаційної кампанії США в Іраці стало висвітлення величезних втрат серед військовослужбовців армії та національної гвардії Іраку. У відповідь офіційний Багдад вдався до американської практики щодо висвітлення втрат військ союзників, значно перебільшуючи інформацію про втрати коаліційних військ. Власне, позицію американського уряду щодо перебільшення кількості втрат іракської армії можна пояснити його прагненням приховати жертви серед мирного населення. Іншими словами, неминучі втрати серед мирного населення Іраку видавалися за бойові втрати іракської армії.

Певним аспектом в інформаційній війні між США та Іраком можна назвати розповсюдження інформації американськими ЗМІ про антиурядові *повстання* місцевого населення в містах, що підконтрольні іракському режиму. Мета подібного інформаційного тиску пояснюється тим, що союзники з антиіракської коаліції готувалися до штурму певних іракських міст, а подібна інформація дозволяла Пентагону *виправдати* неминучі масштабні жертви серед мирного населення.

http://www.bulletin.univ.kiev.ua

Ще напередодні антиіракської компанії уряди США та Великобританії прагнули посилити свої позиції у сфері зовнішньополітичної пропаганди. Зокрема, виступаючи на телебаченні, прем'єр-міністр Великобританії Тоні Блер постійно переконував англійську і світову громадськість у тому, що президент США Джорж Буш абсолютно не прагне ігнорувати ООН, міжнародне право і не має планів розбудови однополярного світу. Згодом, на підтвердження слів свого колеги, американський президент заявив, що "в конкурсі на відбудову економіки Іраку після закінчення військових дій будуть допущені будь-які іноземні компанії, а не лише американські та британські" [6].

Після закінчення військової компанії в Іраці стало зрозуміло, що баасистський уряд Іраку не розробляв та, тим паче, не мав зброї масового враження. Суд над лідером Іраку Садамом Хусейном перетворився на фарс – йому інкримінували жорстоке поводження з військовополоненими під час ірако-іранської та ірако-кувейтської війни, репресії щодо курдів, недемократичність режиму тощо. Проте відсутніми були докази відносно розробки зброї масового враження та терористичних зв'язків Садама Хусейна зі світовим терористом Усамою Бен Ладеном, які були визначені американським урядом як головні причини, що спонукають до розв'язання військових дій в Іраці.

Окремою фазою інформаційної компанії проти Іраку стала електронна війна, яка базувалася на *принципі ескалації*, що передбачає поетапне введення засобів електронної боротьби. На першому етапі були закриті всі закордонні банківські рахунки Садама Хусейна та його родини. Друга фаза електронної війни проти Іраку полягала в тому, щоб відключити системи енергопостачання Іраку, паралізувати частину військових об'єктів. Елементом інформаційної війни у даному випадку стало блокування іракських військових компьютерів. Варто зазначити, що протягом десятиліть США підтримували Багдад, тому американське командування було добре проінформоване щодо програм, які використовувала іракська армія. Ще під час війни з Іраном в 1980–1988 рр. іракськими військовими була створена власна система електронних комунікацій. З того часу система комунікацій пройшла певну модернізацію та стала надсучасною оптико-волоконною мережею, до якої підключено весь Ірак. Основною перевагою системи зв'язку є те, що переговори, які ведуться в даній мережі неможливо прослухати із супутника або якимось іншим способом. Проте, як зазначають російські дослідники, "американські військові, ураховуючи високотехнологічний рівень іракських комп'ютерних мереж, використовують цілий арсенал компьютерних засобів ведення війни, де поряд із хакерськими програмами, значну роль відіграє контроль за іракськими мережами за допомогою "жучків", що розставляються розвідниками-десантниками. Окрім того, американські спецслужби активно використовують систему "нових інтернет-технологій" [3, с. 504].

Відлуння інформаційної війни навколо Іраку дійшло й до Росії. Ураховуючи те, що офіційна Москва негативно сприйняла вторгнення військ Сполучених Штатів та Великобританії до Іраку, американська дипломатія та інформаційні структури поставили за мету нейтралізувати негативні настрої в Росії. Американськими урядовцями було обрано агресивну тактику захисту своїх інтересів. З цією метою офіційний Вашингтон звинуватив Росію в таємних поставках зброї до Іраку в обхід санкцій ООН. Усі заяви Росії щодо фактичного розвалу міжнародної системи безпеки, грубому порушенні Статуту ООН та інше, американські урядовці ігнорували. Білий Дім, маніпулюючи певною інформацією, прагнув нейтралізувати позицію Російської Федерації щодо конфлікту в Перській затоці. Безперечно, що Росія сприймалася в американських колах як політична сила, яка може стати на перешкоді реалізації американських військових планів щодо Іраку.

Аналізуючи поетапну підготовку до війни з Іраком та діяльність засобів інформаційного впливу на громадськість, постає питання: у чому ж полягала основна мета Сполучених Штатів у війні з іракським урядом? Головну мету союзників в антиіракській війні досить чітко сформулювала державний секретар США Кондоліза Райс під час відвідування Іраку 28 квітня 2003 р. На її думку: "Ірак відіграє ключову роль у можливості створити інший Близький Схід, де в людей була б надія, де люди були б господарями власного життя, де люди вірили, що їх політичні прагнення можуть бути реалізовані законними демократичними процедурами" [1].

Наслідком інформаційного обману США став новий збройний конфлікт на Близькому Сході: ЗМІ перетворилися на знаряддя Вашингтона для досягнення своєї мети, а світові лідери та мас-медіа – *заручниками* недостовірної інформації.

Отже, сьогодні стає зрозуміло, що Ірак розглядався американським командуванням як ідеальний об'єкт для випробувань нових засобів та напрямів ведення війни і, насамперед, для опрацювання в режимі реальних бойових дій нових тактичних концепцій та технологій інформаційно-психологічного впливу. У політичному плані важливість усіх тих подій, що мали місце в Іраці важко недооцінити – саме завдяки успішності обраної коаліційними силами тактики ведення бойових дій та інформаційної війни іракська держава була поставлена під іноземний контроль. Одночасно США отримали можливість будувати плани примусового повернення в русло проамериканської політики таких давніх опонентів як Іран та КНДР.

Аналізуючи результати інформаційного протистояння в американсько-іракському конфлікті, можна констатувати, що найхарактернішою особливістю сьогодення є протистояння між американським урядом та світовою громадською думкою. Важливим засобом цього протистояння є інформаційна війна. Варто зазначити, що для ведення такої війни американський уряд має чисельний інструментарій: величезні кошти, глобальні ЗМІ, пресцентри, армію кваліфікованих журналістів та аналітиків. Світова громадська думка також має широкий інформаційний інструментарій, що дає можливість світового обміну думками щодо будь-якої міжнародної проблеми.

На сьогоднішній день інформаційні війни нового покоління стали ефективним інструментом зовнішньої політики. Метою будь-якої інформаційної війни є добровільне підкорення суспільства, що забезпечується, за допомогою технологій інформаційно-психологічного впливу на свідомість громадськості. Яскравим підтвердженням того є піар-компанія, що супроводжувала військові дії США та Великобританії в Іраці, де формат і характер інформації були розраховані, головним чином, на громадян тих країн, які тією або іншою мірою негативно ставилися до американського зовнішньополітичного курсу.

1. Афганистан, Ирак и военная машина США // www.irak.ru. 2. *Лисичкин В., Шелепин Л.* Третья мировая информационно-психологическая война. – М., 2004. 3. *Манойло А.В., Петренко А.И., Фролов Д.Б.* Государственная информационная политика в условиях информационно-психологической войны. – М., 2003. 4. *Фролов Д.Б., Воронцова Л.В.* Информационное противоборство: история и современное состояние. – М., 2004. 5. *Шевченко О.* Інформаційно-психологічні операції в сучасних збройних конфліктах // Соціальна психологія. – 2004. – № 1. 6. Fighting a Global War on Terror //www.whitehouse.gov. 7. Koydo news //www.gujaratisamajofhouston.org/ sahitya.

Надійшла до редколегії 26.01.05

В. Гордієнко, канд. іст. наук

УКРАЇНСЬКЕ ПРАВОСЛАВ'Я НАПЕРЕДОДНІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Досліджено проблеми релігійно-церковної політики радянського режиму і Польської держави щодо православної церкви. Розглянуто становище ієрархії, духовенства і віруючих напередодні другої світової війни.

In clause problems of religious-church policy of the Soviet mode and the Polish state concerning orthodox church are investigated. The condition of hierarchy, clergy and the believer before the Second World war is considered.

Частина проблем сучасного українського православ'я має свої корені в релігійно-церковній політиці радянського режиму і Польської держави міжвоєнного періоду (1918–1939). Найменш дослідженим є життя церкви напередодні другої світової війни. Це зумовлено, насамперед, браком джерел. Політика радянської держави, спрямована на ліквідацію церкви, призвела до того, що в архівах майже неможливо знайти матеріали, які стосуються церковного життя другої половини 30-х рр. XX ст. За невеликим винятком, дослідники донедавна обходили цю тему, тому метою нашої роботи є висвітлення особливостей релігійного життя в Радянській Україні та Польщі в напружені роки, які передували найдраматичнішій події XX ст. – другій світовій війні.

1937 р. став до певної міри рубіжним як для Польської автокефальної православної церкви (ПАПЦ), так і для православ'я в радянській Україні. Саме цього року після "чистки" Спілки Войовничих Безбожників (СВБ) в Києві розпочинається новий етап в боротьбі радянського режиму з релігією та церквою. На цей час майже вся ієрархія всіх православних конфесій в Україні була фізично знищена або ж опинилася в концтаборах. Зазнали репресій і тисячі священиків. Однак здолати релігійні переконання віруючих режиму було не під силу. На цій ділянці знадобилася робота СВБ, яка щільною мережею вкрила всю Україну, здійснюючи безпрецедентний контроль над особистим життям громадян.

У Польщі саме 1937 р. в релігійно-церковній політиці держави остаточно перемогла лінія на вирішення релігійних, а далі й етнічних суперечностей методом насильства. З 1937 р. уряд за ініціативи військових, які гуртувалися навколо президента, маршала Ридз-Сміглого, розпочинає акцію *ревінсдикції*. *Ревінсдикція* означала насильне навернення православних у Польській державі в католицизм. Акція розпочалася на Волині.

Певний час ревінсдикція проводилася нібито спонтанно. Однак невдовзі виявилося, що це була заздалегідь ретельно спланована і проведена операція. Керував ревінсдикцією Координаційний комітет на чолі з генералом С. Моравінським. Комітет охоплював своєю діяльністю Люблінське і Волинське воєводства. У кожному повітовому містечку Волині, особливо там, де знаходився гарнізон, було створено філію Координаційного Комітету. До акції ревінсдикції були залучені різноманітні польські націоналістичні організації. Однак чільну роль у ній відігравав "Корпус Охрони Пограниччя" (КОП) [12, с. 108].

Навернення православних у католицизм відбувалося таким чином: офіцер підрозділу КОПу скликав мешканців українського села і, стоячи перед шеренгою озброєних військових, виголошував промову присутнім православним. У ній ревний католик повідомляв, що всі жителі села є поляками, яких царський уряд насильно перевів у православіє, щоб зрусифікувати. Тепер же члени громади мають нагоду "повернутися" в лоно "рідної" католицької церкви, а разом з тим і до великої сім'ї польського народу. Якщо виявлялися згодні на таку "ревінсдикцію", то негайно приїжджав польський, як правило, військовий священик, який і приймав навернених у такий спосіб до католицької церкви. Часто цю процедуру робили формально. Селянин, який виявляв бажання перейти до католицької церкви, отримував для підпису заздалегідь приготовлений бланк. Польські чиновники погрожували православним українцям репресіями, якщо ті добровільно не перейдуть в римо-католицьку церкву. Православним також натякали, що при розподілі землі ті, що перейдуть або вже перейшли в католицизм, одержать кращі землі, пенсії на старість, матимуть всі блага польської держави [13, с. 139]. Залякуючи українців Волині, польські військові "місіонери" спромоглися навернути до католицької церкви близько 8 тис. селян.

Нагнітання нетерпимості до національних меншин, пропаганда польського шовінізму в пресі призвели до одного з найтяжчих злочинів, здійснених у Польщі по відношенню до православних. Улітку 1938 р. поляки стали руйнувати православні храми на Холмщині.

З початку квітня-травня 1938 р. представники місцевої адміністрації та поліції провели опечатування споруд багатьох православних церков, не пояснюючи, з якої причини це відбувається. Польські ж шовіністи, вирішили, що уряд має намір передати церковні споруди ПАПЦ і, щоб випередити відповідне рішення свого уряду про передачу храмів, стали майже так, як радянські активісти руйнувати церкви. За кілька тижнів червня-липня 1938 р. на Холмщині було знищено 112 церков і молитовних будинків. У шовіністичному засліпленні поляки зруйнували і 16 церков, які були збудовані з дозволу та за сприяння польської влади в 20–30-х рр. XX ст. Руйнації зазнали також і храми, які визнавалися польським урядом історико-культурними пам'ятками [14, с. 157].

Події на Холмщині викликали протест культурної громадськості в Європі. Питання було винесене на трибуну польського парламенту. Однак руйнація припинилася лише тоді, коли радянський посол у Варшаві виступив перед міністерством закордонних справ з різким протестом-демаршем. Спираючись на відповідні статті Ризького мирного договору 1921 р. про охорону релігійних і національних прав українців у Польщі, посол вимагав припинення варварських дій. Маючи вже на західному кордоні одного агресора – фашистську Німеччину, польський уряд не бажав загострювати стосунки зі східним сусідом – Радянським Союзом. Міністр закордонних справ Бек звернувся з вимогою до військового міністра і той швидко віддав наказ про припинення руйнування церков на Холмщині.

Протягом усіх міжвоєнних років в ПАПЦ мала місце міжнаціональна боротьба. Одна сторона в цій боротьбі була представлена російською ієрархією та більшою частиною духовенства, особливо міського. Друга – незначною кількістю молодих національно свідомих українських священиків та емігрантами-політиками з Великої України. Соціальною базою перших була певна частина малосвідомого, малограмотного селянства Полісся, залишки колишньої російської бюрократії в містах та російської інтелігенції. Український же церковно-православний рух мав підтримку на волинському селі і з боку нечисленної, але активної української інтелігенції.

Формою боротьби українців за свою національну православну церкву було введення української мови в богослужіння. Національно свідомі священики на Волині зверталися до віруючих з проповідями українською мовою. Другий напрям боротьби – це прагнення ство-

© В. Гордієнко, 2006

рити українську ієрархію та провести Собор Української православної церкви в Польщі.

Протягом міжвоєнних років рух *українізації* ПАПЦ розростався, охоплюючи дедалі більшу частину православних. О. Воронін писав з цього приводу: "...Навіть в умовах виразно неприхильного ставлення польського уряду і Римо-католицької церкви, православні українці на західноукраїнських землях мали широкі можливості розвитку свого релігійно-духовного життя в межах Автокефальної православної церкви в Польщі. Під керівництвом єпископів українців Олексія Громадського і Полікарпа Сікорського (рукопокладеного 1932) вони запроваджували українізацію церковного життя, розвивали богословську науку, розбудовували шкільництво" [10, с. 43]. У 1936 р. українською мовою під час здійснення пастирських функцій користувалися священики у 415 парафіях [9, с. 6].

Українізації православної церкви певний момент сприяло польське керівництво. Для польських правлячих кіл остаточне панування в ПАПЦ проросійських впливів здавалося небезпечним і тому, щоб урівноважити ситуацію, уряд йшов на деякі поступки українізаційному церковному руху. Лояльність уряду до українізації тривала недовго і саме тоді було хіротонізовано Полікарпа (Сікорського), а архієпископ Олексій (Громадський) – українець за походженням, став на чолі Волинської єпархії.

Слід зазначити, що активісти українського національно-церковного руху (С. Скрипник, І. Власовський, М. Малюжинський, Тележинський, Певний та ін.) у своїй боротьбі часто послуговувалися засобами, які більше носили політичний характер ніж релігійний. Д. Дорошенко писав з цього приводу: "...побірники українізації Православної Церкви у своєму захопленні боротьбою послуговувались занадто революційними методами, які не підходять до вжитку в церкві. Це дуже загострило відносини, але справи наперед не посунуло" [11, с. 58]. Очевидно, саме тут слід шукати витоки частини проблем, які мали місце згодом під час відродження національної церкви в окупованій нацистами Україні.

Німецька окупація Польщі принесла православним українцям значні полегшення. Бажаючи мати на своєму боці українську національну меншину, німці пішли на значні поступки в релігійній і культурній сферах, хоча їх і не слід перебільшувати. Нацисти взяли під жорсткий контроль православну церкву. Кілька відомств з адміністрації генерал-губернаторства ретельно стежили за кожним кроком українських православних активістів. Німці дозволили православним повернути свої храми, відібрані поляками в міжвоєнний період. Після багатьох років українці отримали нарешті у своє розпорядження православний собор у Холмі. На цьому поступки окупаційної влади українцям припинилися.

Найбільшим здобутком церковно-православного життя у цей період можна назвати висвячення в єпископи Івана Огієнка. Православні українці сподівалися, що єпископ Іларіон (Огієнко) очолить відроджену національну церкву в Києві. Він користувався авторитетом практично поміж усіма православними ієрархами ПАПЦ. Однак нацисти заборонили Іларіонові виїзд за межі генерал-губернаторства. Цим самим вони зупинили процес органічного становлення єдиної православної церкви в окупованій Україні. Єдина православна українська церква в окупованій Україні була невигідна гітлерівцям.

Обороняючи православну церкву в Польщі, радянський режим і не думав припиняти процес нищення православ'я в Україні. Тільки за період із січня 1939 і по червень 1941 рр. Політбюро ЦК КП(б)У затвердило закриття ще 188 православних храмів [15, с. 31]. Практично не припинявся терор проти нечисленного духовенства. Особливістю даного періоду стала активізація антирелігійної пропаганди. На приціл було взято простого віруючого. За період 1937–1941 р. чисельність войовничих безбожників в Україні зросла в кілька разів і на середину 1940 р. становила 680 тис. чол. Діяло близько 19 тис. осередків СВБ [7]. Слід зазначити, що пропаганда безбожників носила доволі примітивний характер. Наприклад, під час проведення антирелігійних заходів, приурочених до 22-ї річниці Жовтневої революції на заводі "Більшовик" у Києві мали читати лекцію. В оголошенні про лекцію було написане таке: "Лекція на тему: "Про душу та душевну діяльність". Лекція супроводжуватиметься дослідами над жабами" [4].

Важливішим напрямом роботи СВБ було тотальне стеження за особистим життям громадян. Активісти-безбожники виявляли віруючих, брали їх "на замітку" і проводили з ними так звану *роз'яснювальну* роботу. Про наявність в тій чи іншій місцевості представника духовенства і про його діяльність активісти СВБ негайно повідомляли в органи влади. Через такий контроль церква пішла в катакомби.

Восени 1939 р. по всій Україні прокотилася хвиля арештів серед духовенства поодиноких діючих православних церков. У Києві були заарештовані священики із церков на Байковому кладовищі, на Солом'янці, у церкві Миколи Набережного та в приміському селищі Буча. У пресі негайно з'являються публікації, де детально змальовується обсяг "спекулятивної" діяльності духовенства. Напівголодним, здеморалізованим терором читачам подаються такі відомості: у священика церкви на Байковому кладовищі Києва П.О. Шпановського знайшли 140 тис. крб., а сам він щомісяця мав доход 10 тис. крб. Обивателям повідомлялося, що священик церкви Миколи Набережного "спекулював" цукром і в нього знайшли аж 200 тис. крб. А в церковного старости цієї ж церкви було знайдено окрім 200 тис. крб. ще й 9 пудів цукру. Про священика в Бучі повідомлялося, що в нього знайшли золоті речі і кілька тисяч карбованців після того, як парафіяни сплатили за нього податок. Згідно з повідомленням українського тижневика "Безбожник", був звинувачений у "спекуляції" і настоятель Солом'янської церкви в Києві Дементій Супрунюк. Знову для обвинувачення "вистачило" наявності 10 пудів цукру, кілька корзин з борошном та "здобними сухарями". Окрім того, як інформує "Безбожник", у священика було знайдено "склад горілки", 15 тис. крб готівкою та "багато золота та бриліантів" [3].

Матеріали архівно-слідчих справ священиків Шпановського і Супрунюка цілком розвінчують брехню безбожницької преси. Священикам інкримінували не "спекуляцію", а "антирадянську діяльність", яка виражалася фактично в тому, що вони просто виконували пастирські обов'язки. Для органів влади "антирадянськими" діяннями були, наприклад, створення церковного хору, заклики бути стійким у вірі тощо [16, с. 19]. Замість неймовірної кількості грошей, борошна, цукру, золота, горілки протоколи обшуків фіксують релігійну літературу, церковне начиння, скромні побутові речі [17, с. 49].

НКВС "воює" не тільки зі священиками, дияконами чи церковними старостами. Щоб залякати населення, репресії спрямовуються проти простих віруючих, але саме тих, які виявляють високий рівень релігійності і не бояться захищати свої погляди. На Мишеловці (район Києва) в землянці жив Лука Поліщук, якого розкуркулили ще в 1931 р. У нього відібрали садибу, але працьовитий селянин орендував свій же, відібраний радянською владою, город. Органи НКВС "знайшли" в землянці православного "кілька мішків борошна, п'ять пудів солі, 80 кг крупів, 74 метри мануфактури". Дружина Поліщука перебувала в ув'язненні, термін її ув'язнення закінчувався. Лука Поліщук чекав повернення дружини, але натомість отримав 10 років таборів з конфіскацією і поразкою в правах [8].

Життя вцілілих представників духовенства було нестерпним. Навколо них створювалася атмосфера ненависті, презирства. Чимало з них йшло в підпілля. Тяжким наслідком часів гоніння на релігію та церкву стало явище "церкви у валізі". Ось типовий приклад. На шахті № 100 в м. Голубовці на Донбасі на Різдво 1939 р. з'явився священик, до якого шахтарі носили хрестити своїх дітей. Подальша доля його невідома, бо він був "вичислений" активістами СВБ, але сам факт хрестин дітей шахтарів засвідчує, що і в такому традиційно "пролетарському" регіоні збереглися православно-християнські корені [2].

Часто колишні настоятелі православних храмів поселялися в селах, влаштовувалися на роботу в колгосп, приховуючи від властей свій сан. Віруючі негайно дізнавалися про священика і таємно йшли до нього. Наприклад, священик Василь Волошин проживав у с. Іванівка Хмельницького р-ну Кам'янець-Подільської обл., а в сусідньому с. Мала Камнірка здійснював хрестини дітей та молебні [2].

Восени 1939 р. в Києві органи НКВС виявили підпільний монастир. Ігуменею монастиря була Єлизавета Шепелєва, похорон якої влітку цього ж року за православними канонами і викликав репресії з боку властей .

Монастир об'єднував жінок і чоловіків. Щоб приховати своє істинне становище ченці, черниці, послушники та послушниці вступали в фіктивні шлюби і влаштовувалися на роботу на підприємства Києва. Монастир мав касу взаємодопомоги, у яку члени обителі вносили половину своєї зарплати. Ченці і черниці допомагали один одному в роботі на городах. Монастир підтримував зв'язки з віруючими в усій Київській та інших областях. Це був тісний, згуртований колектив. Майже всі члени монастиря отримали значні терміни ув'язнення. Були такі монастирі і в інших місцях України [1].

Пасивним виявленням невдоволення народу антирелігійною кампанією радянської влади були всілякі чутки релігійно-містичного характеру. Так, у 1939 р. в Бобровицькому р-ні на Чернігівщині розповсюдилася інформація, що нібито в с. Ярославки в клубі, перебудованому з церкви, щоранку чути ридання Богородиці [6].

Окрім того, своєрідним виявом пасивного опору безбожницькій політиці радянського режиму були невиходи на роботу віруючих у дні православних свят. Таких випадків було дуже багато. За невиходи на роботу в дні православних свят в окремих колгоспах селян виключали з колгоспу, як це мало місце, наприклад, в с. Попівка, що на Сумщині. Колгоспників Андрія, Григорія Оніщенків та Юхима Волика не тільки виключили з колгоспу за те, що вони відзначали Пречисту 28 серпня, а не орали в полі, а й зобов'язали їх до оподаткування, як одноосібників [5].

Отже, у передвоєнний період релігійне життя в Україні не припинялося. Усе це поряд з подіями в церковно-православному житті українських земель Польщі стало ґрунтом для відродження православної церкви в Україні вже в період нацистської окупації.

1. Безбожник. – К., 1939. – 11 січ. 2. Безбожник. – К., 1939. – 17 січ. 3. Безбожник. – К., 1939. – 22 верес. 4. Безбожник. – К., 1939. – 22 жовт. 5. Безбожник. – К., 1940. – 12 жовт. 6. Безбожник. – К., 1940. – 3 берез. 7. Безбожник. – К., 1941. – 10 трав. 8. Вісті. – К., 1940. – 9 січ. 9. *Власовський І.* Митрополит Олексій Громадський // Українське Православне Слово. – Бавдн Брук, 1963. 10. *Воронин О.* Автокефалія Української Православної Церкви. – Кенсінгтон, 1990. 11. *Дорошенко Д.* Православна церква в минулому і сучасному українського народу. – Берлін, 1940. 12. *Купранець О.Ф.* Православна церква в міжвоєнній Польщі (1918–1939). – Рим, 1974. 13. *Купранець О.Ф.* Православна церква в міжвоєнній Польщі (1918–1939). – Рим, 1974. 14. *Купранець О.Ф.* Православна церква в міжвоєнній Польщі (1918–1939). – Рим, 1974. 15. Центральний державний архів громадських організацій України (ЦДАГОУ). – Ф. 1, оп. 6, спр. 513, арк. 31. 16. ЦДАГОУ. – Ф. 263, оп. 2, спр. № 32642, арк. 19. 17. ЦДАГОУ. – Ф. 263, оп. 2, спр. № 32794, арк. 49.

Надійшла до редколегії 22.02.05

С. Горохов, асп.

ДОПОМОГА ЧЕРНІГІВСЬКОГО ГУБЕРНСЬКОГО ЗЕМСТВА ПЕРЕСЕЛЕНЦЯМ НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

Досліджено переселенську діяльність Чернігівського губернського земства у період 1908–1914 рр. Основну увагу приділено політичним умовам становлення земської переселенської організації, економічним формам допомоги переселенцям та її значенню.

This article is devoted to the activity of Chernigov zemstvo as for moving (migration) of farmers in 1908-1914. The main attention is paid to political conditions of migration organization's formation, economic forms of supporting to the farmers and it's importance.

Наприкінці XIX – початку XX ст. помітно посилюється селянське переселення до окраїн Російської імперії. При цьому основний потік переселенців було спрямовано до Сибіру та Далекого Сходу.

Важливим джерелом для вивчення цієї теми є документи Бюро Обласної земської переселенської організації, створеної у 1908 р. Наявні документи архіву охоплюють період 1908–1912 рр. і представлені у вигляді відгуків земських переселенських агентів та збірників періодичного видання обласної переселенської організації "Известия". Саме на його сторінках публікувалися огляди переселенського процесу, протоколи засідань та відгуки переселенських агентів.

Переходячи до характеристики видань Чернігівських земств, слід підкреслити широку фактографічну базу та важливий статистичний матеріал стосовно переселення і земської діяльності. У 1910 р. вийшло видання "Деятельность Черниговского земства по переселенню за 1909 г". Від 1909 р. переселенський рух та діяльність земських переселенських органів починає висвітлюватися на сторінках губернського видання "Земський зборник Черниговской губернии". Цінність цього джерела полягає у тому, що він містить матеріали не тільки стосовно діяльності Чернігівського губернського земства, а стосовно роботи земських переселенських органів інших губерній. Крім того, у збірнику наводяться статистичні матеріали, які дають можливість встановити особливість проходження переселенського руху у кожній губернії.

Закінчуючи огляд джерельної бази, слід зазначити, що особливістю земських матеріалів є їх об'єктивність та відповідність дійсності. Справа у тому, що земські діячі не були урядовими службовцями і тому об'єктивніше висвітлювали реальний стан справ.

З виникненням переселенського руху починають з'являтися і перші дослідження з цієї проблеми, найбільша кількість яких вийшла за часів Столипінської реформи. Переважно це були праці публіцистичного характеру. Більшість дореволюційних дослідників були науковці, державними службовцями та земськими діячами.

Найбільшої уваги та окремого аналізу заслуговують дослідження переселенського руху А. Кауфмана, Н. Огоновського, Я. Ставровського та І. Ямзіна [9; 14; 19; 22]. У своїх працях вони дослідили причини переселення, діяльність урядових переселенських органів, геологічні обстеження районів заселення, Сибіру і

© С. Горохов, 2006

Далекого Сходу та фактори, які впливали на інтенсивність переселенського руху.

Стосовно дослідження ролі земських організацій, то цій проблемі присвячені переважно праці земських діячів. Одним із перших дослідників участі земства у переселенні був Б. Веселовський Т. Зінченко [2; 4]. У своїх працях вони спробував встановити причини, які спонукали земства прийняти участь у цьому процесі та намагався визначити етапи земської політики до переселення.

Таким чином, дореволюційні дослідники зробили вагомий внесок у дослідження переселенського руху та зуміли окремо виділити роль земств у цьому процесі.

Безперечно і за радянських часів багато істориків присвятили свої праці проблемі переселення. Перші дослідження радянських істориків з'являються у 20–30-х рр. XX ст. Більшість тогочасних праць було присвячено Далекому Сходу, що пояснювалося актуальністю питання засвоєння вільних окраїн. У 1926 р. у Харкові вийшла брошура колишнього чиновника переселенського управління О. Яхонта, у якій характеризувалося переселення селян за межі України, хоча він обмежився констатуванням статистичних матеріал [25]. Значний внесок у дослідження переселення зробили історики С. Брук та М. Скляров, які вперше дослідили національний склад переселенців [1; 21]. У 1988 р. Н. Якименком було захищено докторську дисертацію, у якій автор першим спробував дослідити роль земств у переселенському процесі. Він проаналізував діяльність Обласної переселенської організації та її агентів, а також вплив політики уряду на переселенський рух [24]. Сучасними українськими істориками, на жаль, не було створено загальної праці з цієї проблеми.

Головна мета нашої статті – дослідити земську допомогу переселенцям на початку XX ст. на прикладі діяльності Чернігівського губернського земства.

Наприкінці XIX ст. українські селяни масово починають переселятися до інших регіонів Російської імперії. Згідно із земськими джерелами, перша реєстрація переселення з Чернігівщини припадає на 1885 р. У період з 1883–1908 рр. з Чернігівської губернії переселилося 250 тис осіб. Більшість з них – це сімейні переселенці. Як зазначали статисти, економічний рівень переселенців з кожним роком зменшувався [15, с. 18–21]. Переселенський рух з українських губерній не припинявся аж до 1914 р. Протягом 1914 р. Челябінським та Сизранським реєстраційним пунктом велися статистичні дослідження щодо чисельності переселенських рухів. За цими матеріалами було встановлено, що лише із Чернігівської губернії у 1914 р. прибуло 11728 переселенця. Якщо брати ці показники у межах Всеросійського переселенського руху, то українські губернії давали 40 % від загальної кількості, з них 13 % із Чернігівської губернії [13, с. 8–10].

Зрозуміло, що цей процес, пов'язаний з переміщенням тисяч сімей на значні відстані, не міг проходити без контролю з боку державних органів. До початку XX ст. позиція уряду щодо переселення маси селян до інших регіонів була обережною. Прикладом може слугувати відповідь міністра внутрішніх справ Валуєва у 1874 р. на прохання Чернігівського земства пересилити частину селян, який заявив, що до переселення потрібно ставитися з великим застереженням, щоб у селян не виникло думки про те, що уряд буде роздавати казенні землі.

На початку XX ст. позиція уряду стосовно переселенського руху починає різко змінюватися. Ознакою змін була пропозиція у 1902 р. С. Вітте не шкодувати асигнувань на переселення селян, цим самим зменшити аграрну напругу у Європейській Росії. Під впливом наростаючої аграрної кризи уряд 6 січня 1904 р. видав закон, спрямований на поліпшення умов землекористування шляхом переселення частини селян. Однак закон забороняв селянам самочинно переселятися та закріплювати за собою земельні ділянки. Причиною цього обмеження була неспроможність уряду контролювати відхід дешевої робочої сили. Основні зміни почалися разом з початком діяльності П. Столипіна, який вбачав у переселенні вирішення земельної проблеми. Наказом 18 грудня 1905 р. переселенська справа була передана створеному Переселенському управлінню та Департаменту Державного земельного майна. У 1906 р. 10 березня уряд вніс поправки до переселенського закону, який дозволяв селянам вільно переселятися. Одразу збільшилося число відведених ділянок. Наприклад, лише з 1906 р. по 1908 р. було відведено 784 тис земельних ділянок, у той час як у 1893–1905 рр. лише 630 тис ділянок [23, с. 48–53]. Розуміючи складність цього процесу та важливість рішення аграрної проблеми, держава змушена була шукати підтримки з боку суспільних організацій, які були більш наближеними до населення. Зрозуміло, що такими виявилися земські органи самоврядування.

У перший період своєї діяльності (до 1880) земства негативно ставилися до справи переселення. Воно пояснювалося не тим, що в губерніях не існувало проблеми малоземелля, а тим, що земства проводили паралелі між переселенням та втратою дешевої робочої сили. Прикладом цієї мотивації може слугувати такий факт, що коли у 1880–1881 рр. уряд запропонував земствам упорядкувати переселенський рух, то більшість земств з метою поставити відхід робочої сили під контроль, позитивно відреагувала на цю пропозицію. Зовсім іншим було ставлення земств Чернігівської губерній до переселенського руху. Чернігівське губернське земство неодноразово (І. Петрункевич) просило уряд про призначення комісії для вивчення економічного побуту селянства та відкриття позик для цієї справи. Причина такого різного ставлення полягає у соціальному складі земств. Так, у Чернігівській губернії великі землевласники займали менший відсоток серед соціальних верств, тому земські діячі були представлені заможним селянством та службовцями [2, с. 84–91].

Активна участь земства у справі переселення українських селян до інших регіонів Російської імперії почалася після Першого обласного переселенського з'їзду, який відбувся 3–6 жовтня у Харкові. Під час його роботи начальник Державного переселенського управління Г. Глинка заявив, що лише поєднання державних та суспільних сил поліпшить справу переселення. На з'їзді прийняли низку принципових рішень та постанов, які регулювали відношення земських організацій до справи переселення. Перш за все, земство мало погоджувати свої рішення та дії з урядом, надавати продовольчу та санітарну допомогу переселенцям під час пересування. До їх функцій входило також створення земських організацій у районах заселення, будівля залізниць та інших шляхів сполучень, надання медичної та агрономічної допомоги населенню у місцях поселення. Крім визначення функцій земств, розглянули питання стосовно створення організаційної структури, яка б разом із Головним переселенським управлінням розробила єдиний план переселенської компанії. Стосовно губернських управ, то вони перетворилися на головні центри регулювання переселення та посередників між повітовими земствами та обласною організацією. Головним їх завданням була допомога у ліквідації майна переселенців та регулювання темпів їх відправлення [21].

Безпосередня участь земств Чернігівської губернії у переселенському русі почалася з моменту формування переселенських органів. Ідея допомоги переселенцям шляхом створення власної переселенської організації у Чернігівській губернії була запропонована на 43-й сесії губернських земських зборів у 1907 р. Однак проти цієї ідеї виступив губернатор, і тому початком земської пере-

Електронна версія

селенської діяльності була участь у першому та другому обласних з'їздах переселенської організації у Полтаві. Уже 10 серпня 1908 р. у Чернігові відбулася нарада між представниками від повітових земських управ та членами комісій землеустрою, на якій було опрацьовано план сумісних дій з переселення на 1908–1909 рр. Головною проблемою було розподілити 11230 ділянок землі для переселенців між повітами, у той час як заявок було отримано від селян на 31779 ділянки. До того ж, далеко не всі райони заселення користувалися однаковим попитом у переселенців. Наприклад, на 1300 вільних ділянок Семипалатинської та Акмолинської обл. було отримано 13 тис. заявок тобто, у десять раз більше, ніж потрібно. Нарадою було прийнято рішення надавати перевагу малоземельним та багаточисельним сім'ям [6, с. 11–14].

Значним організаційним заходом у земській переселенській діяльності були збори Обласної організації, проведенні 16–17 лютого 1909 р. за ініціативою Харківської губернської управи, за рішенням яких планувалося створити орган Обласної переселенської організації. Так, переселенська організація, яка отримала офіційну назву Південно-російська обласна земська переселенська організація, згідно зі статутом включала до свого складу земства Чернігівської, Полтавської, Київської, Харківської, Херсонської, Воронезької та Волинської губерній. Вищим органом управління стала Рада уповноважених земств. Підвладними органами Ради були Бюро обласної організації та два агентурних відділи. Основний тягар фінансової допомоги покладався на бюджети губернських земств [12, с. 2–4].

Земства мали вирішувати чимало проблем, головну з них – земельну, тому перші кроки практичної допомоги переселенцям були важкими. Ще у 1905 р. дослідник переселенського руху проф. А. Кауфман провів аналіз геологічних обстежень Сибіру, Далекого Сходу, Середньої Азії і застеріг царський уряд, що земельних ресурсів, якісних для заселення у цих регіонах на всіх переселенців не вистачить, бо більшість території займають ліси та степи, що робить їх непридатними для ведення землеробства. Таким чином, діяльність земств у справі переселення була приречена на подолання такого роду труднощів [9, с. 1–19].

Важче за всіх вирішувати цей комплекс проблем прийшлося Чернігівському губернському земству. Перш за все, треба зазначити, що за темпами переселення Чернігівська губернія займала перше місце серед усіх губерній, які входили до Переселенської організації. Так, у 1908 р. із Чернігівської губернії переселенців становило 48087 душ [8, с. 3–6]. До того ж селяни-переселенці проживали у різних географічних умовах. Селяни північних повітів вели господарство у лісовій смузі, у той час як селяни південних повітів – у степових районах, їх партії були змішаними, що значно ускладнювало поселення. Один із земських агентів доповідав, що тільки при наявності у містах поселення усіх таких умов як лісова та степова зони, річки та шляхи сполучення, можуть привернути увагу переселенців із Чернігівщини. Крім цього, агенти доповідали про те, що переселенці із Чернігівської губернії були гірше підготовленими, ніж з інших губерній [3, с. 103–104]. Чернігівська земська переселенська організація відправила першу партію ходаків на Далекий Схід 25 серпня 1908 р., другу – на Близький Схід 1 вересня 1908 р., при цьому першу партію супроводжував молодший переселенський агент. Він повинен був, по-перше, надавати допомогу ходакам у дорозі та при виборі земельної ділянки у Приморській обл., а по-друге – оглянути земельні ділянки Амурської обл. для майбутніх переселенців з Чернігівської губернії. Як бачимо, на агента покладалося важке завдання. Після відправлення перших переселенців одразу почалися труднощі. Невчасне прибуття до регіону не дало змоги агентам оглянути земельні ділянки Амурської та Алтайської обл. Причина полягала в тому, що у цих регіонах рано наступала зима та закінчувалася навігація на річках. Стосовно проблеми наділення переселенців землею, то треба врахувати не тільки те, що землі не вистачало взагалі. Наприклад, земські агенти, що працювали у Тургайско-Уральському р-ні доповідали, що з тієї кількості земельних ділянок, які було відведено для Чернігівської губернії, переселенці використали лише 65 %, бо зарахування селян за підрайонами відбувалося нерівномірно [3, с. 106]. Причиною було те, що більшість переселенців не мали інформації про свої ділянки. Деякі не знали, що від Актюбинська до своїх ділянок їм треба буде проїхати ще 200–300 верст, і тому агенти змушені були їх селити у ближчих місцях. Були випадки, коли селяни, наприклад, із Суражского повіту, взагалі відмовилися селитися і поверталися на батьківщину. Результатом такого нерівномірного заселення стало те, що в Актюбинському р-ні було використано на 200 земельних ділянок більше, ніж планувалося, у той час як у Кустанайському р-ні не використали і половини. Переселенський агент А. Чижов доповідав про випадок, коли селяни відмовилися від ділянок лише тому, що вони повинні були селитися у районах Томської губернії, а не Тургайської. Така ж ситуація була і в Акмолинському р-ні. Із загальної кількості земельних ділянок Чернігівська губернія використала 87 % землі, знову ж, як і в попередніх випадках, переселенці не знали, що їм потрібно буде пройти 300 верст від залізниці. Сталися такі випадки, як з уральськими переселенцями у 1908 р., коли ходаки прибували до районів, де їм не відводилося взагалі ділянок, або потрапляли не до своїх районів заселення, як це сталося і у Кустанайському повіті. Причиною такого становища на місцях була несвоєчасна або невірна доповідь місцевих чиновників земським установам про виділені ділянки [10, с. 49–50].

Однак навіть в умовах такої неорганізованості земські агенти та управи таки змогли допомогти переселенцям, наприклад, уральським, які отримали ділянки в Уральському та Кустанайському р-нах. Для полегшення роботи агентів Чернігівська земська управа разом з Полтавською уклала договір про взаємодопомогу, за яким партії переселенців могли очолювати будь-які агенти. Наступним прикладом може слугувати допомога Чернігівським губернським земством мглинським переселенцям в Актюбинському р-ні отримати замість 250, 355 ділянок [3, с. 57]. Таких прикладів було чимало і всі вони свідчили, що лише завдяки наявності переселенського земського агента переселенці реально отримували допомогу. Десятки переселенських сімей, потрапивши не до свого району, і яких місцеві чиновники хотіли відправити назад, змогли отримати землю та зберегти кошти.

За таких умов у відношеннях Чернігівського губернського земства з Обласною переселенською організацією наступила криза. У роботі організації можна назвати чимало недоліків. Одним з таких було наприклад те, що Організація відступила від основного правила Полтавської переселенської організації не відправляти переселенців на ділянки, доки їх не оглянуть земські агенти. Під час розподілу земель серед губерній організація враховувала інтереси селян-степняків і зовсім ігнорувала інтереси переселенців з поліських районів Чернігівської губернії. До того ж наявний склад земських агентів був недостатнім для виконання покладених на них завдань. Крім цього Чернігівська губернська управа заявила про те, що вона відраховувала більше за всіх коштів серед губерній, які входили до обласної організації, а саме – 25220 крб., для порівняння, наприклад, Харківська – 12108 крб, а потреби переселенців практично не задовольнялися. Крім цього, земство вказало

Electronic copy of the Shevchenko University

на той факт, що губернії, які входять до переселенської організації, не мають жодних привілеїв на отримання кращих земельних ділянок. Наприклад, Могільовська та Курська губернії отримала від Державного переселенського управління вдвічі більше земельних ділянок, ніж Чернігівська. Також були висловлені претензії до якості земельних ділянок [2, с. 110–122]. У 1909 р. Чернігівське губернське земство прийняло рішення вийти з Південно-Російської переселенської організації.

Однак, якщо об'єктивно поглянути на причини невідповідного розподілу землі, то в цьому була винна не лише одна переселенська організація, а і сам уряд. Насамперед слід зазначити, що визначення районів переселення для губерній проводило переселенське управління, переселенська організація лише розподіляла вже визначений урядом земельний фонд серед своїх губерній. По-друге, під час розподілу землі переселенська організація не мала конкретних даних про реальні розміри земельного фонду у містах поселення. Кращі землі та ділянки, ще до приїзду переселенців, уряд уже роздав, або практично розподілив серед приватних осіб. До того ж більша частина переселенців прибувала до районів заселення у травні місяці, у той час як інші це робили на початку весни.

За таких умов уряд змушений був піти на деякі зміни у переселенській політиці. Радикальним рішенням була відмова від дострокового розподілу земельних ділянок. Переселенців відтепер відправляли великими партіями, але послідовно, що давало можливість земській переселенській організації чітко встановлювати пропорції між кількістю переселенців та обсягом земельного фонду. Селянам дозволялося, у разі незадоволення районом заселення, самочинно обрати провідника і рухатися до малозаселених районів, при цьому обрані ними ділянки закріплювати за собою. З метою підвищення переселення дозволялося всім селянським спілкам самочинно створювати переселенські партії. Усі ці нові заходи були закріпленні положенням Ради міністрів 4 березня 1911 р. [12 с, 4]. Крім цього, після поїздки П. Столипіна до Сибіру уряд провів заходи, які б мали привернути увагу переселенців до лісових районів. У 1912 р. встановили градацію у позиках, які видавалися переселенцям. Так, якщо селянин бажав селитися у районах, де вже існує перенаселення, позики він не отримував і, навпаки, для поселенців у лісових районах видавалися найбільші позики. Землі переселенців у заселених районах відводилися і продавалися у розстрочку та оренду на 12 років з обов'язковим викупом у приватну власність.

Зі свого боку, для підготовки переселенців до умов життя у Сибіру земські губернські управи, починаючи з 1910 р., проводили лекції, у яких знайомили їх з кліматичними умовами певних географічних регіонів заселення. Цим самим переселенці отримували можливість заздалегідь визначати для себе райони переселення. Земства почали створювати спільні переселенські партії та ешелони, що надало руху організованішого характеру. Також вони стали звертати увагу на допомогу переселенцям у містах поселення. Ініціатива у цьому належала Чернігівській губернії. Губернське земство на третьому переселенському обласному з'їзді, який відбувся у січні 1909 р., запропонувало здійснювати супровід переселенців не окремо кожному земству, а спільними силами. З цією метою планувалося ліквідувати посаду губернського земського агента, а замість неї створити обласного роз'їзного агента. Вони направлялися до районів, куди активніше йшло переселення із союзних губерній. При цьому агент повинен призначатися зі складу осіб, які вже проживають у районах заселення і краще знають природні умови. Обласне управління має заздалегідь призначати час та маршрут виходу переселенців для кожної губернії з таким розрахунком, щоб переселенці, яких направляли в один район із різних губерній, мали можливість разом зустрітися [8, с. 11–13]. Таким чином, створювалася можливість формування однорідних партій. Агент мусив сам зустрічати ці партії і супроводжувати їх до місця поселення, під час руху надати інформацію про природні умови району їх майбутнього проживання. Слід зазначити, що цей спосіб надання допомоги Чернігівське земство вже використовувало у 1908 р. Чернігівське земство клопоталося також і про продовольчу та санітарну допомогу переселенцям. До переселенських ешелонів стали включати санітарні вагони із фельдшерами, та вагони кухні, внаслідок цього така допомога проводилося не на продовольчих та санітарних пунктах, куди не завжди своєчасно потрапляли переселенці, а під час руху.

Як результат цих заходів, почалося стрімке зменшення кількості родин, які поверталися. Так, за статистичними даними на 1913 р. у Чернігівській губернії зворотній рух зменшився на 24 %. Для кращого порівняння слід додати, що в інших губерніях, у тому числі і в Харківській, зворотний рух зменшився лише на 10 %, за даними того ж року і за умов збільшення кількості переселенців [13, с. 8–10].

Підводячи підсумки у дослідженні проблеми допомоги Чернігівським земством переселенському руху, можемо зробити наступні висновки. Переселенський рух виник під впливом аграрного перенаселення і носив спочатку хаотичний характер. Уряд Російської імперії намагався використати його як один із засобів вирішення земельного питання. Великі витрати, мала кількість досвідчених фахівців у цій справі змусили державу звернутися до земських установ. Для об'єднання зусиль земства створили обласну переселенську організацію, до якої входило Чернігівське губернське земство. Слід сказати, що воно було не рядовим учасником та виконавцем у цій організації, а постійно захищало власні інтереси та пропонувало нові форми допомоги. У діяльності Чернігівського земства простежувалася послідовність та професіоналізм, швидкі темпи у виправленні власних помилок. І хоча переселенський рух не вирішив земельної кризи, Чернігівська земська переселенська організація відіграла позитивну роль у цьому процесі.

1. *Брук С.І.* Численность и расселение украинского етноса // Советская этнография. – 1981. – № 5. 2. *Веселовський Б.Б.* Зібрання творів : У 4 т. – СПб., 1909. – Т. 2. 3. Деятельность Черниговского земства по переселению за 1909 год. – Чернигов, 1910. 4. *Зинченко Т.В.* Переселение и земство. – Полтава,1912. 5. Л.Н. Радченко Земский опыт помощи переселенцам // Земский сборник Черниговской губернии. – 1907. – № 12. 6. Известия Областной переселенческой организации за 1909. – № 3. 7. Известия Областной переселенческой организации за 1909. – № 8. 8. Известия Областной переселенческой организации за 1909. – № 9. 9. *Кауфман А.* Аграрный вопрос и переселение. – Х., 1918. 10. К вопросу об организации переселенческого дела в Черниговской губернии // Земский сборник Черниговской губернии. – 1908. – № 11. 11. Материалы по вопросу о переселенческом движении из Черниговской губернии // Земский сборник Черниговской губернии. – 1910. – № 3. 12. Об изменении правил о выдаче ссуд на хозяйственное устройство переселенцев // Земский сборник Черниговской губернии. – 1912. – № 12. 13. Об участии земств в переселенческом деле // Журнал Черниговского губернского земского собрания 50 очередной сессии 1914 г. – С. 8–10. 14. *Огоновський Н.П.* Переселенческий вопрос. – Саратов, 1914. 15. *Михайлов Г.* Очерк переселенческого движения из Черниговской губернии в 1906- 1908 гг. // Земский сборник Черниговской губернии. – 1909. – № 12. 16. Переселение в Сибирь из Черниговской губернии в 1906–1908 г.г. – Чернигов, 1910. 17. Постановления и краткие журналы первого областноваго переселенческого съезда с 3–6 октября 1907г. – Х., 1907. 18. *Шевченко Е.* Современное положение переселенческого движения // Земський сборник Черниговской губернии – 1912. – № 8. 19. *Ставровский Я.Ф.* Переселение в Сибирь. – СПб, 1906. 20. *Склярів Л.Ф.* Переселение и землеустройство в Сибири в годы Столыпинской реформы. – Ленинград, 1961. 21. Третий съезд областной переселенческой организации // Земский сборник Черниговской губернии. – 1909 – № 2. 22. *Ямзин И.Я.* Переселенческое движение в Росии. – Киев, 1912. 23. *Якименко Н.О.* Переселение крестьян Украины на окраины Росии в период капитализма (1861–1917 гг.). : Дис... д-ра іст. наук. – Полтава, 1988. 24. *Яхонтон О.П.* Переселение за пределы Украины. – Х., 1926.

Надійшла до редколегії 24.01.05

Київ. Університет ім. Шевченка

Т. Кавун, асп.

ПОЛІТИКА КОРЕНІЗАЦІЇ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН В УСРР У СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІЙ ТА НАУКОВІЙ ЛІТЕРАТУРІ 1920-Х РОКІВ

Присвячено дослідженню політики коренізації національних меншин в УСРР у суспільно-політичній та науковій літературі 1920-х рр.

This article is devoted to the research of the "korenizatiya's" politics of the national minorities in the social-political and scientifical literature on 1920-es.

Історіографія коренізації національних меншин УСРР у 1920-х – на початку 1930-х рр. почала формуватися у процесі здійснення цієї політики. З того часу нагромаджено величезний масив наукових праць, присвячених різним аспектам зазначеної тематики.

Загалом історіографію коренізації національних меншин в УСРР умовно можна поділити на такі основні періоди: 1) 1920-і рр.; 2) 1930-і – середина 50-х рр.; 3) друга половина 1950-х – початок 1990-х рр.; 4) сучасний, який розпочався на початку 1990-х рр. після проголошення незалежної України, розпаду СРСР й усунення КПРС від політичної влади.

Перші спроби вивчення національно-культурного будівництва в УСРР були зроблені у 1920-і рр. Тоді з'явилися роботи з національно-культурного будівництва, брошури, промови, доповіді, статті партійних та державних діячів радянської України, звіти працівників радянського апарату, відділів і бюро з роботи з національними меншостями та керівників навчальних і культурно-освітніх установ. Отже, у 1920-і рр. більшість праць, присвячених проблемам національної політики та національно-культурного розвитку, були підготовлені не істориками, а партійними та державними діячами, публіцистами, безпосередніми учасниками подій, які сприймали коренізацію як свою поточну роботу. Усі ці публікації, як правило, були позначені тогочасним політико-ідеологічним тавром, вони ґрунтувалися на марксистській ідеології та на програмних положеннях і документах партії більшовиків з національного питання, які, як відомо, містили в собі два протилежних принципи: право на самовизначення народів і збереження централізованої держави.

Водночас для 1920-х рр. характерна майже повна відсутність наукових досліджень, присвячених політиці коренізації, тому публікації цього періоду характеризуються, насамперед, як агітаційно-пропагандистські. У них висвітлювалися зміст та завдання політики коренізації, питання культурно-освітнього життя національних меншин у республіці та регіонах. Домінуюче місце в публікаціях, присвячених культурно-освітній політиці партії та уряду щодо національних меншин, займали питання створення національних шкіл, ліквідація неписьменності, діяльність сільських будинків, хат-читалень, клубів, бібліотек тощо. Правові засади в галузі освіти були зафіксовані в Кодексі про народну освіту в УСРР (1922), який декларував право національним меншинам, що мешкали в Україні, виховувати і навчати дітей рідною мовою. Публікації 1920-х рр. з питань освіти і культури національних меншин проникнуті ідеєю класового і партійного підходу до роботи культурно-освітніх закладів, що мали стати кузнею ідеологічного виховання трудящих як будівників соціалізму. Ця думка була досить чітко окреслена наркомом освіти М. Скрипником. Він наголошував, що система народної освіти має охоплювати всі форми, шляхи і засоби виховання нової, здатної боротися за комунізм, людини. Цими засобами мали стати національні школи, клуби, бібліотеки, радіо, кіно, преса.

Офіційні документи партії та уряду, наукові та пропагандистські публікації розглядали процеси коренізації національних меншин через призму *культурної революції*, як важливої складової плану побудови соціалізму. У процесі культурної революції необхідно було замінити стару, так звану буржуазну культуру новою, соціалістичною. Під кутом зору основного завдання культурної революції розглядалася робота установ освіти й культури національних меншин [23]. Дослідники визнають, що створення системи шкільної освіти для етнічних груп наштовхувалося на низку серйозних труднощів об'єктивного та суб'єктивного характеру. Йдеться про відсутність шкільних приміщень, підручників, учительських кадрів, а також про занепокоєння органів влади досить сильним впливом релігійних громад та служителів культів [52, с. 91]. Цим питанням присвячено праці керівників НКО України 1920-х рр.: Г. Гринька, Я. Ряппо (заступник наркома освіти в 1921–1928-х рр.) [48–52], О. Шумського (нарком освіти в 1925–1927-х рр.), М. Скрипника (нарком освіти в 1927–1933-х рр.) [53–61]. Їх виступи, промови, доповіді, статті друкувалися в газетах, журналах, видавалися окремими брошурами, збірками і відбивали політику державної партії у національно-культурному будівництві, стан справ на різних ділянках роботи НКО УСРР. Зміст праць свідчить, що ідея створення соціалістичної культури поділялася лідерами наркомату освіти. Водночас Г. Гринько, О. Шумський, М. Скрипник розуміли необхідність поширення рідної мови серед населення національних меншин, розвитку їх національно-культурних особливостей. Нарком освіти УСРР М. Скрипник опублікував близько 600 праць. З них 150 присвячені питанням культури, освіти, виховання. У своїх промовах, статтях він наголошував на необхідності розвитку не тільки культури українського населення, а й усіх національних меншин, що проживали в республіці. У його роботах висвітлювалися не лише процеси українізації, а й питання культурного розвитку національних меншин. Зокрема, багато уваги М. Скрипник приділяв здійсненню коренізації російської національної меншини [60], хоча керівництво республіки офіційно не визнавало її такою.

Тогочасне трактування національно-культурних процесів та головні тенденції в розвитку національних меншин у 1920-і рр. знайшли відображення у виступах, промовах, публікаціях секретаря ВУЦВК, голови Центрального комітету національних меншин (ЦКНМ) О. Буценка [12; 13], завідувача Всеукраїнської філії Центрвидаву, заступника голови ЦКНМ А. Глинського [20; 21], члена ЦКНМ А. Гітлянського та ін. [18; 19; 24]. Роботи А. Буценка та А. Глинського зачіпають загальні питання радянського будівництва серед національних меншин республіки. Їм, як і іншим публікаціям партійно-радянських керівників, притаманні, тенденційність, ідейно-політична упередженість, певний суб'єктивізм в оцінках. Привертає увагу праця А. Буценка "Радянське будівництво і національні меншості", у якій автор, визначаючи національний склад населення України за 1923–1924 рр., вказує на необхідність завершення "формування окремих районів та сільських рад з населенням із національних меншин у самостійні адміністративно-територіальні одиниці" [14]. Оцінку роботи радянсь-

© Т. Кавун, 2006

Kyiv National Taras Shevchenko University

кого будівництва серед національних меншин О. Буценко здійснює, спираючись на аналіз діяльності конкретних національних районів і сільських рад. Він обґрунтовує конкретні рекомендації щодо забезпечення основних запитів національних меншин.

Переважна частина публікацій 1920-х рр. присвячувалася, насамперед, пропаганді політики партії серед населення національних меншин, тому в них знаходиться значний фактичний і статистичний матеріал, використовуючи який автори прагнули показати відповідність потребам національних меншин політики коренізації, її ефективність і результативність [6; 31; 32; 41; 42].

Так, наприклад, стаття М. Левітана присвячена пропаганді освіти серед національних меншин. Щоправда, автор розкриває не тільки досягнення, а й труднощі, з якими зіткнулося керівництво народної освіти у процесі здійснення коренізації: розпорошеність малочисельних національних меншин (ассірійців, татар, білорусів); відсутність культурної спадщини з минулого на рідній мові у майже всіх національностей; нестача коштів; недостатня кількість кваліфікованих викладачів; русифікаторські настрої в значних колах національних меншин (євреїв, греків, молдаван, болгар) [30; 33]. Розкриваючи стан і розвиток національної освіти у 1924–1926-х рр., М. Левітан звертає увагу на потребу підготовки кваліфікованих національних педагогічних кадрів, яка була досить гострою практично для всіх національних шкіл. Саме це спонукало органи влади створити мережу спеціальних навчальних закладів, курсів для підготовки вчителів для національних шкіл. З опублікованих праць видно, що труднощі із забезпеченням національних шкіл учителями значною мірою створювалися штучно, оскільки визначальним критерієм підбору кадрів для роботи в школі був класовий підхід, т. зв. соціальне походження вчителів та їх лояльність до радянської влади. Як зазначав Я. Ряппо, відбір викладачів для вищої школи був обмежений, провадився з дітей робітників і селян, здійснювався під наглядом профспілок, селянських організацій та партій [51, с. 6].

А. Приходько у своїй статті "Українізація народної освіти" простежив зростання навчально-освітніх закладів національних меншин, порівнюючи цей процес з українізацією освіти. Він проводить думку, що українізація і коренізація можуть бути успішними і результативними за умови, коли вони будуть розвиватися разом. Водночас, як представник керівництва Наркомосу УСРР, А. Приходько стверджує, що партійно-державне керівництво республіки серйозно ставиться до створення системи освіти для національних меншин [41; 42].

У процесі здійснення коренізації національних меншин в УСРР розгорнулася гостра дискусія навколо проблеми підготовки підручників і посібників для національних шкіл, що знайшло своє відображення в публікаціях 1920-х рр. Вони свідчать, що серед українських освітян не було єдиної думки щодо цього важливого питання. Одні стояли на позиціях повної уніфікації російської та української навчальної літератури, інші ж вважали за доцільне спиратися в їх підготовці на усталену національну традицію [1–3; 26; 29; 31; 62; 64].

У 1920-і рр. у місцевих періодичних виданнях з'явилася ціла низка публікацій, у яких містився значний фактичний матеріал про здійснення коренізації нацменшин в окремих регіонах УСРР [38].

Із середини 1920-х рр. почали виходити наукові та науково-популярні розвідки етнографічного характеру. Їх автори В. Баранніков, А. Гітлянський, А. Глинський та інші, з одного боку, були безпосередньо причетні до роботи з різними національними меншинами, виявляли обізнаність з їх життям та побутом, а з другого – намагалися осмислити реальні процеси коренізації, підігнати їх під пануючі тоді ідеологічні схеми, принципи класовості та партійності [4; 20]. За умов коренізації нового імпульсу зазнала краєзнавча робота серед національних меншин, яку в 1920-і рр. здійснювала етнографічна комісія при ВУАН та історики С. Ялі [65], С. Цвєтко, В. Жирмунський, М. Береговський [7; 9; 10], К. Квітка та ін. У їхніх дослідженнях міститься яскравий матеріал про національно-культупні традиції й обряди грецької, болгарської, єврейської, німецької та інших національних меншин УСРР у 1920-і рр. Незважаючи на пропагандистський та популяризаторський характер, зазначені праці мають певну історіографічну цінність, оскільки дають уявлення про найпоширеніші тоді погляди та оцінки становища національних меншин. Більшість тогочасних етнографічних публікацій становлять бібліографічну рідкість, тому мають не лише історіографічне, а і джерелознавче значення.

Невід'ємною складовою частиною політики коренізації було здійснення національно-територіального районування. Це знайшло своє відображення в тогочасних публікаціях, у яких розкривався процес зростання національних районів. Проте автори зустрічалися з труднощами при визначенні кількісного складу нацменшин в УСРР. Особливо це стосується польської, молдавської, грецької, білоруської та деяких інших національних груп, етнічна ідентифікація яких змішувалася з релігійною та державною. Більшість авторів використовували поточну інформацію своїх відомств, залишаючи поза увагою офіційні статистичні відомості. Як відомо, у 1920-у р. проходив перепис населення України, що охопив до 80 % її громадян. Поза увагою описувачів залишилася Волинська губернія та Чигиринський повіт Кременчуцької губернії, на території яких продовжувалися воєнні дії. Матеріали цього перепису автори розглядають як часткові та попередні, але в межах конкретних регіонів вони цілком заслуговують на увагу [34]. Відштовхуючись від цих даних, державні статистичні органи постійно уточнювали етнічний склад населення. У 1923 р. було проведено перепис міського населення, на початку 1924 р. Центральне статистичне управління (ЦСУ) УСРР провело обстеження сільських районів й оприлюднило матеріали про етнічний склад їх населення [35].

Досить цікава у цьому плані інформація міститься у статистичному довіднику "Короткі підсумки перепису населення України 17 грудня 1926 року". Статистичні відомості довідника, які стосуються національних меншин, що проживали на теренах України, зокрема, показують співвідношення міського і сільського населення, територіальне розміщення найчисленніших національних меншин, поширення національних мов, віковий склад населення тощо. За даними перепису, в Україні проживало майже 29 млн чол., у т. ч. 23 219 тис. українців (80,1 %), 2677 тис. росіян (9,2), 1574 тис. євреїв (5,4), 476 тис. поляків (1,6), 393,9 тис. німців (1,3), 258 тис. молдаван (0,8), 105 тис. греків (0,3), 92 тис. болгар (0,3), 76 тис. білорусів (0,2 %) та інші представники національних меншин [28].

Порівнюючи дані переписів 1920-го і 1926-го рр. автори відзначають певне збільшення чисельності всіх етнічних груп, окрім росіян та греків, що пояснюється своєрідним розкріпаченням, національним пробудженням інших національних меншин, прагненням їх представників до визначення своєї національної ідентичності. Водночас окремі дослідники недостаньо критично ставилися до даних переписів, не враховували погрішності, які були допущені при їх проведенні, а також те, що частина населення на час перепису ще не змогла самовизначитися щодо своєї національності. Разом з тим, попередні підсумки перепису стали важливим джерелом для підготовки низки науково-статистичних праць [64], у яких на

Electronic Library of Sumy State University

основі статистичних даних розкривалися різні аспекти становища національних меншин в УСРР.

Перепис 1926 р. мав практичне значення для здійснення політики коренізації. Дослідники, зокрема, стверджували, що його матеріали дозволили державним органам перейти до завершального етапу виділення національно-територіальних адміністративних одиниць.

Процеси коренізації національних меншин в УСРР знайшли часткове відображення в публікаціях з національної політики радянської влади.

До них належать роботи, насамперед, партійно-радянських працівників: М. Демченка, Г. Мансурова [35], О. Полотського [39], М. Попова [41] та ін. Г. Мансуров [35] у своїй праці, розкриваючи становище національної освіти до революції, підкреслює, що освіта всіх народів Російської імперії була підпорядкована великодержавній російській політиці, а з допомогою російської мови здійснювалося зросійщення представників усіх національностей. Водночас автор робить спроби розкрити причини, які призвели до проголошення більшовиками політики коренізації, розкриває становище освіти серед національних меншин в умовах здійснення цієї політики.

Для укорінення радянської влади серед національних меншин більшовицька партія використовувала газети, журнали, книжкову продукцію, що видавалася мовами меншин. Однак у публікаціях 1920-х рр. автори головну увагу звертали, насамперед, на кількісні параметри становлення преси мовами національних меншин [11, с. 38–41; 17, с. 6–12; 42, с. 7–16]. Причому, нерідко ці кількісні показники у різних авторів на один і той же час не збігаються. Це стосується як кількості видань, так і кількості їхніх кореспондентів. Однак за будь-яких умов газети та журнали етнічних громад перебували під постійним контролем партійно-радянських органів, які надавали відповідного спрямування друкованим засобам масової інформації та здійснювали контроль за його дотриманням. Одним з випробуваних методів партійного керівництва пресою були систематичні *огляди* газет і журналів, що видавалися мовами національних меншин, зльоти, збори та семінари їхніх робітничо-селянських кореспондентів. Своєрідним координуючим органом у цій сфері виступали журнали "Червона преса" та "Робсількор", які періодично публікували відповідні матеріали [47, с. 50–53].

Загалом у публікаціях 1920-х рр. з питань освіти та культури національних меншин [45, с. 260–262] домінували кількісні показники, зокрема, порівнювалися кількість шкіл, учнів у них, гуртків художньої самодіяльності, газет мовами етнічних груп тощо. Водночас бракувало аналізу сутності цих процесів та їх якісних результатів.

У суспільно-політичній літературі 1920-х рр. зроблені перші спроби висвітлення діяльності культурно-освітніх установ національних меншин [16; 29; 31, с. 15–23; 38]. Зрозуміло, що автори зосереджували увагу на переважно позитивних моментах, прагнули показати специфіку культурного розвитку окремих національних меншин. Так, у роботі з німецьким населенням на перше місце висувалася антирелігійна пропаганда, впровадження в навчальні і культурно-освітні заклади пріоритетів радянської системи освіти [46]. Проводилася робота щодо запобігання антисемітських проявів відносно єврейського населення та посилення мережі національних навчальних закладів.

Загалом, література 1920-х рр. містить значний фактичний матеріал, який дає змогу відтворити тогочасну атмосферу, у якій відбувалося здійснення політики коренізації в УСРР.

Характерною рисою публікацій того часу є прагнення показати досягнення у цій сфері життя суспільства, підтвердити правильність визначеного курсу.

Однак, незважаючи на ідейно-політичну заангажованість, у працях 1920-х рр. знайшли місце спроби висвітлення труднощів та перешкод на шляху коренізації таких, наприклад, як нестача кваліфікованих викладачів, брак підручників для шкіл рідною мовою, слабка матеріальна база навчальних закладів та ін.

На жаль, згортання політики коренізації наприкінці 1920-х – у 1930-х рр. звело нанівець той цінний досвід, який був набутий у справі організації освіти і культури для національних меншин.

1. *Авксентьевский Д.* О национальном научно-исследовательском институте педагогики // Путь просвещения. – 1931. – № 4–5. 2. *Альвайль З.* Німецький вчитель та німецька школа (із записної книжки інспектора) // Наша школа. – Одесса. – 1924. – Ч. 7–9. 3. *Ананьин С.* Экскурсионный метод преподавания // Путь к просвещению. – 1922. – № 5. 4. *Баранніков В.* Українські цигани // Збірник нацменознавства. – К., 1921. – Вип. 2. 5. *Барт П.* История социально-педагогической идеи / Под. ред. А. Готалова-Готлиба. – [Одесса], 1923. 6. *Барун Р.* Мережа і контенгенти політехнічних шкіл України в 1933 / 34 навчальному році // Комуністична освіта. – 1934. – № 1. 7. *Береговський М.* Взаємні впливи в єврейському і українському музичному фольклорі // Радянська музика. – 1936. – № 5. 8. *Береговский М.* Еврейские народные музыкально-театральные представления. – К., 2001. 9. *Береговский М.* Еврейский музыкальный фольклор. – М., 1934. 10. *Береговський М.* Чужомовні й різномовні пісні євреїв Україні, Білоруси, Польщі // Етнографічний вісник. – 1930. – № 9. 11. Більше уваги до сількорів нацменшостей // Червона преса. – 1926. – № 9. 12. *Буценко А.* Советское строительство и национальные меньшинства на Украине. – Х., 1926. 13. *Буценко А.* Про радбудівництво серед національних меншин УСРР // Стенографический отчет IV сессии X созыва ВУЦИК. – Х., 1928. 14. *Буценко А.* Радянське будівництво серед національних меншин УРСР. – Х., 1928. 15. *Вигдоров А.* Национальная школа при царе и советской власти. – М.; Л., 1931. 16. Вопросы культурного строительства на Украине. – Х., 1938. 17. Газета й книжка України за рік // Червона преса. – 1927. – № 2. 18. *Гитлянский А.* В борьбе за первенство: Конкурс национальных советов Украины // Революция и национальности. – 1935. – № 10. 19. *Гитлянский А.* Ленинская национальная политика в действии: (Национальные меньшинства на Украине) // Революция и национальности. – 1931. – № 9. 20. *Глинський А.* Досягнення і хиби в роботі серед національних меншостей. – Х., 1931. 21. *Глинский А.* Национальные меньшинства на Украине. – Х., 1931. 22. *Гринько Г.* Наш путь на Запад // Путь просвещения. – 1923. – № 7–8. 23. Завдання культурної революції й національно-культурного будівництва на Вкраїні: Мат. для доповідачів, керівників агітколективів та груп агітаторів / Округовий комітет КП(б)У. Будкомос. – К., 1928. 24. *Затонський В.* Національно-культурне будівництво і боротьба проти націоналізму. – К., 1934. 25. *Затонський В.* Матеріали до українського національного питання // Більшовик України. – 1927. – № 6. 26. *Иорданский Н.* Основы и практика социального воспитания. – М.; 1925. 27. Итоги работы среди национальных меньшинств на Украине: По материалам ЦК Национ. Меньшинств при ВУЦИК. – Х., 1927 та ін. 28. Короткі підсумки перепису населення України 17 грудня 1926 р. Національний і віковий склад, рідна мова та письменність населення. – Х., 1928 р. 29. *Козаченко А.* Десять років книжкової продукції Радянської України. Історико-статистичний нарис. – Х., 1929. 30. *Кусиньян И.* Принципы построения программ по родному языку для начальных и средних школ // Просвещение национальности. – 1932. – № 8–9. 31. *Левітан М.* Освіта національних меншостей // Шлях освіти. – 1927. – № 10. 32. *Ліфшиць Я.* Дамо високоякісний стабільний підручник для політехнічної школи національних меншостей // Комуністична освіта. – 1933. – № 6. 33. *Ліфшиць Я.* Підсумки і завдання будівництва політехнічної школи на Україні // Комуністична освіта. – 1934. – № 1. 34. *Ліфшиць Я.* Проти націоналістичних перекручень в школі нацменшостей // Комуністична освіта. – 1933. – № 8. 35. *Мансуров Г.* За культурное строительство национальностей. – М., 1927. 36. Население Украины по данным переписи 1920 г. Сводные данные по губерниям и уездам. – Х., 1922. 37. Національні меншості на Україні. Реєстр селищ. – Х., 1925. 38. Перепідготовка серед національних меншин. // Народний вчитель. – 1925. – 28 лип. 39. *Полоцький О.* Культурна п'ятирічка України. – Х., 1929. 40. Полтавщина. Збірник. – Полтава, 1927. 41. *Попов М.* Національна політика радянської влади. – Х., 1931. 42. Посилити керівництво робселькорами нацменами // Робсількор. – 1929. – № 15. 43. *Приходько А.* Культурне будівництво на Україні (за 1925 / 26 – 1926 / 27 рр.). – Х., 1927. 44. *Приходько А.* Українізація народної освіти // Комуністична освіта. – 1927. – № 10. 45. Про культосвітню роботу серед нацменшостей // Шлях освіти. – 1926. – № 6–7. 46. Просвещение среди немцев // Радянська школа. – 1925. – № 2. 47. Рецензії на газети // Червона преса. – 1928. – № 5. 48. *Ряппо Я.* Народна освіта на Україні за 10 років ерволюції. – Х., 1927. 49. *Ряппо Я.* Народное образование и национальный вопрос на Украине // Вестник Одесского губотдела народного образования. – 1920. – № 5. 50. *Ряппо Я.* Очередные задачи народного просвещения // Радянська школа. – 1927. – № 4–5. 51. *Ряппо Я.* Профессиональная школа вместо общеобразовательной словесной школы // Путь просвещения. – 1924. – № 1. 52. *Ряппо Я.* Система народної освіти на Україні: соціальне виховання, професійна освіта й наука. – Х., 1926. 53. *Ряппо Я.* Система народного просвещения Украины. Сб. мат., ст. и докл. – Х., 1925. 54. *Ряппо Я.* Школьное

строительство на селе // Путь просвещения. – 1924. – № 2. 55. *Ряппо Я.* Що дала Жовтнева революція в галузі освіти на Україні. – Х., 1928. 56. *Скрипник М.* До теорії боротьби двох культур. – Х., 1928. 57. *Скрипник М.* Зближення і злиття нації за доби соціалізму // Більшовик України. – 1931. – № 8. 58. *Скрипник М.* Зближення і злиття націй за доби соціалізму. Доповідь на комісії з національного питання при ВУАН. 23 лютого 1931 р. // Західна У країна. – 1931. – № 6. 59. *Скрипник М.* Нариси підсумків українізації та обслугуванням культурних потреб нацменшостей УСРР, зокрема російської. Промова на засіданні колегії НКО УСРР з 14-ІІ 1933 р. – Х., 1933. 60. *Скрипник М.* Національні перетинки: теоретична і політична боротьба на терені національного питання в УРСР у сучасний момент реконструктивної доби: Доповідь і прикінцеве слово на катедрі національного питання УІМЛ 14 і 18 грудня 1929 року. І додаток: Дискусія по доповіді. – Х., 1930. 61. *Скрипник М.* Нові лінії в національно-культурному будівництві. – Х., 1930. 62. *Скрипник М.* Основні завдання культурного будівництва за доби соціалістичної реконструкції країни. – Х., 1929. 63. *Скрипник М.* Перебудовними шляхами (Проблеми культурного будівництва національностей України) // Комуністична освіта. – 1931. – № 7–8. 64. *Скрипник М.* Підручник, як знаряддя комуністичного виховання // Підручник у школі соцвиху / Т. Пасіка: Мат. Всеукр. конф. Харків, 1. / XII. 1930 р. – Х., 1931. 65. *Хоменко А.* Населенння України. 1897–1927. Популярна розвідка за попередніми підсумками перепису населення 17. XII. 1926 р. – Х., 1927. 66. *Чавдаров С.* Про методи наукової роботи над підручником // Комуністична освіта. – 1933. – № 6 (134). 67. *Ялі С.* Греки в УСРР. – Х., 1931.

Надійшла до редколегії 17.02.05

В. Ластовський, канд. іст. наук

ВІДОБРАЖЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ XVII – ПРОТЯГОМ XVIII СТОЛІТЬ НА СТОРІНКАХ "КИЇВСЬКОЇ СТАРОВИНИ" (1882–1906)

Досліджено значення для історичної науки публікацій наукового журналу "Київська старовина" у питанні вивчення історії православної церкви кінця XVII–XVIII ст.

In the article an author tried to explore the value for history science of publications of scientific magazine "Kievskaya starina" in the question of study of history of orthodox church of end XVII – the XVIII ct.

Часопис "Київська старовина", що існував на рубежі XIX–XX ст., відіграв важливу роль у розвитку української історичної думки, гуртуючи навколо себе найкращих представників наукової еліти і даючи можливість висловитися на своїх сторінках молодим історикам, які тільки починали свій шлях. Головним призначенням "Київської старовини" стало всебічне вивчення української історії від найдавніших часів. За більш ніж 20-річне її існування в часописі було видрукувано величезну кількість наукових публікацій із найрізноманітніших проблем. У ньому піднімалися і висвітлювалися питання політичного, економічного, соціального, культурного та національного розвитку України. Характерною особливістю більшості публікацій була їх злободенність для історичної науки, тому в "Київській старовині" досить часто друкувалися полемічні статті і рецензії, у яких відстоювалася певна думка, концепція, ідеологія. Більше того, усе це мало, як правило, проукраїнське спрямування.

Одним з питань, що порушувалося на сторінках журналу, була історія православної церкви в Україні, причому в найрізноманітніших аспектах – від соціально-політичних та національно-культурних до економічних основ її функціонування.

В історії України церковні інституції займають значне місце не лише як структури, що існували для задоволення релігійних потреб населення. Фактично, це лише зовнішнє вираження їх діяльності. Крім неї, церква постійно виступала у суспільно-державних відносинах як суб'єкт політичних взаємостосунків чи просвітницька організація. Однак, крім того, одним з найважливіших проявів її існування завжди було функціонування окремих її підрозділів як цілком самостійних підприємницьких організацій, суб'єктів господарювання. У цьому плані діяльність православної церкви була досить різноманітною: це і торгівля, і заняття виробничою діяльністю, і надання послуг населенню, участь у фінансових операціях. На підтвердження цього існує досить багато документальних матеріалів, особливо в період з кінця XVII ст. і до початку XX ст.

Неодноразово й дослідники вивчали саме цей бік функціонування православної церкви і тому до сьогодні в науковій літературі існує досить значний доробок різнопланових робіт, які з'явилися в друці протягом XIX – початку XXI ст. і у вигляді монографій, і у вигляді публікацій у часописах. У межах цих праць зверталася увага й на історіографічні аспекти зазначеної проблеми. Однак стосовно "Київської старовини" вона ще не розглядалася.

Як правило, історики вивчали і висвітлювали окремо питання економічного становища православного духовенства на Лівобережній (під владою Росії) та Правобережній (під владою Речі Посполитої) Україні. І тому досить рідко можна зустріти роботи, у яких одночасно було б представлено, особливо у порівняльному аспекті, економіко-господарські умови розвитку церковних структур і всієї православної церкви в цілому.

Найбільше уваги на сторінках "Київської старовини" в цьому питанні приділялося території Лівобережної України. Опубліковані там роботи мали досить різноплановий характер. Так, П. Єфіменко вивчав благодійницький бік діяльності православної церкви. Досліджуючи її роль саме у благодійництві і високо оцінюючи її, він зробив висновок, що, в основному, воно здійснювалося не за рахунок самого духовенства, а за кошти церковних братств і цехів, приватних осіб та пожертвувань. При цьому були навіть випадки, коли на благодійництво йшли гроші, що отримувалися від влаштованих "ктиторами церковними" шинків, як, наприклад, у с. Березні Чернігівського полку, де такий заклад існував з 1682 р. [5, с. 721]. Однак, у цьому випадку можна говорити, що церква стала посередником в економічному підтриманні тих закладів, що потребували благодійницької підтримки.

Нерідко на сторінках "Київської старовини" було апробовано такий методологічний спосіб доведення матеріалу до читачів як публікація документів з їх коментуванням дослідниками. Так, у 1883 р. у цьому часописі було видано документи 1750-х рр., що свідчили про стан господарства в маєтках Видубицького монастиря та Софійського кафедрального собору [4]. Зокрема, на їх основі дослідник дійшов висновку про існування в них "чиншового володіння... щоправда, як-би випадкового, ще не визначеного, але очевидно заохочуваного і бажаного, а тому і пільгового". Прикладом для цього стала діяльність селянина Я. Богатиренка, який захотів експлуатувати надану йому землю і влаштував на ній 2 млини та винокурню" [4, с. 719–720].

Аналогічним способом було розглянуто й економічні аспекти утримання Київської духовної академії у XVIII ст., підставою для чого послугував нововиявлений лист новгородського архієпископа Феофана Прокоповича до київського архієпископа Рафаїла Заборовського у 1734 р. Публікатор цього документа у передмові до нього зазначав, що академія аж до 1786 р. не мала визначеної якої-небудь суми на своє утримання і тому разом з Братським монастирем існувала лише "від вла-

© В. Ластовський, 2006

сного господарства, отримуючи натуральні і грошові доходи із даних їм у різні часи гетьманськими універсалами і царськими грамотами сіл та угідь". На думку дослідника, наповнення бюджету Київської духовної академії повністю залежало від умілого й акуратного ведення господарства [14, с. 465]. І, таким чином, він перекреслював інші фактори впливу на економічний стан цього навчального закладу.

Досліджуючи історію Київської духовної академії першої половини XVIII ст. Д. Вишневський поставив питання про джерела утримання її викладацького складу, оскільки урядові структури жодного штатного окладу на це не виділяли. Проаналізувавши документальні джерела, він дійшов висновку, що викладацька корпорація утримувалася у цьому вищому духовному навчальному закладі й існувала за рахунок Києво-Братського монастиря, який надавав приміщення, освітлення, опалення і харчування київського митрополита, який лише час від часу міг виділяти невеликі грошові суми (*митрополичі консоляції*), права видавати документи про шлюб (*вінечні памяті*) у межах тільки нижнього Києва та благодійних внесків з боку різних осіб [3]. Виходячи з економічного аналізу утримання викладачів академії, дослідник зробив висновок, що її професура перебувала у "жалюгідному забезпеченні", а тому й виконувала свої обов'язки "із скорботою" і при першій же можливості намагалася перейти на іншу службу [3, с. 85]. Очевидно, у цих соціально-економічних причинах також слід шукати підстави до занепаду Київської духовної академії, а не тільки у соціально-політичних, на чому наголошують досить багато дослідників її історії.

О. Андрієвський звернув увагу на цікаві обставини в діяльності православних монастирів, пов'язані з узгодженням господарських інтересів між різними обителями. Уточнюючи інформацію М. Максимовича і М. Закревського про ігуменство в 1753–1768 рр. архімандрита Ніканора у Києво-Межигірському монастирі, історик наголосив на відстоюванні ним господарчих інтересів свого чернецького осередку. Саме з цією метою архімандрит уклав угоду з Києво-Михайлівським монастирем про розділ межуючих "борів і лісів" та про спільне відстоювання цих територій перед претензіями Києво-Братського монастиря [1, с. 81].

Досить рідко в науковій літературі зустрічаються спроби проаналізувати взаємозв'язок між економічним розвитком монастирів та процесом колонізації нових територій. Досліджуючи матеріали з цього питання, що стосувалися Білгородської єпархії періоду з XVI до початку XVIII ст., Є. Максимов висловив у зв'язку з цим низку думок: по-перше, чернецтво намагалося одразу ж після створення нового осередку набувати в уже заселених місцях землі і угіддя, які мали служити одночасно і як *притулок* і як джерело прибутків; по-друге, найбільше таких угідь монастирі освоювали у "дикому полі", де розміщували пасіки, сади, хмільники, розводили худобу тощо; по-третє, нові володіння використовувалися і для промислових цілей, там будувалися пивоварні, вінниці, цегельні заводи, сукновальні і т. п. [10, с. 107–108].

В. Науменко, доповнюючи відому розвідку М. Максимовича про Бубнівську сотню з приводу купівлі у Києво-Межигірського монастиря сотником Ф. Василевичем лісу, звернув увагу на ту обставину, що в даному випадку оплата за придбання цього угіддя мала не грошову форму, а натуральну: 7 корів з телятами, 8 без телят та 1 бугай [12, с. 642–644]. Справді, цей факт яскраво ілюструє різні способи в можливостях отримання прибутків і надбання майна православним духовенством, залежно від конкретних умов і вигод.

На сторінках "Київської старовини" порушувалася й тема економічних взаємовідносин київського магістрату з місцевими монастирями. Так, М. Молчановський, вивчаючи бюджетний кошторис цього органу самоврядного управління за 1744, 1748 та 1754 рр., зауважував у своїй праці, що частина з нього йшла і на монастирі, зокрема у Софійський та Пустинно-Микільський [11]. Пізніше О. Левицький зазначав існування економічних протиріч між магістратом і монастирями, у першу чергу з приводу володіння "величезною нерухомою власністю: будинками, лавками, шинками, корчмами, перевозами через Дніпро, лісами, сінокосами, винокурними заводами, "цегельнями". На його думку, причина цього полягала у тому, що київські монастирі початку XVIII ст. вважали себе "повністю вільними від усіх державних і міських повинностей, що лягали всією тяжкістю на міську общину". У ці обставини історик вплітає й особистісний фактор – ставлення київських митрополитів до існуючої проблеми. Так, оскільки митрополит В. Вонатович не вмів і не хотів стримувати монастирську владу, то й суперечки за часів його правління прийняли "пристрасний і злобний характер", внаслідок чого він сам же й постраждав, будучи несправедливо звинуваченим київським війтом Д. Полоцьким і після цього позбавлений свого архієрейського сану; а в часи його попередника – митрополита І. Кроковського – усі ці суперечки мали тільки лиш характер "приватних непорозумінь" [13, с. 52].

Значну кількість інформації для дослідників економічного стану церкви містить т. зв. Генеральний Румянцевський опису 1766–1768 рр., що проводився на території Гетьманщини. Вірну оцінку цьому документу зробив історик Д. Багалій з приводу інструкцій з опису монастирських маєтків, зауваживши, що головним завданням його укладачів було "дати точне уявлення про економічне становище тодішніх суспільних груп" [2, с. 407].

Саме на основі цього Румянцевського опису відомий учений І. Лучицький дуже детально розглянув економічно-господарський стан православних монастирів у Києві, зокрема – Михайлівського, Печерського, Софійського, Пустинно-Миколаївського. Він здійснив опис їх володінь та шляхи отримання ними прибутків. Дослідник у своїй роботі наголошує на економічній діяльності монастирів. До такого висновку він прийшов внаслідок аналізу документів, що засвідчили їх широку промислово-виробничу, торговельну та орендну активність, володіння значними маєтками та угіддями. За його даними, тільки у жовтні 1766 р. Михайлівський монастир закупив для свого винокурного заводу 36 четвертей хліба. Пустинно-Микільський монастир з 1751 р. здавав свій винокурний завод в оренду міщанину Гриневичу і щорічно отримував за це по 18 руб., а для інших – також і свою землю, на яких, за підрахунками вченого, у 1725–1766 рр. міщанами було засновано 14 винокурень, а у 1767–1778 рр. – ще вісім й один цегляний завод. При цьому, "попит на землю був такий значний, що монастир став піднімати плату за землю" [9, с. 18]. Описуючи володіння Києво-Печерської лаври, І. Лучицький, зокрема, зазначає "кловський лаврський двір із шовковичним садом", де будівництво всіх споруд обійшлося в 20 тис. руб., утримування монастирем на 14 вулицях по одному шинку, які в рік приносили прибуток 3342 руб. і т. п. Він відверто дивується: "Усе було розраховано на широку барську ногу" [9, с. 22]. Історик зазначає, що головний прибуток монастирі отримували через шинки і винокуріння, причому вони не тільки самі виробляли цю продукцію, але й скуповували привозну горілку. Оскільки ж ця підприємницька діяльність була дуже вигідною, то вона викликала "жорстку боротьбу між міщанами і козаками, магістратом і монастирями" [9, с. 73].

Часто дослідники лише побіжно зазначали певні умови економічно-господарського стану монастирів. Так, О. Стороженко наголошував, що Михайлівський монастир у Переяславі мав у своєму розпорядженні

"досить значні земельні володіння" разом з проживаючими на них монастирськими підданими [16, с. 342]. Також знаходимо інформацію й про те, що при Густинському монастирі існувала постійна щорічна ярмарка, яка організовувалася на свято Трійці [15, с. 12–13]. А у 1901 р. було опубліковано лист графа К. Розумовського від 5 листопада 1751 р. до київського митрополита, у якому заборонялося ігумену Максаківського монастиря та іншим духовним особам брати плату на паромних переправах [6, с. 74–75].

Досліджуючи економічний стан православної церкви, історики досить часто звертали увагу на економічне підґрунтя не тільки монастирів, але й приходського духовенства. Так, один із дослідників, вивчаючи церковні описи, що збереглися у самих церквах, зробив висновок, що основою забезпечення священиків були, перш за все, добровільні пожертвування від прихожан, але всі вони оформлювалися письмовими договорами від обох сторін під час виборів. При цьому, на його думку, головне місце в цих договорах займало питання про землю, яка виділялася в користування причту громадою із громадських же володінь (пахотні та сінокосні поля, риболовні ставки, луги, гаї, ліси) [17, с. 792]. Крім того, дослідник зауважує, що в договорі обов'язково чітко визначалася грошова плата за *треби* правосвященика збору хліба з прихожан (роковщина). Однак, на його думку, нерідко вагомішу роль у забезпеченні священика відігравали не прибутки від прихожан, а його особиста власність – як родова, так і набута шляхом спадкування, купівлі, отримання приданого. Проводячи паралель зі своєю сучасністю, він зазначає, що архаїчні форми матеріального забезпечення духовенства збереглися і саме вони є ледь не головною причиною "ослаблення єдності між сільським пастирем і його прихожанами" [17, с. 793–794]. Отже, історик не вбачав різниці між економічним положенням духовенства XVIII і XIX ст.

Набагато менше на сторінках "Київської старовини" дослідники зверталися до теми економічного стану православного духовенства на Правобережній Україні. До того ж ці публікації не мали глибокого аналітичного характеру, оскільки були спрямовані тільки на локальні епізоди у хронологічному і територіальному вимірі. Тим не менше, і вони дають деяку інформацію про особливості господарського становища церкви на Правобережжі. Характерно те, що в цих роботах історики прив'язують її економічний розвиток до соціальних та політичних обставин і стосунків. Так, О. Левицький, досліджуючи судову суперечку між Видубицьким монастирем та жителями містечка Лебедина у 1730-х рр. за право володіння і користування пасікою дійшов висновку, що спокійне використання її ченцями залежало виключно від волі місцевої польської еліти, у даному випадку – від князя Яна-Каетана Яблоновського та смілянського губернатора Войтеха Буяльського [8, с. 175]. В іншому випадку П. Клебановський зауважив, що у XVIII ст. Богуславський монастир мав у володінні 300 десятин землі і с. Хохотву, причому дослідник звернув увагу на те, що той зміг зберегти їх незважаючи на татарські набіги, Коліївщину і загальне розорення України [7, с. 215]. Однак у даному випадку винятком можна вважати тільки інформацію щодо володіння селом, оскільки це справді було нехарактерним для більшості православних монастирів Правобережжя в умовах міжконфесійного протистояння і державного тиску.

Таким чином, необхідно зазначити, що на сторінках "Київської старовини" регулярно піднімалося питання про економічні основи та становище православної церкви в Україні кінця XVII – XVIII ст. Матеріали та висновки дослідників були досить різноманітними. Через них вивчалися як система фінансово-матеріального забезпечення духовенства, так і умови його здійснення. Вони до сих пір зберігають своє наукове значення, оскільки частина архівних документів у наступні десятиліття була втрачена, а думки вчених є невід'ємною частиною спадщини української історичної науки і свідчать про її всебічний розвиток у XIX – на початку XX ст.

1. *Андриевский Ал.* По поводу восстановления Киево-Межигорского монастыря, несколько сведений к его истории // Киевская старина (далі – КС). – 1885. – № 9. 2. *Багалей Д.* Генеральная опись Малороссии. Эпизод из деятельности первого правителя Малороссии, гр. П.А. Румянцева – Задунайского // КС. – 1883. – № 11. 3. *Вишневский Д.* Средства содержания профессоров Киевской Академии в первой половине XVIII века // КС. – 1896. – № 6. 4. Два документа о хозяйстве киевских монастырей в половине XVIII ст. // КС. – 1883. – № 8. 5. *Ефименко П.* Шпитали в Малороссии // КС. – 1883. – № 4. 6. К бытовой истории малорусских монастырей // КС. – 1901. – № 2. 7. *Клебановский П.* Богуславский монастырь и его тяжелые дни. 1808–1860 годы // КС. – 1892. – № 8. 8. *Левицкий О.* Пасека гетмана Б. Хмельницкого // КС. – 1882. – № 7. 9. *Лучицкий И.* Киев в 1766 году // КС. – 1888. – № 1–3. 10. *Максимов Е.* К вопросу о колонизационном значении монастырей в слободской Украине // КС. – 1887. – № 9. 11. *Молчановский Н.* Бюджеты г. Киева в средине XVIII в. // КС. – 1898. – № 1. 12. *Науменко В.* К истории землевладения в левобережной Малороссии // КС. – 1889. – № 12. 13. *О. Л.* Письмо гетмана Скоропадского к митрополиту Иоасафу Кроковскому 1712 г. // КС. – 1904. – № 11. 14. Письмо арх. новг. Феофана Прокоповича к арх. киевск. Рафаилу Заборовскому. 8 марта 1734 г. (О способах к улучшению материального положения киевск. академии) // КС. – 1884. – № 3. 15. Случай на монастырской ярмарке, 1757 г. // КС. – 1899. – № 4. 16. *Стороженко А.* Михайловская и Покровская церкви в г.Переяславе полтавской губернии // КС. – 1891. – № 2. 17. *Z.* По пирятинскому уезду. (Кое-что из прежней жизни левобережного священства) // КС. – 1887. – № 4.

Надійшла до редколегії 27.01.05

О. Матвієнко, асп.

ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА ЩОДО ЖІНОК В УКРАЇНІ (КІНЕЦЬ XX – ПОЧАТОК XXI СТОЛІТЬ)

Розглянуто законодавче забезпечення гендерної рівності в українському суспільстві наприкінці XX – початку XXI ст., що порівнюється з реальним розв'язанням "жіночої проблеми" в Україні в зазначений період.

The article considers legislative regulation of gender equality in Ukrainian society at the end of the XXth – at the beginning of the XXIst cent., comparing with true realization of this problem.

Державна політика щодо сім'ї та жінок в Україні стає пріоритетним напрямом. Уперше за роки незалежності до Програми діяльності Кабінету Міністрів окремим розділом увійшли питання реалізації державної соціальної політики стосовно сім'ї, дітей та молоді. Вибудовується державний механізм забезпечення рівних прав і можливостей громадян обох статей, поліпшення соціального статусу та психологічного стану жінок в українському суспільстві.

Ще до проголошення незалежності України, у Декларації про державний суверенітет (1990) було закріплено рівноправність жінок і чоловіків: "Українська РСР забезпечує рівність перед законом усіх громадян Республіки незалежно від походження, соціального і майнового стану, расової та національної приналежності, статі, освіти, мови, політичних поглядів, релігійних переконань, роду і характеру занять, місця проживання та інших обставин" [5, с. 429–596].

До нормативно-правових актів, що регулюють відносини у сфері державної гендерної політики, відноситься, передусім, Конституція України. Правові засади рівноправності жінок і чоловіків закріплені у статтях Конституції України 1996 р. Зокрема, у ст. 24 зафіксовано,

© О. Матвієнко, 2006

що "рівність прав жінок та чоловіків забезпечується: наданням жінкам рівних з чоловіками можливостей у громадсько-політичній і культурній діяльності, у здобутті освіти і професійній підготовці, у праці та винагороді за неї; спеціальними заходами щодо охорони праці і здоров'я жінок, встановленням пенсійних пільг, створенням умов, які дають жінкам можливість поєднувати працю з материнством; правовим захистом, матеріальною і моральною підтримкою материнства і дитинства, включаючи надання оплачуваних відпусток та інших пільг вагітним жінкам і матерям" [6, с. 7–8].

Статтею 51 визначено, що "шлюб ґрунтується на вільній згоді жінки і чоловіка. Кожен із подружжя має рівні права й обов'язки у шлюбі та сім'ї. Дружина та чоловік мають рівне право на повагу до своєї індивідуальності, своїх звичок та уподобань"; ст. 54 визначає, що "всі найважливіші питання життя сім'ї мають вирішуватися подружжям спільно, на засадах рівності"; важливе значення має ст. 49: "Дружині-матері мають бути створені у сім'ї умови для поєднання материнства із здійсненням нею інших прав та обов'язків" [6, с. 14–15]. І хоча в умовах соціально-економічної кризи дотримання цього положення виглядає проблематично, але теоретично воно відкриває перед жінкою можливості різноманітної діяльності, у тому числі суспільної та політичної.

Згідно з Основним Законом України, усі люди "є вільні і рівні у своїй гідності і правах. Права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними (ст. 21) [6, с. 7]. Отже, відповідно до Конституції, жінка і чоловік мають в Україні рівні права в усіх галузях економічного, політичного, соціального і культурного життя.

Стосовно ствердження рівності статей велике значення має ст. 23 Конституції, де наголошується, що "кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей" [6, с. 7].

Конституція України забезпечує також рівність можливостей участі жінок у політичному житті. Зокрема, у ст. 36 проголошено право громадян (а отже, і жінок) об'єднуватися у політичні партії та громадські організації для здійснення і захисту своїх прав і свобод, задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів. Успішному встановленню *паритетної демократії* сприяє і рівність можливостей для жінок і чоловіків у здобутті освіти (ст. 53 Конституції). Жінки України активно користуються цими можливостями. Так, наприкінці 1990-х рр. серед студентів вищих навчальних закладів частка жінок становила 52 %, серед тих, хто навчався в аспірантурі – 46 % [10, с. 12]. Однак на керівних посадах вони, швидше, є винятком.

Доктор юридичних наук, дослідник адаптації українського законодавства до міжнародних стандартів забезпечення рівності політичних прав жінок і чоловіків М. Буроменський зазначає: "Не є секретом те, що українське законодавство не має достатнього досвіду і традицій у забезпеченні *фактичної* рівності чоловіків і жінок. Хоча... проголошення, а точніше, декларування такої рівності, відоме нашому законодавству здавна. Тому, по-перше, говорити про якусь власну українську традицію в даній галузі, очевидно, не доводиться. По-друге, Україна, гадаю, має подолати шлях не коротший, ніж того вимагає Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації стосовно жінок. Тобто юридично ми не маємо прав ставити під сумнів саму можливість законодавчого забезпечення в Україні рівноправності чоловіків і жінок або говорити про готовність чи неготовність до таких кроків" [1, с. 60].

У Сімейному кодексі України (набув чинності з 1 січня 2004) закріплено принцип рівності між жінкою і чоловіком у сімейних відносинах: "Учасник сімейних відносин не може мати привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, статі, політичних, релігійних та інших переконань, етнічного та соціального походження, матеріального стану, місця проживання, за мовними та іншими ознаками. Жінка та чоловік мають рівні права й обов'язки у сімейних відносинах, шлюбі та сім'ї (ст. 7, п. 5) [8].

Кодекс законів про працю України встановлює рівність трудових прав жінок і чоловіків: "Україна забезпечує рівність трудових прав усіх громадян незалежно від походження, соціального і майнового стану, расової та національної приналежності, статі, мови, політичних поглядів, релігійних переконань, роду і характеру занять, місця проживання та інших обставин" (ст. 2–1) [2, с. 267].

Однак, слід зазначити, що закони України щодо жінок не завжди виконуються в повному обсязі. Зокрема, авторитетна міжнародна організація з нагляду за дотриманням прав людини – Human Rights Watch відзначила у своєму звіті від 27 серпня 2003 р., що в Україні "як державні установи, так і приватні структури зазвичай надають у своїх оголошеннях про наявні вакансії перевагу чоловікам перед жінками. Роботодавці також використовують інформацію про сімейні обставини жінок, яку вони вимагають під час співбесід, для того, щоб відмовити жінкам у прийомі на роботу. Вимоги до віку та зовнішності також усувають багато жінок від посад, на які вони повністю підходять з погляду професійних вимог" [9].

"Як учасниця міжнародних договорів з прав людини, Україна зобов'язалася виконувати de jure всі договори про права людини, включаючи дискримінацію проти жінок. Багато експертів відчувають, що українські закони відповідають міжнародному праву. Однак Human Rights Watch вважає, що певні положення української правової системи порушують права жінок" [12, с. 11].

У 1996 р. було розроблено "Національний план щодо поліпшення становища жінок і підвищення їх ролі у суспільстві на 1997–2000 рр.", прийнятий спеціальним рішенням Кабінету Міністрів України. Окремий розділ цього плану присвячено заходам щодо забезпечення рівних прав із чоловіками у сфері трудової діяльності.

Вирішенню проблем поліпшення становища жінок, підвищення їх ролі у суспільстві, забезпечення сприятливих умов для розкриття їх інтелектуальних і творчих здібностей, формування демократичного світогляду громадян сприятиме здійснення комплексу заходів, визначених Указом Президента України від 25 квітня 2001 р. "Про підвищення соціального статусу жінок в Україні" [11, с. 11–12]. У документі зазначено, що одним з головних напрямів діяльності органів виконавчої влади є реалізація державної політики щодо поліпшення становища жінок, створення сприятливіших умов для забезпечення їм рівних з чоловіками можливостей брати участь у політичному, суспільному житті держави. В Указі визначено характер участі певних ланок виконавчої влади у втіленні його в життя. Кабміну України рекомендовано: утворити Координаційну раду з питань поліпшення становища жінок і підвищення їх ролі у суспільстві, забезпечення рівних прав і можливостей для жінок та чоловіків; проводити заходи щодо забезпечення організаційних, економічних і правових гарантій для реалізації жінками права на працю, зниження рівня безробіття серед жінок; визначити форми надання підтримки жінок у конкуренції на ринку праці шляхом організації професійної підготовки, перепідготовки і підвищення кваліфікації жінок, оволодіння ними новими професіями; сприяти підвищенню правової обізнаності жінок і роботодавців з вимогами законодавства з питань охорони праці та здоров'я жінок; здійснювати заходи щодо розвитку та стартової підтримки підприємницької діяль-

http://vestnik.univ.kiev.ua

ності жінок; забезпечувати розвиток соціальних послуг, у тому числі збереження та впорядкування мережі дошкільних закладів освіти і поліпшення рівня обслуговування дітей у них, які допомагали б жінкам і чоловікам поєднувати виконання батьківських обов'язків з трудовою і громадською діяльністю; здійснювати заходи щодо соціальної та професійної реабілітації жінок з обмеженими фізичними можливостями, жінок, які виховують дітей-інвалідів; провадити аналіз законів та інших нормативно-правових актів України з питань становища сім'ї та жінок з метою їх удосконалення та приведення у відповідність до норм міжнародного права.

Процеси демократичної перебудови суспільства актуалізували питання рівності статей, загострили проблему гендерної нерівності. Внаслідок цього відбувається творення нових державних структур, які займаються питанням статусу жінок, що разом із громадськими структурами становлять національний механізм забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків. Це потребує нових політичних технологій вибудови реформаторства, коли соціум жіноцтва виступає на паритетних засадах спільно з чоловіками як важливий засіб державотворення, формування нового буття [3, с. 293]. Становище жінки і чоловіка в суспільстві має розглядатися та вирішуватися у взаємозв'язку, забезпеченні рівних прав і створенні рівних можливостей у процесі реалізації цих прав для обох статей.

Замість державних механізмів громадянське суспільство має створити та гарантувати середовище, у якому права людини розглядаються як головні й практично реалізуються. Якщо такого середовища, що ґрунтується на главенстві права людини, не існує, то всі проголошені права і формальні механізми їх ефективності не знайдуть реального втілення, саме з таким підходом пов'язане і творення державного механізму забезпечення гендерної рівності. Воно стає реальним лише в разі урахування дійсного суспільно-правового статусу статей та організаційних структур, що здійснюють державну політику за умов формування гендерної культури суспільних відносин, побудованих на принципах гендерної демократії.

Концепції рівності статей найширше можуть бути втілені за допомогою державного механізму в усіх галузях життєдіяльності суспільства через систему державних структур, тобто, якщо сама рівноправність стає змістом, складовою всієї державної політики, а також як її напрям реалізується через створені для цього структури. Саме 90-і рр. XX ст. стали історичним етапом творення, реформування державних структур, діяльність яких спрямована на розв'язання жіночих проблем, забезпечення гендерної рівноправності [3, с. 52].

Етапи творення нових органів, що займаються питанням жінок, материнства, батьківства, дитинства, сім'ї, молоді, – це пошук і прагнення на рівні держави впливати на процеси гендерної незбалансованості у громадській та приватній сферах. Україна як суверенна держава визначила своє ставлення до гендерної проблеми, взявши курс на створення умов і можливостей для гендерної діяльності. Держава в цьому має надзавдання – сприяти подоланню гендерної незбалансованості як у приватному, так і в суспільному житті, а також у державній життєдіяльності. А подолання таких *соціальних перекосів*, *статевої асиметрії* є нічим іншим як утвердженням гендерної рівноваги [10, с. 54].

Державним органом, який уперше привернув увагу до проблеми статусу жінки в Україні й поставив питання про її дискримінаційне становище, була Постійна комісія у справах жінок, охорони сім'ї, материнства і дитинства, утворена 1990 р. Верховною Радою України. Парламентська комісія висунула як державні проблеми: подолання нерівноправного становища жінки в українському суспільстві, правового забезпечення цього процесу, поліпшення умов праці, соціального захисту прав сім'ї, захисту прав дитини. Комісія ініціювала прийняття низки законів. У 1992 р. у зв'язку зі змінами в суспільному житті та прийняттям законів про громадянство України та про власність Верховна Рада України прийняла Закон України "Про внесення змін і доповнень до Кодексу про шлюб та сім'ю в Україні", Закон України "Про державну допомогу сім'ям з дітьми" та ін.

Питання, що порушувалися Верховною Радою України потребували реалізації. За ініціативою і наполяганням парламентської комісії в 1993 р. було утворено Сектор у справах жінок, охорони сім'ї, материнства та дитинства Кабінету Міністрів України. Для піднесення питання становища жінки на рівень державної ваги сектором уряду було розроблено Державну програму "Про довгострокову програму поліпшення становища жінок, сім'ї, охорони материнства і дитинства", затверджену постановою Кабінету міністрів України від 28 липня 1993 р., де визначено напрями державної і громадської діяльності з подолання нерівноправного становища жінки та забезпечення гендерної рівності.

Логічним продовженням розпочатого творення системи органів з питань статусу жінок у 1995 р. було створення Комітету у справах жінок, материнства і дитинства при Президентові України, який припинив своє існування у 1996 р. після утворення Міністерства України у справах сім'ї та молоді. Характерним у діяльності міністерства, як і інших зазначених структур, є охоронне спрямування політики стосовно жінок. На жаль, серед завдань міністерства не йшлося про гендерну політику як основну у формуванні сім'ї, міжстатевих відносин і вихованні молоді, про сприяння творенню гендерної демократії в країні, що визначено основними напрямами діяльності для світового співтовариства на Четвертій Всесвітній конференції зі становища жінок (Пекін, 1995), документи якої схвалені керівником делегації України [3, с. 53].

Врешті ідею забезпечення гендерної рівності уряд спрямує на рівень розробки та вдосконалення концепції гендерної політики й пошуку механізмів її оптимального втілення в життя. Результатами роботи сектора стали постанова Кабінету міністрів України від 8 вересня 1997 р. "Про національний план дій на 1997–2000 рр. щодо поліпшення становища жінок і підвищення їх ролі у суспільстві" та постанова Кабінету Міністрів України № 479 від 6 травня 2001 р., "Національний план дій щодо поліпшення становища жінок та сприяння впровадженню гендерної рівності у суспільстві на 2001–2005 рр.". У цих документах ураховано ідеї і пропозиції Пекінської декларації і Платформи дій.

У документах з питань планування сім'ї, захисту прав людини, статусу жінок та інших подається система стратегічних напрямів, що визначають утвердження соціальних відносин як паритетних між жінкою і чоловіком, між особистістю та сім'єю, між сім'єю і державою, між дорослим і дитиною. Стратегічним напрямом діяльності є гендерна експертиза законодавства. Усе це значні кроки для вирішення жіночих і гендерних проблем. Прогресивний їх зміст полягає в тому, що суспільний розвиток пов'язується з ідеєю автономності таких елементів соціальної структури як людина, сім'я, колектив, що основи демократизації, у тому числі гендерної демократії, становлять суверенітет, самостійність, свободу вибору, активність дії, а не державний патерналізм. За такого підходу становище жінки і чоловіка розглядається у взаємозв'язку [3].

З метою здійснення парламентського контролю за додержанням конституційних прав і свобод людини і громадянина та захисту прав кожного на території України і в межах її юрисдикції на постійній основі, у грудні 1997 р. Верховна Рада України прийняла Закон України "Про Уповноваженого Верховної Ради України з питань прав Людини". Його очолила Н. Карпачова. Цей орган розгорнув боротьбу з торгівлею людьми, зокрема жінками, проституцією та ін.

У складі Верховної Ради України IV скликання діяв Комітет з питань охорони здоров'я, материнства та дитинства.

Державний комітет України у справах сім'ї та молоді було утворено у березні 1999 р., його очолювала В. Довженко, а з березня 2000 р. питаннями становища жінок став опікуватися Департамент у складі Державного комітету України у справах спорту та туризму.

Згідно з Указом Президента України "Про зміни у структурі центральних органів виконавчої влади" від 15 грудня 1999 р. Державний комітет України у справах сім'ї та молоді було ліквідовано і на його базі та Державного комітету України з телебачення і радіомовлення було утворено Державний комітет молодіжної політики, спорту і туризму України. Указом Президента України "Про реорганізацію Державного комітету молодіжної політики, спорту і туризму України" від 22 листопада 2001 р. № 1132/2001 утворено Державний комітет у справах сім'ї та молоді. У той час, коли робилися перші кроки щодо формування гендерної політики в Україні, при проведенні адміністративної реформи влада продемонструвала непослідовність запровадження гендерної рівності. Парадоксом є те, що Україна, підписавши низку міжнародних документів і конвенцій щодо забезпечення гендерної рівності, не виявила політичної волі у проведенні гендерної політики [7, с. 77].

Державний комітет України у справах сім'ї та молоді знову очолила Валентина Довженко. Уперше в історії сучасного українського державотворення центральний орган виконавчої влади отримав мандат держави на сприяння забезпеченню гендерної рівності в Україні. У положенні про цей комітет зазначається, що одним з важливих його завдань є формування та реалізація гендерної політики в Україні, підвищення ролі жінок у суспільстві, забезпечення рівних можливостей для участі жінок і чоловіків у політичному, економічному, культурному й соціальному житті, забезпечення жінкам реального доступу до всіх видів діяльності. У січні 2004 р. Державний комітет було трансформовано в Міністерство у справах сім'ї, дітей та молоді України з розширеними повноваженнями щодо державного забезпечення гендерної рівності.

Також проблемами становища жінок в Україні у зазначений період опікувалися органи, утворені при міністерстві охорони здоров'я України, міністерстві праці і соціальної політики України та інші, які лише перебудовувалися в осмисленні та втіленні гендерної політики. Творення державного механізму по вертикалі передбачає крім утворення центральних органів, необхідність управлінської системи в адміністративних регіональних структурах. Управлінська вертикаль характеризується утворенням управлінь і відділів у справах сім'ї та молоді при обласних, міських і районних державних адміністраціях. В Україні є потреба в розширенні компетенції всіх центральних і місцевих органів виконавчої влади з питань визначення цілей і методів реалізації гендерної політики.

Типовим явищем в Україні є порушення прав людини, які стосуються як прямих, так і непрямих проявів дискримінації жінок, тому деякі фахівці пропонують утворити таку інституцію як Уповноважений Верховної Ради України з гендерної рівності [4, с. 335].

Національний механізм забезпечення принципу рівноправності жінок і чоловіків у сфері управління вимагає включення гендерного підходу до функціональних обов'язків усіх міністерств, державних комітетів та відомств. Отже, гендерна політика має стати організаційним принципом реалізації всіх напрямів державної політики: економічної, соціальної, культурної тощо, тому основним елементом цього національного механізму має стати Кабінет міністрів України, так як він відповідно до ст. 116 Конституції України розробляє і здійснює загальнодержавні програми економічного, науково-технічного, соціального й культурного розвитку країни, вживає заходів щодо забезпечення прав та свобод людини і громадянина, забезпечує здійснення внутрішньої і зовнішньої політики, виконання Конституції та законів України тощо [6, с. 35]. Виконання цих функцій має ґрунтуватися на ідеї забезпечення справедливості результатів будь-яких державних програм, нормативних документів та управлінської діяльності загалом для жінок і чоловіків. Кабінет міністрів має запроваджувати політику рівності статей у систему державного управління, розробляти проект закону про Державний бюджет України з урахуванням гендерних факторів, складати та запроваджувати програми, спрямовані на зміну гендерних стереотипів суспільства, гарантувати врахування прав обох статей у нормативно-правових актах, що видаються ним, тобто адаптувати управління в Україні до європейських стандартів.

Підбиваючи підсумки розгляду державної політики щодо жінок в Україні, необхідно зазначити:

❖ приєднавшись до найважливіших світових і європейських документів у царині прав людини і забезпечення рівноправності жінки й чоловіка, Україна увійшла в сучасне правове поле в цих галузях і взяла на себе низку відповідних зобов'язань;

❖ за кардинальними напрямами її законодавство вцілому відповідає міжнародним стандартам;

❖ головним нормативно-правовим актом, що регулює відносини у сфері державної гендерної політики є Конституція України, у якій закріплено рівність жінки й чоловіка;

❖ наприкінці XX – початку XXI ст. в Україні напрацьовано і прийнято низку важливих законодавчих актів, що юридично забезпечують рівноправність жінки та чоловіка. Найважливіші з них – кодифіковані законодавчі акти;

❖ у той же час наявність відповідних законів не забезпечує сьогодні їх реального функціонування та застосування;

❖ владні структури, насамперед Кабінет міністрів, доклали певних зусиль із здійснення гендерної політики, але цих зусиль було замало і на сучасному етапі говорити про ефективну гендерну політику в Україні немає підстав.

1. *Буроменський* М. Можливості адаптування українського законодавства до міжнародних стандартів забезпечення рівності політичних прав жінок і чоловіків // Перспективи паритетної демократії у політико-правовому полі України. – Х., 1997. 2. Відомості Верховної Ради. – № 23. 3. Гендерний аналіз українського суспільства. – К., 1999. 4. *Грицяк* Н.В. Особливості розвитку державної гендерної політики в Україні на сучасному етапі // Жінка в Україні. – К., 2005. – Т. 32. 5. Декларація про державний суверенітет України // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1990. – 31 липня. – № 31; Конституція України. – К., 1996. 6. *Олійник* А.С. Конституційне законодавство України: Гендерна експертиза. – К., 2001. 7. Офіційний сайт Верховної Ради України. – http://www.rada.gov.ua. 8. Офіційний сайт Human Rights Watch. – http://www.hrv.org/russian/press/ukraine/2003/270803_ukraine.html. 9. Проблеми розвитку демократії та забезпечення рівних прав для жінок і чоловіків в Україні трансформаційного періоду. – К., 1998. 10. Указ Президента України "Про підвищення соціального статусу жінок в Україні" // Урядовий кур'єр. – 2001. – 4 трав. – № 78 (2005). 11. Human Rights Watch. WOMEN'S WORK: Discrimination Against Women in the Ukrainian Labor Force. – August 2003. – Vol. 15. – № 5 (D).

Надійшла до редколегії 21.01.05

Kyiv National Taras Shevchenko University

О. Машевський, канд. іст. наук

ФАКТОР ЧОРНОМОРСЬКИХ ПРОТОК У МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ У ПЕРІОД ВІД ПІДПИСАННЯ САН-СТЕФАНСЬКОГО МИРУ ДО БЕРЛІНСЬКОГО КОНГРЕСУ

Проаналізовано вплив боротьби за контроль над протоками Босфор та Дарданелли на розвиток міжнародних відносин на заключному етапі східної кризи 1875–1878 рр.

The impact of the struggle for the control on Bosporus and Dardanelles on the course of international relations on the final stage of "Eastern Question" in 1875 – 1878 is analyzed in this article.

Актуальність теми статті визначається недостатньою увагою, яка приділена в історіографії цій проблеми, а також заідеологізованими підходами більшості дослідників, прагненням радянських та сучасних російських істориків приховати за ширмою визволення балканських народів з-під турецького поневолення справжню ціль російської дипломатії. Насправді, головними причинами російсько-турецької війни 1877–1878 рр. були суперечності між Росією та Османською імперіями щодо Чорноморських проток та впливу на Балканському півострові. Стратегічною метою Петербурга в згаданому конфлікті було поставити під свій контроль, або принаймі забезпечити вигідний режим Босфору та Дарданелл, а боротьба за вплив на Балканах стала лише одним із засобів досягнення цього завдання [28, с. 9].

Амбіції Росії та її успіхи у війні призвели до суперечностей із західними державами, насамперед Великою Британією та Австро-Угорщиною, які розглядали російську експансію як загрозу власним інтересам. Проблема перегляду статусу Чорноморських проток була одним із ключових моментів у боротьбі вищезазначених суперників у період від укладання Сан-Стефанського миру до початку роботи Берлінського конгресу. Саме дослідження цього дискусійного питання є метою запропонованої статті.

Задля максимально об'єктивного висвітлення теми статті ми використали низку документальних публікацій [48, с. 51], мемуарну літературу [11; 42; 56], періодику другої половини 70-х рр. XIX ст. [18; 60], а також наукові праці західноєвропейських істориків [2–8; 23; 36], російських учених кінця XIX – початку XX ст. [1; 22; 54], радянських авторів [9; 13; 15–17; 28; 53; 64 та ін.].

Вивчення наукових публікацій доводить, що в них досить часто ігнорувалася проблема боротьби за контроль над протоками Босфор та Дарданелли, як одна з головних причин конфронтації між Росією та країнами заходу на завершальному етапі *східної кризи* 1875–1878 рр.

Досить знаковим для сучасної російської та радянської історіографії є протиставлення російських дипломатів як взірців доброчинності та моральності із західними, на її думку агресивними, меркантильними політиками, охопленими прагненням колонізувати, економічно закабалити народи Балканського півострова. Зокрема, К.Б. Віноградов у своїй монографії стверджує, що російський посол в Османській імперії Н.П. Ігнатьєв "пройнявся симпатією до народів, що стогнали під султанським ярмом". У той же час статс-секретар з іноземних справ Великої Британії маркіз Солсбері, як переконує автор, із зневагою ставився до народів Південно-Східної Європи і Балкани його цікавили лише як об'єкт економічної експансії [15, с. 99, 103].

Типовим прикладом ідеологізації наукового дослідження є спроба звести завдання, які переслідував російський уряд у війні з Османською імперією 1877–1878 рр., лише до звільнення балканських народів, не звертаючи уваги на імперські амбіції Росії, у т. ч. й щодо Босфору та Дарданелл. Саме таких підходів дотримується В. Віноградов у статті "Канцлер А. Гор-чаков у вирі східної кризиса 70-х років XIX ст" [14, с. 22].

З іншого боку, західноєвропейські дослідники кінця XIX – початку XX ст. А. Дебідур, Д. Кемпелл намагалися применшити у своїх наукових працях імперські амбіції західних урядів і змалювати саме російську експансію як загрозу балансу сил на Близькому Сході та у світі загалом [3, с. 17–20; 23, с. 453–455].

Для сучасних західних авторів характерне виваженіше та об'єктивніше дослідження вищезгаданих процесів. Однак більшість їх англомовних праць, на жаль, недоступні вітчизняному науковому загалу через відсутність в українських бібліотеках [2, с. 226–230, 233, 273–274, 380; 8, с. 56–61].

Аналіз історіографії свідчить, що вивчення проблеми Чорноморських проток у дипломатичній боротьбі великих держав напередодні Берлінського конгресу потребує нових підходів, уточнення низки фактів, переоцінки наслідків протистояння між країнами Заходу та Росією.

19 лютого (3 березня) 1878 р. було підписано Сан-Стефанську попередню мирну угоду між Росією та Османською імперією. У ст. 24 зазначалося, що Босфор та Дарданелли будуть відкриті як під час війни, так і в мирний час для торговельних кораблів нейтральних держав, які приходять з російських портів, або до них прямують. Внаслідок цього Блискуча Порта забов'язувалася надалі не блокувати порти Чорного та Азовського морів, оскільки це не відповідало декларації, підписаній у Парижі 4 (16) квітня 1856 р. [51, с. 172]. Про прохід російських військових кораблів у згаданому документі не згадувалося, хоча в проектах мирного договору, складених Д. Мілютним, А. Нелідовим, Н. Ігнатьєвим цій проблемі надавалося великого значення. Однак в умовах конфронтації з Лондоном та Віднем і непевної позиції Берліна, у політиці Петербурга щодо питання зміни режиму Чорноморських проток взяла гору обережна лінія поведінки, провідником якої був канцлер А. Горчаков [59, с. 249, 254].

Проблема Чорноморських проток також виникла у процесі виконання однієї з положень угоди, підписаної в Сан-Стефано. У ст. 25, яка стосувалася евакуації російських військ із зайнятих територій, зазначалося, що вони можуть бути перевезені у будь- який з портів, який є зручним для пересадки людей на кораблі, оскільки їх відведення до Росії суходолом потребувало багато часу та зусиль. Проте турецькі уповноважені визнали за можливе надати для цієї потреби лише порти Чорного та Мармурового морів, виключивши таким чином з цього переліку протоку Босфор [22, с. 338; 51, с. 173].

Російський головнокомандувач попросив визначити для вищезгаданої евакуації порт Бункдере, однак представники турецького уряду заявили, що підхід російського війська до згаданого порту викличе підозру британців. Як повідомляв до Петербурга великий князь Микола Миколайович 5 (17) березня 1878 р., турецькі міністри були занепокоєні тим, що вищезгадана акція буде сприйнята у Лондоні як спроба російської армії захопити Босфор і надасть британському командуванню привід ввести свій флот до цієї протоки [22, с. 338–339]. Посли Великої Британії та Австро-Угорщини в Османській імперії Лайярд та Зічі підтримали згадану позицію

© О. Машевський, 2006

Taras Shevchenko National University

Порти, яка, враховуючи ці обставини, рішуче відмовила російським домаганням [22, с. 339].

Хоча де-юре статус Чорноморський проток після російсько-турецької війни і не був змінений, однак, внаслідок підписання Сан-Стефанського миру, Росія значно зміцнювала свої позиції поблизу Босфору та Дарданелл. Новостворена болгарська держава мала стати провідником російського впливу на противагу, як Великій Британії, так і Австро-Угорщині. Саме створення "Великої Болгарії" з виходом до Чорного та Егейського морів, на думку канцлера А. Горчакова, повинно було заважати Англії "накласти руку на протоки" [2, с. 308; 47, с. 133]. Як вважає сучасний російський дослідник В. Дегоєв, генерал Н. Ігнатьєв, який очолював російську делегацію на переговорах у Сан-Стефано, не піднімав питання перегляду статусу Чорноморських проток, тому що Болгарія підпорядкована Росії й без того контролювала б підхід до Дарданелл [25, с. 348]. Сербія та Чорногорія, які також орієнтувалися здебільшого на Петербург, розширили свої території та здобули повну незалежність [51, с. 160–161; 62, с. 56].

Таким чином, російська дипломатія руками Н. Ігнатьєва, витиснула максимум із російських воєнних перемог. Однак для Петербурга, як виявилося згодом, цей радикалізм не був оптимальним варіантом. Згідно з Лондонською конвенцією 1871 р., усі зміни, які відбувалися на Сході мали схвалюватися державами учасниками Паризького конгресу [1, р. 270–280; 8, р. 16–21; 51, с. 6]. Тому великі держави мали цілком законне право вимагати скликання міжнародного зібрання для обговорення згаданої проблеми. Саме на цьому й неодноразово наголошував британський уряд [60, с. 382]. Кардинальна зміна становища на Балканах активізувала антиросійські настрої у країнах Заходу, які взяли жорсткіший курс у відносинах з Росією, ніж це могло бути за обережної політики Петербурга.

Отже, не дивно, що європейські держави не поспішали погодитися на докорінну зміну ситуації у Чорноморському регіоні. Найвідвертішим супротивником цього була, звісно, Велика Британія. Британський посол в Османській імперії писав, що Сан-Стефанський договір віддає Малу Азію, "на милість Росії". Лондонський кабінет бачив у створенні Великої Болгарії просування Росії до Чорноморських проток, Константинополя, Середземномор'я та загрозу морським шляхам сполучення Великої Британії [2, р. 226–230, 233; 30, с. 176]. Британське адміралтейство найбільше було занепокоєне можливістю базування російських кораблів у болгарських портах Чорного та Егейського морів [57, с. 167]. Проурядова англійська газета "Дейлі телеграф" писала, що йдеться до встановлення російського панування над Константинополем та Чорноморськими протоками, до перетворення Османської імперії в петербурзький уділ [41, с. 366].

Австро-Угорщина, незважаючи на свій номінальний нейтралітет, протягом війни також займала дедалі ворожішу позицію і схилялася до співпраці з Великою Британією [2, р. 287–288, 377; 42, с. 16].

Несподівану симпатію до своїх дій Лондон отримав із Парижа. У кінці 1877 р. в цій країні відбулися суттєві політичні зміни. До влади прийшла республіканська партія й міністром закордонних справ став А. Вадінгтон, який був відомий своїми симпатіями до Великої Британії [2, р. 244–249; 6, р. 520; 23, с. 450, 453; 38, с. 130].

У передбачуваному протистоянні дуже важливим було те, яку позицію займе Османська імперія. Велика Британія, звісно, хотіла залучити Порту на свій бік і докладала для цього значних зусиль [19, с. 226; 30, с. 177–178; 59, с. 252]. Однак вдалий візит сераскіра Реуф-паши до Петербурга й особливо зустріч султана Абдул-Хаміда II з головнокомандувачем російської армії великим князем Миколою Миколайовичем дещо поліпшили відносини з Росією та Османською імперією. Ураховуючи це, 10 (22) березня 1878 р. петербурзький кабінет доручив вищезгаданому полководцю домагатися від Порти активних дій задля того, щоб змусити британську ескадру залишити Мармурове море.

Звітуючи про вищезгадане доручення Олександру II, великий князь Микола Миколайович у телеграмі від 23 березня (4 квітня) 1878 р. відповів, що виконав його доручення і султан обіцяє звернутися до британців з прохання вивести ескадру з Мармурового моря, оскільки й російські війська залишають свої позиції [22, с. 339]. Султан виконав свою обіцянку і звернувся до королеви Вікторії з відповідною пропозицією. Лондонський кабінет відповів, що готовий вивести флот лише одночасно з відступом російських військ на однакову відстань від Босфору. Проте, незважаючи на посередництво О. Бісмарка, Лондон та Петербург так і не досягли відповідної угоди [22, с. 340].

Пруський канцлер О. Бісмарк, незважаючи на запевнення про симпатію до Росії, майстерно балансував між великими державами й не поспішав надати їй реальну підтримку [2, р. 273–274, 380; 7, р. 120–120; 21, с. 62; 23, с. 450, 455].

Ураховуючи сприятливу міжнародну ситуацію, лондонський кабінет зайняв дуже рішучу позицію. Британські дипломати, звісно, пам'ятали про обіцянку А. Горчакова у зв'язку зі змінами на Балканах, винести на розгляд міжнародного зібрання питання, які стосувалися інтересів великих європейських держав. Однак характер цих питань, свого часу, не був визначений. Це дало можливість кожній із конфронтуючих сторін наполягати на своєму баченні цієї проблеми [30, с. 177].

8 березня 1878 р., виступаючи в палаті лордів, статс-секретар з іноземних справ лорд Дербі заявив, що його уряд згоден із пропозицією скликати міжнародний конгрес для розгляду Сан-Стефанського миру, якщо на ньому буде розглядатися цей акт у всій його сукупності [14, с. 20; 15, с. 101; 33, с. 38; 60, с. 33]. У меморандумі від 16 березня 1878 р. британський уряд наголошував, що кожна стаття договору має бути представлена на розгляд конгресу і лише він буде вирішувати, підтвердити її чи відхилити [41, с. 365].

Російський уряд дотримувався щодо цього питання принципово іншої позиції. 26 березня 1878 р. Олександр II повідомив, що він не збирається передавати на розгляд конгресу тих положень договору, які стосуються, головним чином, Росії та Османської імперії, тобто найсуттєвіших [23, с. 452–453]. Російська сторона наполягала на тому, що майбутній конгрес має право розглянути лише ті частини Сан-Стефанського договору, які безпосередньо стосувалися рішень Паризького конгресу, а також Лондонської конференції 1871 р. щодо проток та укріплень на Чорному морі [15, с. 101].

Зустрівшись з непоступливістю Росії, Б. Дізраелі задля тиску на Петербург почав агітувати за створення Середземньоморської ліги, тобто союз із Францією, Італією, Грецією та Австро-Угорщиною. Також він кілька разів на засіданні кабінету міністрів вносив пропозицію про захоплення "нового Гібралтару", тобто створення англійської воєнно-морської бази біля проток Босфору та Дарданелл [15, с. 102]. Крім того, британський уряд ще 8 березня (н. ст.) 1878 р. прийняв рішення створити нову морську станцію у Східному Середземномор'ї. Найоптимальнішим варіантом такої бази було згодом визнано о. Кіпр, який розглядався як ключ до Східного Середземномор'я та Малої Азії. До речі, у резолюції, прийнятій лондонським кабінетом, передбачалося застосування сили у випадку неможливості мирного вирішення цього питання [30, с. 177; 46, с. 66–69].

Для визначення позиції Великої Британії вирішальним було засідання уряду 27 березня (н. ст.) 1878 р. Відкриваючи його, прем'єр-міністр Бенджамін Дізраелі заявив, що "рішуча політика забезпечить мир, політика замирення приведе до війни" [41, с. 366]. На цьому засіданні розглядалося питання про призив двох корпусів резервістів , а також окупацію островів Кіпру та Іскандерун експедицією із Індії. За виключенням лорда Дебрі, усі члени кабінету проголосували за пропозицію прем'єр-міністра [35, с. 104; 46, с. 68]. Відповідне розпорядження було підписане королевою Вікторією [19, с. 226; 30, с. 177]. Також Б. Дізраелі збирався дати наказ про перекидання індійських сипайських частин до о. Мальта, поближче до Османської імперії [13, с. 156]. Крім того, було прийнято рішення підсилити новими броненосними кораблями британську ескадру, яка ще 2 (14) лютого 1878 р. було введено до Мармурового моря, яке, нагадуємо, розташоване між протоками Босфором та Дарданеллами [19, с. 226; 28, с. 16; 30, с. 177]. Ці дії британського уряду викликали протест статс-секретаря із закордонних справ лорда Дербі, який розцінював введення до проток британської ескадри як порушення міжнародних договорів. Він вважав, що не було необхідності це робити, посилюючи таким чином, міжнародну напруженість [26, с. 137].

Внаслідок цих дій статс-секретар з іноземних справ лорд Дербі 27 березня 1878 р. подав у відставку, оскільки був противником загострення відносин з Росією. Уже 28 березня 1878 р. його місце зайняв однодумець прем'єр-міністра щодо розв'язання східної кризи маркіз Солсбері. За міністерства лорда Дербі англо-російський антагонізм гальмувався прагненням цього політика знайти компроміс з Петербургом. Про це свідчили його регулярні переговори з послом Росії у Великій Британії графом Шуваловим [17, с. 44–45; 46, с. 68; 60, с. 381]. Зокрема, лорд Дербі вважав, що конфлікт між цими країнами є безперспективним, оскільки одна з них є великою морською державою, інша – континентальною, тому, на його думку, боротьба між ними мала бути тривалою і виснажливою, що не було прийнятним для Лондона. Звідси робився висновок, що краще не переступати межу, за якою починається військова конфронтація [13, с. 138–139]. Схожу позицію займав і міністр колоній лорд Кернарвон. Однак він змушений був подати у відставку ще у січні 1878 р.

Варто згадати, що опозиція, очолювана У. Гладстоном, також рішуче виступала проти курсу на конфлікт з Росією, за що звинувачувалася прихильниками Б. Дізраелі у "порушенні принципів патріотизму та благоденства людства" [52, с. 344; 60, с. 375].

Після зміни керівництва форін-офісу британська дипломатія зайняла рішучішу позицію. Уже 1 квітня (н. ст.) 1878 р. новий статс-секретар із закордонних справ розіслав британським представникам в іноземних державах циркуляр, у якому визначалися основні принципи англійської зовнішньої політики та пояснювалася позиція уряду стосовно Сан-Стефанського миру. У цьому документі створення болгарської держави з виходом до Чорного та Егейського морів розглядається як загроза протокам, Константинополю, Суецькому каналу й загалом усьому Східному Середземномор'ю. Наслідком цього, на думку автора циркуляру, є загроза шляхам сполучення Британії з малою Азією, Єгиптом та Індією. Внаслідок цього робився висновок, що Лондон не погодиться з таким станом речей і буде готовий до рішучих заходів задля зміни ситуації [60, с. 366; 61, с. 57–59].

Посол Росії у Лондоні П. Шувалов, зустрічаючись із маркізом Солсбері, назвав вищезгаданий документ разом з рішенням про призив резервістів *новим інструментом війни*. Однак британський статс-секретар охарактеризував цей циркуляр як *інструмент миру* і порадив зберігати спокій. П. Шувалов, у якого вочевидь не витримали нерви, порадив сидіти спокійно самим англійцям [41, с. 368].

Росія, зі свого боку, також робила кроки, які поглиблювали протистояння. Олександр II, вважаючи, що "розрив з Англією майже невідворотний", у телеграмі від 18 (30) березня доручив російському головнокомандуючому задля забезпечення кращих позицій у боротьбі з британським флотом зайняти, зі згоди Порти, стратегічні укріплення на європейських берегах Босфора. Головною метою цієї акції було завадити прориву броненосців адмірала Хорнбі до Чорного моря. Нагадаємо, що на той час британська ескадра перебувала в Мармуровому біля Принцевих островів. Проте, Олександр II наполягав на тому, що російська армія "не повинна вступати до самого Константинополя, а лише затвердитись на берегах Босфору, зайнявши там кілька пунктів, щоб ешелонувати оборону [14, с. 20; 41, с. 368; 54, с. 344–347].

Однак головнокомандуючий, брат імператора, великий князь Микола Миколайович, не вважав за можливе виконувати згаданий наказ, оскільки захоплення берегів Босфору, на його думку, привело б до застосування сили. Він наголошував, що не може брати на себе відповідальність викликати сутичку з Великобританією, у той час як російська дипломатія робить зусилля для відвернення війни.

Ці дії великого князя викликали незадоволення як у петербурзьких урядових кабінетах, так і серед широких кіл громадськості, тому російського головнокомандуючого ввічливо відправили у відставку, турбуючись про підірване *ратними трудами* здоров'я. Більше того, у Петербурзі його зустрічав особисто імператор Олександр II, боячись, що колишнього головнокомандуючого засвищуть перехожі [14, с. 20; 41, с. 368].

Наступні дії російського імператора та уряду виявили непослідовність їхньої зовнішньополітичної стратегії. Хоча Олександр II і відправив свого брата у відставку за, начебто, виявлену ним нерішучість, однак проконсультувавшись зі своїми провідними стратегами, він дійшов висновку, що Росія не готова до нової війни. Зокрема, новий головнокомандувач, учасник оборони Севастополя генерал Е. Тотлебен порадив бути обережними. Він вважав, що росіяни навіть не зможуть змусити британські броненосці залишити протоки чи перепинити їм шлях до російського узбережжя через недостатню кількість важкої артилерії. Російський уряд кращим варіантом визнав поступки супротивникам і, насамперед, Великій Британії [13, с. 157; 14, с. 21; 41, с. 369; 45, с. 299; 63, с. 211–214].

Статс-секретар з іноземних справ Великої Британії лорд Солсбері був готовий до дискусії щодо виходу з кризи. Однак він порадив розпочати врегулювання відносин між двома країнами із взаємного відводу російських військ та британського флоту з району Чорноморських проток задля того, щоб зменшити небезпеку їх збройної сутички.

Однак російський уряд відхилив таку пропозицію, оскільки, як зазначив П. Шувалов під час переговорів із британським статс-секретарем з іноземних справ, для того, щоб у випадку конфлікту відновити статус-кво й повернутися на попередні позиції, російській піхоті потрібно буде сім діб, а британському флоту лише одну. На що маркіз Солсбері відповів, що флот її величності для цього потребуватиме дві доби, оскільки, задля безпеки, ескадра адмірала Хорнбі повинна буде в нічний час припинити передислокацію [41, с. 370–371; 60, с. 369].

Внаслідок тривалих консультацій обом сторонам переговорів вдалося дійти спільного знаменника стосовно двосторонньої угоди, яку вирішено було укласти напередодні Берлінського конгресу задля того, щоб

рішення цього форуму були прогнозованими як для Росії, так і Великої Британії. Маркіз Солсбері зазначав 8 (20) квітня 1878 р. у розмові з П. Шуваловим, що дискусія, якщо вона почнеться вшістьох, не вирішить англо-російських суперечностей [41, с. 371].

Головним каменем спотикання у цих перемовинах було питання збереження "Великої Болгарії" з виходом до Егейського та Чорного морів. Маркіз Солсбері згоден був погодитися на цей варіант лише за умови згоди Росії на створення англійської військово-морської бази в Мармуровому морі (між Босфором та Дарданеллами) або безпосередньо біля входу до Дарданелл. Однак по суті це означало передачу контролю над цими протоками під контроль Великої Британії, що було неприйнятно для Петербурга [43, с. 130].

18 (30)–19 (31) травня 1878 р. було укладено три англо-російських меморандуми, відомих як *Угода Шувалов – Солсбері*. Її зміст було викладено в трьох окремих протоколах. У них передбачалося не лише право перегляду великими державами на майбутньому конгресі всіх положень Сан-Стефанського договору, але й конкретно окреслювалися зміни, які мали бути й були, по-суті, прийняті Берлінським конгресом [8, с. 58–61; 12, с. 154; 30, с. 180; 51, с. 176–179; 63, с. 215]. Підписання згаданих документів свідчило про перемогу британської дипломатії в більшості питань, які викликали її суперечності з Росією, у тому числі й у питанні перегляду статусу проток Босфору та Дарданелл.

Якщо перший та третій меморандуми стосувалися територіальних змін на Балканах та Кавказі, то другий безпосередньо торкався проблеми Чорноморських проток. У ньому зазначалося, що на майбутньому міжнародному конгресі британський уряд залишав за собою право обговорення в повному обсязі питання проток, а російський посол у Лондоні визнавав, що його уряд буде дотримуватися положень заяви лорда Дербі від 6 травня 1877 р. Нагадаємо, що в ній визнавалися розумними та корисними існуючі угоди стосовно судноплавства по Босфору та Дарданеллам. Більше того, у згаданому меморандумі зазначалося, що британський уряд "зустріне суттєві перепони для їх зміни по суті". Тобто, іншими словами, визнавалося право Лондона наполягати на збереженні статус-кво щодо проток [22, с. 342; 51, с. 180; 63, с. 215]. Більше того, Росія, по-суті, солідаризувалася з позицією Великої Британії стосовно зазначеної проблеми.

Таким чином, можна зробити висновок, що ще напередодні Берлінського конгресу Росія була змушена відмовитися від претензій щодо зміни статусу Чорноморських проток на свою користь, а також погодитися на перегляд основних положень Сан-Стефанського миру, який, де-факто, значно зміцнював її позиції на підступах як до Босфору, так і Дарданелл. Причиною цього була жорстка позиція Великої Британії, підкріплена демонстрацією її військово-морської потуги безпосередньо у районі проток. Лондон дав чітко зрозуміти, що не зупиниться перед застосуванням сили і навіть початком нової війни, якщо Петербург не піде на поступки.

Суттєвий вплив на цей процес мала й Австро-Угорщина, яка прискіпливо слідкувала за зміною ситуації на Балканах, оскільки мала там свої імперські інтереси. Відень готовий був підтримати британський флот усією силою своєї сухопутної армії за умови ще більшого посилення впливу Петербурга, зокрема реалізації його амбіцій щодо віковічного прагнення оволодіння Константинополем і контролем над Босфором та Дарданеллами чи принаймі суттєвої зміни їх статусу на його користь.

Поступившись тиску, насамперед Лондона, а також Відня, за сприятливої для згаданих держав нейтральної позиції Німеччини, Петербург змушений був відкласти це завдання на невизначений термін. Ця проблема й надалі складала стрижень близькосхідної політики Росії, оскільки без реалізації згаданих планів не можна було вести мову про її повну безпеку на Чорному морі та успішну подальшу експансію в напрямі Балкан, Малої Азії та, зрештою, всього Східного Середземномор'я.

Перспективними напрямами дослідження даної проблеми є вивчення підходів великих держав щодо проблеми Чорноморських проток на Берлінському конгресі 1878 р.

1. *Boukharow*. La Russie et la Turquie. Depuis le commencement de leurs relation politiques jusqu'a nos jours. – Paris, 1877. 2. *Brinton G., Ghristopher J., Wolff R.* A History of civilization. – Harvard, 1961. 3. *Campbell G*. The blue books, and what is to come next. – London, Paris, N.-Y., 1878. 4. Etude diplomatique sur la guerre de Crimee (1852 a 1856) par un ancien diplomate. – St/Petersbourg, 1878. 5. Les Origines diplomatiques de la guerre de 1870–1871. – P., 1910–1932. 6. *Marandos S.* L'image de la France dans la conscience anglaise. 1848-1900. – Paris, 1965. 7. *Seaman L*. From Vienna to Versailles. – N.-Y. and Evanston, 1963. 8. The Great peace congresses in history, 1648–1990 / Albert P. Van Coudoever ed. – Utrecht, 1993. 9. *Антюхина-Московченко В.И.* Третья республика во Франции. – М., 1986. 10. *Барболов Г.* Русско-турската освободителна война и Румъния. 1877–1878. – София, 1987. 11. *Бисмарк Отто фон.* Воспоминания, мемуары. – М., 2002. – Т. II. 12. *Божидар Д.* Русско-турската война. – 1877–1878. Хроника. – София, 1988. 13. *Виноградов В.Н.* Британский лев на Босфоре. – М., 1991. 14. *Виноградов В.Н.* Канцлер А.М. Горчаков в водовороте восточного кризиса 70-х годов XIX века // Славяноведение. – 2003. – № 5. 15. *Виноградов К.Б.* Мировая политика 60–80 годов XIX века: События и люди. – Ленинград, 1991. 16. *Виноградов К.Б., Науменков О.М.* Маркиз Солсбери: последний архитектор Pax Britanica // Монархи, министры, дипломаты XIX – начала XX века / Под ред. К.Б. Виноградова. – Спб., 2002. 17. *Виноградов К.Б.* Основные направления внешней политики Англии, Австро-Венгрии и Германии в период восточного кризиса1875–1878гг. // 100 лет освобождения балканских народов от Османского ига. Мат. междунар. науч. конф. Москва 15–17 мая 1978 г. – М., 1979. 18. Военные приготовления и боевые силы Англии // Вестник Европы. – 1878. – Кн. 5. – Май. 19. Восточный вопрос во внешней политике России. Конец XVIII – начало XX века / Под ред. М.И. Штемпеля. – М.,1978. 20. Восточный вопрос. Условия мира с Турцией. – Одесса, 1878. 21. *Глотов В.В.* Отто фон Бисмарк и восточный вопрос // Славяноведение. – 1998. – № 5. 22. *Горяинов С.* Босфор и Дарданеллы. – СПб., 1907. 23. *Дебидур А.* Дипломатическая история Европы. 1814–1878. – Ростов / Д., 1995. – Т. I. 24. *Деборин Г.А.* Международные отношения до первой империалистической войны (1871–1914). – М., 1941. 25. *Дегоев В.В.* Внешняя политика России и международные системы: 1700–1918 гг. – М., 2004. 26. *Ерофеев Н.А.* Очерки по истории Англии 1815–1917 гг. – М., 1959. 27. *Ерусалимский А.С.* Бисмарк. Дипломатия и милитаризм. – М., 1968. 28. *Золотарев В.А.* Русско-турецкая война 1877–1878 гг. в отечественной историографии конца XIX в. – М., 1978. 29. *Игнатьев Н.П.* Сан-Стефано. – Петербург, 1916. 30. *Киняпина Н.С.* Внешняя политика России второй половины XIX в. – М., 1974. 31. *Ключников Ю.В., Сабанин А.* Международная политика новейшего времени в договорах, нотах и декларациях. – М., 1925. – Ч. I. 32. *Косев К.* Германската обществеост и източният въпрос. 1871–1878. – София, 1991. 33. *Котляревский С.А.* Развитие международных отношений в новейшее время. – М., 1922. 34. *Лопатников В.* Горчаков. – М., 2003. 35. *Майский В.* От Пруссии к серединной Европе. – Петербург, 1918. 36. *Маккольм Мак-Коль.* Султан и державы. – СПб., 1987. 37. *Манфред А.З.* Внешняя политика Франции .1871–1891. – М., 1952. 38. *Манфред А.З.* Образование русско-французского союза. – М., 1975. 39. *Манфред А.З.* Очерки истории Франции XVIII–XX вв. – М., 1961. 40. *Матвеева А.Г.* Германская империя 1870–1914. – М., 2002. 41. Международные отношения на Балканах. 1856–1878 / Под ред. В.Н. Виноградова. – М., 1986. 42. *Милютин Д.А.* Дневник. 1878–1880. – М., 1950. – Т. III. 43. *Нарочницкая Л.И.* Россия и национально-освободительное движение на Балканах. 1875–1878 гг. – М., 1979. 44. *Пантеев А.* Политика Англии в Восточном вопросе (1856–1878) // Незабываемый подвиг. Некоторые аспекты русско-турецкой войны 1877–1878 и освобождение Болгарии от османского ига / В.П. Чорний. – Львов, 1980. 45. *Покровский М.Н.* Дипломатия и войны царской России в XIX столетии. – М., 1923. 46. *Реутов Г.Н.* Планы Великобритании в Восточном Средиземноморье и подготовка захвата Кипра (1876–1878) // Ученые записки Выборгского государственного педагогического института. – Выборг, 1957. – Т. I. – Вып. I. 47. Россия и освобождение Болгарии / Под ред. И.А. Федосеева. – М., 1982. 48. Русско-германские отношения. Секретные документы. Отдельный оттиск из первого тома исторического журнала "Красный архив" за 1922 год. – М., 1922. 49. Русско-турецкая война 1877–1978 / Под ред. И.И. Ростунова. – М., 1977. 50. *Рыбаченок И.С.* Восточный кризис 1875–1878 гг. и русско-турецкая война на страницах газеты "Московские ведомости" // Россия и восточный кризис 70-х годов XIX в. / Под ред. А.И. Федосова, В.Г. Карасева, Н.С. Киняпиной, Б.Н. Билунова. – М., 1981. 51. Сборник договоров России с другими государствами / Под ред. Е.А. Адамова. – М., 1952. 52. *Синклер Т.* Восточный вопрос прошедшего и настоящего. Защита России. – СПб., 1878. 53. *Сказкин С.Д.* Дипломатия А.М. Горчакова в последние годы его канцлерства // Международные

отношения. Политика. Дипломатия XVI–XX века / Под ред. В.В. Альтмана. – М., 1964. 54. *Татищев С.С.* Император Александр II, его жизнь и царствование. – СПб., 1911. – Т. 2. 55. *Туполев Б.М.* "Дранг нах Зюд-Остен" // В пороховом погребе Европы. 1878–1914 гг. – М., 2003. 56. *Тютчева А.Ф.* При дворе двух императоров. Дневник 1855–1882. – М., 1929. 57. *Фортунатов П.К.* Война 1877–1878 гг. и освобождение Болгарии. – М., 1950. 58. *Хевролина В.М.* Н.П. Игнатьев – дипломат // Портреты российских дипломатов. Сб. науч. трудов. – М., 1991. 59. *Хевролина В.М.* Сан-Стефано: венец и завершение дипломатической карьеры Н.П. Игнатьева // Российская дипломатия в портретах / Под ред. А.В. Игнатьева, И.С. Рыбаченок, Г.А. Санина. – М.,1992. 60. Хроника. Иностранная политика // Весник Европы. – 1878. – Кн. 5. – Май. 61. *Чернов С.Л.* Основные этапы развития русской официальной программы решения "Восточного вопроса" в 1877-1878 гг. // Балканские исследования. – 1978. – Вып. 4. 62. *Чернов С.Л.* Россия на завершающем этапе восточного кризиса 1875–1878 гг. – М., 1984. 63. Черноморские проливы и Россия / Под ред. Л.Н. Нежинского, А.В. Игнатьева. – М., 1999. 64. *Чубинский В.В.* Бисмарк. Политическая биография. – М., 1988. 65. *Шпаро О.Б.* Захват Кипра Англией. – М., 1974 та ін.

Надійшла до редколегії 11.01.05

Л. Могильний, канд. іст. наук

ПОБУДОВА ДЕРЖАВНОСТІ УКРАЇНИ ЗА БРОШУРОЮ С. ЄФРЕМОВА "ЯК ЛЮДЕ ПРАВ СОБІ ДОБУВАЮТЬ?"

Проаналізовано брошуру С. Єфремова "Як люде прав собі добувають?", у якій розглянуто основні програмні вимоги Української радикальної партії (1905) щодо розвитку місцевого самоврядування, освіти, аграрного питання.

The article focuses on the book 'How do people get their rights?' by S.Jefremov. The author analyzes the program of the Ukrainian Radical Party (1905) presented in the book and pays attention to the matter of local governing.

Політична історія України відзначена іменами відомих українських діячів, які наполегливо та послідовно відстоювали українські національні інтереси. Наприкінці XIX – на початку XX ст. такою постаттю в українському національно-визвольному русі був Сергій Олександрович Єфремов, 130-річчя якого буде відзначатися у 2006 р. Його активна громадсько-політична діяльність розгорнулася у найскладніші періоди української історії XX ст. – початок 1900-х рр. та час національно-визвольної революції 1917–1920 рр. І за життя, і нині його політичні ідеали перебувають у центрі уваги істориків, політиків, літераторів.

На жаль, на сьогодні відсутні комплексні дослідження, присвячені особі С Єфремова, незважаючи на ті обставини, що його внесок у становлення і розвиток українського національного руху, а особливо ліберально-демократичного крила, був достатньо помітним. Вражає також байдужість українських дослідників до постаті С. Єфремова як одного з теоретиків та ідеологів українського ліберально-демократичного напряму в Україні на початку XX ст. Метою статті, таким чином, є дослідження внеску С. Єфремова в історію ідеології українського лібералізму. Джерельною базою статті стала брошура "Як люде прав собі добувають?", написана С. Єфремовим у 1905 р. і видана у Львові.

Становлення С. Єфремова як громадсько-політичного діяча позначене низкою переломних подій у його багатогранній діяльності. Наприкінці XIX ст. він став одним із співзасновників та активістів попередниці наддніпрянських українських ліберальних партій Всеукраїнської загальної безпартійної демократичної організації (ВБЗДО). Згодом брав участь у формуванні першої партії українських поміркованих сил – Української демократичної партії (УДП). Незадоволення відсутністю активної політичної позиції партії зблизила С. Єфремова з Б. Грінченком. Саме Б. Грінченко у той буремний час українського політичного відродження виступав за *радикальний* спосіб вирішення так званого *українського питання*. С. Єфремов став надійним соратником та однодумцем Б. Грінченка.

Талант С. Єфремова як публіциста було спрямовано у русло написання роз'яснювально-пропагандистських брошур Української радикальної партії (УРП). Радикальна партія утворилася внаслідок відокремлення громади *лівих* з УДП у квітні 1905 р. У партії С. Єфремов не став звичайним статистом, а достатньо впевнено поряд з Б. Грінченком зайнявся організацією і заходами з популяризації нової ліберальної партії. Коли Б. Грінченко займався більше організацією спільних заходів із різноманітними представниками українства, то С. Єфремов переймався написанням політичної програми УРП.

Кожна партія самостійно обирає способи, щоб заявити про своє існування, донести до громадськості свої ідеали і програмні вимоги, шляхи, які можуть допомогти знайти свого прихильника. Одним із останніх є написання пропагандистських брошур. Саме тому діячі УРП протягом 1905 р. написали і видали близько 15 різноманітних книжок. Серед них були видані брошури С. Єфремова (під псевдонімом–- С. Ярошенко) "Як визволитись з біди робочим людям?" [5], "Як люди прав собі добувають?" [6] та "Як цар людей дурить?" [7]. Ідейно-політичну працю "Як люде собі прав добувають?" було написано простою й доступною для селян мовою, розрахованою, переважно, на тих українців, які бажали швидшого розв'язання аграрного питання.

Поява брошури засвідчила прагнення С. Єфремова роз'яснити позицію радикалів щодо вирішення національного, соціально-економічного питань у партійній програмі. С. Єфремов також прагнув популяризувати нову українську партію серед населення напередодні виборів до загальноросійського парламенту – І Державної думи. Поява брошури одразу була помічена органами нагляду і викликала репресії до її розповсюджувачів [1; 2; 3; 4].

Значну частину брошури займає роз'яснення основних вимог радикалів – обрання депутатів до парламенту, права місцевого самоврядування, вирішення робітничого питання, доступності освіти для всіх верств населення, важливості навчання рідною мовою у школах, скасування цензури, права друку українських книжок та газет, встановлення справедливих податків, вирішення аграрного питання тощо.

Українські радикали, як значна частина інших політичних партій, вважала, що єдиним способом щось змінити у країні є проведення цілої низки реформ, спрямованих спочатку на вдосконалення державного устрою в імперії. Згодом передбачалося провести і соціально-економічні реформи, здатні вивести державу із кризового становища: насамперед вирішити найбільш наболілі проблеми народу, завершити аграрну реформу, провести заходи щодо соціального захисту працівників тощо.

С. Єфремов вимагав реформувати Російську імперію у демократичну правову державу. Найкращим вирішення питання політичного устрою країни і виходу з глухого кута для країни автор брошури вбачав у впровадженні конституційного ладу, головною складовою якого став би загальнодержавний парламент, обраний усім народом. Це гасло було проголошено на противагу здійснюваним самодержавством Росії заходам щодо виборів до так званої "Булигінської Думи".

© Л. Могильний, 2006

Кіровоградський державний університет

С. Єфремов писав, що в той час, коли сусідніми державами керує парламент обраний усім народом, лише в Російській та Османській імперіях країною управляють чиновники, "що коло царя стоять" [6, с. 25]. Через це ефективність заходів, здійснюваних владою, є достатньо низькою. Захищати інтереси простих громадян держави просто нікому. Для виправлення такого становища варто провести справедливі вибори до парламенту країни.

На жаль, у брошурі С. Єфремов, як і багато інших його однодумців по партії, не наважився відверто заявити про свою прихильність до республіканської форми правління, виклавши питання про майбутній політичний лад у країні в завуальованій формі: Росія має стати парламентською державою і "царством порядкує сам народ через своїх виборних людей" [6, с. 25]. Зрозуміло, що політична ситуація в країні не дозволяла висловлюватися відвертіше і відкритіше.

Викладаючи думки про обрання парламенту, С. Єфремов зважав на те, що суспільно-політичне життя в Російській імперії на початку XX ст. характеризувалося пануванням бюрократизму й адміністративного тиску, культурно-економічним занепадом, відсутністю поваги до прав окремо взятої людини, яка вважалася гвинтиком у механізмі величезної імперії. Крім того, внаслідок підпорядкування освіти і науки загальноімперським інтересам культурно-освітній рівень окремих регіонів держави (зокрема і України) помітно відрізнявся.

Усі разом депутати-посли разом мали вирішувати найважливіші державні справи: "про податки, про війну, чи ще там що, закони пишуть, за начальством наглядають" [6, с. 25]. С. Єфремов вважав, що народ вибере лише тих до парламенту представників, яким він довіряє. Депутати мають приймати справедливі закони, відповідно до яких будуть захищатися народні інтереси. А у випадку, коли депутати не виконуватимуть своїх обіцянок і зобов'язань перед виборцями, тоді на наступних парламентських виборах замість них будуть обрані інші депутати.

Іншою функцією парламенту стане нагляд за представниками виконавчої влади. Автор брошури зауважує, що "начальство знає, що по всяк час за ним наглядають і не дозволять кривду простому чоловікові робити, а коли що – то й під суд завдадуть і з посади скинуть" [6, с. 26]. Внаслідок такого контролю чиновники працюватимуть ефективніше. Та й уряд буде складатися не лише з представників окремих привілейованих груп населення, а із представників усіх суспільних верств.

На думку С. Єфремова, демократичне формування уряду країни унеможливить гарне життя лише для чиновників і багатіїв. Після обрання парламенту "простого чоловіка голос чутимуть скрізь" [6, с. 26]. Таким чином, найважливіші проблеми держави, серед них і соціально-економічні, розглядатимуться і вирішуватимуться у законодавчому органі держави. Подібні конституційні зміни призведуть до того, що царський уряд разом із чиновниками втратить реальні важелі впливу на формування внутрішньої політики держави, і тому "не хоче цар з чиновниками своїми попустити, щоб землею порядкували виборні люди" [6, с. 26].

Після обрання загальнодержавного парламенту С. Єфремов від імені УРП пропонував вирішити і національне питання. У Російській імперії живе багато різних народів – росіян, поляків, фінів, грузинів, вірменів та інших разом з українцями. Потрібно, щоб кожен народ на власній етнічній території мав право місцевого самоуправління "сам собі порядкував, який хотів лад заводив, яких хотів старших людей собі вибирав, а інший ніякий народ до того не мішався" [6, с. 26]. І в Україні, з погляду С. Єфремова, потрібно законодавчо дозволити такі виборні, демократичні інститути влади. Державний лад у країні має будуватися на принципах найширшої автономії національно-територіальних одиниць. Автономія дозволила б українському народу через представників, обраних до місцевих законодавчих органів влади, формувати національну внутрішню культурно-національну та соціально-економічну політику.

Найголовнішу перешкоду до народного управління державою С. Єфремов вбачає у недоступності освіти для простих громадянин країни. Політика царизму призвела до вигнання української мови зі школи, суду і будь-яких державних органів. У цьому пункті брошури С. Єфремов вказує на одну з основних негативних сторін централізації й уніфікації держави – відсутність державної турботи про освіту і культуру населення країни.

Зрозуміло, що після того, як українці отримають право самостійно вирішувати власні проблеми, вони сформують органи самоврядування, які прислухатимуться до думки населення. Наступним кроком влади має стати вирішення проблеми малограмотності, тому важливо буде на всій території України, у кожному її населеному пункті, навіть найменшому селі, побудувати школи. У школах навчатимуть не лише читати і писати, а й викладатимуть цілий комплекс навчальних дисциплін, які сформують справжнього освіченого громадянина держави, щоб усі навчальні предмети "не завертали голови школярам абичим", а давали повноцінну освіту. Найкращим підсумком щодо вимоги широкого впровадження освіти у брошурі С. Єфремова може бути така цитата: "Треба ще простому чоловікові вчитися, щоб не бути таким темним та знати, хто йому ворог, а хто приятель, звідки добра йому сподіватися, а звідки лихо йде, та й як із лихом тим битися, як од його рятуватися та де добра собі шукати..." [6, с. 26–27].

Для кожного народу важливо здобувати освіту рідною мовою, тому С. Єфремов рекомендує українцям вимагати, "щоб учили нашою мовою, не московською, бо її діти наші, ані ми не розуміємо, а через те й навчитися чого путнього не можемо". "Селян, що говорять простою, українською мовою" в Україні більше ніж тих, хто говорить російською. Хай ті, хто живуть в Україні, зважають на цю обставину і вивчають українську мову "як живеш між нами, то й умій же балакати по нашому". Потрібно, на думку С. Єфремова, щоб на нашій землі, скрізь, де живуть українці в усіх установах, судах теж говорили українською мовою і щоб закони були теж написані українською мовою. Тоді не будуть "скрізь так дурити нашого брата, як тепер, що підеш хоч і на той суд у город (*місто – Л. М.*), судді щось тебе питають, а ти тільки очима кліпаєш" [6, с. 27].

Вирішення національного питання не обмежується лише впровадженням української мови у школах, а й передбачає вирішення цілої низки інших важливих проблем тогочасної України. Значна частина українських політичних партій ставила перед собою завдання скасування сумновідомих актів 1863 та 1876 рр., які забороняли використання української мови. Українці, не маючи права друкувати книжки та газети українською мовою, обмежувалися у своїх політичних правах порівняно з російськомовною літературою та пресою, тому і для С. Єфремова позитивне вирішення питання друку україномовної літератури та преси було не менш важливим ніж упровадження української мови в школах, судах, адміністративних установах тощо.

Повноцінної демократії в країні неможливо сформувати без незалежних засобів масової інформації. У той час у Російській імперії такими загальнодоступними джерелами інформації виступали книги та періодична преса. Тривалий час у державі діяла цензура і було зрозуміло, що побудова правової держави неможлива без існування вільної преси, тому, на думку С. Єфремова, у контексті побудови демократичної дер-

This document is a special copy for the Ukrainian Studies Journal

жави доречно скасувати цензуру і дозволити публікувати у пресі не тільки інформацію про здобутки, але й про негаразди у житті країни. "А то досі й цього не можна було робити, бо начальство боялося, щоб наші люди правду про нього не дізналися" [6, с. 27].

З того часу, як буде країною керувати народ через своїх депутатів, основним їх завданням стане прийняття цілої низки законів, які допоможуть здійснити заходи щодо справедливого вирішення соціально-економічних проблем суспільства. Одним із таких державних актів має стати закон, який чесно вирішить проблему сплати податків. За задумом С. Єфремова, кожен платитиме у державну скарбницю залежно від власних доходів.

Таким чином, закон не дозволить обкладати народ надмірними несправедливими податками. Інший закон дозволить здійснювати повноцінний контроль з боку депутатів за використанням державних коштів. Його прийняття логічно приведе до ефективнішого спрямування і використання фінансів держави як в економіці, так і культурно-освітній сфері. У чиновників та міністрів у такому випадку не буде можливості обкрадати державну казну.

Важливою проблемою для тогочасного суспільства були війни, які розв'язувалися як самою Росією, так і її сусідами. Було зрозуміло, що уникнути окремих з них можна було шляхом переговорів, а не шляхом протистояння і бряжчання зброєю. За приклад слугувала остання російсько-японська війна (1904–1905), у якій Росія зазнала ганебної поразки. Відповідно, ураховуючи суспільні настрої, С. Єфремов пропонував надати загальнодержавному парламенту здійснювати всі можливі заходи, які б не допустили непотрібних війн та даремного пролиття людської крові [6, с. 27–28].

Основним елементом кожної демократичної держави є розмежування повноважень різних гілок влади та організація ефективного місцевого самоврядування. Важливою складовою місцевого самоврядування виступають місцеві громади. За С. Єфремовим "громада – великий чоловік; громадою усе зробить можна гуртом і з ворогом чи лихим чоловіком упоратись легше". Основними завданнями, якими має займатися кожна громада, за задумом автора брошури, повинно бути вирішення таких першочергових проблем: 1) створення умов, які б призвели до поступового переходу всієї землі у власність тим, хто її обробляє. А ті, хто землю не обробляє, з часом повинні її продати тому, хто буде на ній працювати; 2) обов'язкове обрання чиновників на керівні посади; 3) управління державою має здійснюватися лише виборними людьми, а не чиновниками та аристократією; 4) сплата до скарбниці держави справедливо визначених невеликих податків та зборів, скасування акцизів; 5) відкриття шкіл з українською мовою викладання усіх предметів; 6) запровадження свободи друку, щоб "про все писати можна було вільно, а не так, що про великих грішників ніхто й пари з уст пустити не може"; 7) поширення прав не тільки для окремої громади, а для всієї держави [6, с. 18].

С. Єфремов, як і більшість національних лібералів, закликає уникати насильства як способу вирішення суспільних проблем. Радить іти шляхом, яким добиваються успіху робітники в інших країнах. Це, перш за все, способи змови та бойкоту, які є надійною зброєю в руках робітників. Сила цієї зброї така велика, що нею можна подолати всіх "панів". Робітник завжди зможе вижити без "пана", а от він сам без робітника жити не зможе, тоді змушений буде свою землю розпродати. І земля, таким чином, перейде у власність тих людей, які самостійно її оброблятимуть. Висновок С. Єфремова – земля стане народною [6, с. 22–23].

Наприкінці брошури С. Єфремов підсумовує все вищесказане. Коли по всій Україні будуть школи, коли кожен здобуватиме освіту своєю рідною мовою, коли люди читатимуть гарні книжки та газети, тоді знатимуть, як уникнути помилок і як з боротися з негараздами. Коли можна буде через книги та газети дізнатися правду, то кожен, незалежно від майнового становища, боятиметься розголосу своїх злочинних вчинків, боятиметься глуму та насмішок публіки. Лише тоді всім буде краще жити, коли з часом громада сама керуватиме своєю землею. Згодом не буде ні *панів*, ні *мужиків*, а кожен працюватиме на благо суспільства, відбуватиме однакові повинності, платитиме справедливі податки. Усі матимуть не тільки рівні обов'язки, але й права, усі стануть вільними й освіченими громадянами. Фабрики і заводи належатимуть тим, хто на них працюватиме, земля оброблятиметься її власниками. Державою правитиме через вибраних депутатів весь народ. "Треба добре запам'ятати, що коли кожен за всіх дбатиме, а всі за кожного, – то усім добре буде". "І пам'ятаючи це, треба собі прав та волі добувати..." [6, с. 30].

На думку С. Єфремова, досягнути демократичного ладу можна не лише шляхом насильства, як це пропагували інші партії, а і шляхом природного розвитку народної самосвідомості і проведення адміністративних та соціальних реформ, які ослаблять протиріччя між різними верствами і відкриють дорогу до поступального розвитку особистості, найважливішого елементу кожної демократичної країни.

Таким чином, С. Єфремов пропагував ідею реформування та демократизації державного управління. Ці гасла перегукуються з положеннями, викладеними у програмі УРП. Запровадження національно-територіальної автономії й обласної автономії зміцнить державу, сприятиме консолідації народів, усуне міжнаціональну ворожнечу і напруженість, гармонізує інтереси різнонаціональних частин країни, поєднає неповний суверенітет окремих самоврядних регіонів з вигодами загальнодержавної єдності. С. Єфремов вважав, що реалізувати всі соціальні ідеали можна тільки після отримання українським народом права самостійно будувати власне політичне та соціально-економічне життя. Зважаючи на обставини, у яких знаходилася Україна, автор брошури першочерговим завданням ставив вирішення питання впровадження місцевого самоврядування. Згодом, через місцеві органи влади мали вирішитися й інші нагальні проблеми суспільства. Варто також зазначити, що деяка частина вимог була утопічною, та навіть наївною. Окремі вимоги, згадані у брошурі, є продовженням ідей П. Драгоманова щодо розвитку місцевого самоврядування, інші задекларували народницький підхід до вирішення проблем. Внаслідок нерозробленості теми, становлення С. Єфремова як одного з ідеологів ліберально-демократичного руху в Україні, потребує подальших досліджень і є актуальним з огляду на посилення інтересу до політичної історії нашої держави.

1. Справа по обвинуваченню селянина с. Люльчука М. в поширенні брошури Ярошенка С., виданій У.Р.П. "Як люде собі прав добувають" // Центральний державний історичний архів України (ЦДІАУ) м. Київ. – Ф. 274, оп. 1, од. зб. 1942, арк. 18–33 зв. 2. Справа по обвинуваченню чиновника Київської поштово-телеграфної контори Хохлича К. у зберіганні і поширенні видань Української радикальної партії // ЦДІАУ м. Київ. – Ф. 274, оп. 1, спр. 1158, арк. 1–158. 3. Справа по обвинуваченню селянина с. Люльчука М. в поширенні серед робітників Денгофовського цукрового заводу брошури "Як люде права собі добувають", виданій Українською радикальною партією і укладеній Ярошенко С. // ЦДІАУ м. Київ. – Ф. 317, оп. 1, спр. 4847, арк. 1–4. 4. Переписка з прокурором Харківського окружного суду, приставом 3 стану Валковського повіту про зберігання на хуторі Ємельянівка селянином Бутенко С. забороненої брошури С. Ярошенко "Як люде прав собі добувають", виданої У.Р.П., і яка належить його синові // ЦДІАУ м. Київ. – Ф. 336, оп. 1, спр. 2519, арк. 136–159. 5. *Ярошенко С.* "Як визволитись з біди робочим людям?". – Львів, 1905. 6. *Ярошенко С.* "Як люде прав собі добувають?". – Львів, 1905. 7. *Ярошенко С.* "Як цар людей дурить?". – Львів, 1905.

Надійшла до редколегії 26.01.05

Ю. Ніколаєць, канд. іст. наук

ДИСИДЕНТСТВО В УКРАЇНІ В РОКИ ХРУЩОВСЬКОЇ ВІДЛИГИ У ПРАЦЯХ ВІТЧИЗНЯНИХ НАУКОВЦІВ

Присвячено аналізу історичних праць вітчизняних науковців, у яких висвітлюється дисидентський рух 1960-х рр.
This article is devoted to the historical publications authors of Ukraine of dicidents rule during 1960's

Однією з ознак тоталітарного режиму є рішуче придушення будь-якої опозиції, протесту проти її існування. Навіть найменша загроза пануючим ідеям, організаціям, структурам та особам неминуче викликає в умовах тоталітаризму негайне відповідне реагування репресивного механізму. Тоталітарний режим, породжений збільшенням ролі у суспільстві засобів масової інформації, які дозволяють нав'язати пересічним громадянам певні ідеологічні цінності, та розширенням технічних можливостей, що дозволяють одночасно контролювати великі території, не може існувати за умов існування свободи слова. Подальший розвиток засобів масової інформації, які неминуче долають різного роду *залізні завіси*, сприяє накопиченню знань і суджень про відповідний політичний режим, що неминуче призводить до поширення у середовищі найосвіченіших людей сумнівів щодо виправданості методів керівництва в умовах тоталітаризму. Опозиційна діяльність таких особистостей породжується зростаючою сумою знань про суспільство, за допомогою яких виразніше проявляються різноманітні його вади. Поширення різного роду небажаної для радянської влади інформації під час другої світової війни в умовах дії ворожої агітації і пропаганди призводила до поширення антирадянських настроїв, що викликало сплеск повоєнних репресій з боку радянського уряду. Хрущовська відлига з її процесом реабілітації призвела до появи нової генерації мислителів і творців, названих за часом розквіту їхнього таланту *шістдесятниками*. А діяльність тих, хто не обмежувався лише культурництвом отримала назву дисидентського руху. Причому у працях вітчизняних дослідників іноді ці два поняття щодо діяльності у період відлиги не розрізняються, коли всіх шістдесятників зараховують до дисидентів, вважаючи, що навіть культурницька діяльність була спрямована проти політики офіційної влади.

Останнім часом стали з'являтися публікації, присвячені висвітленню різних аспектів участі українців у дисидентському русі. За часів існування СРСР такого типу праці поширювалися лише шляхом самвидаву на території країни, або завозилися таємно із-за кордону роботи іноземних авторів чи представників української еміграції, які таврували політику радянського уряду по відношенню до України і пропагували нечисленні виступи проти політики Москви. Офіційна заборона дослідження різних аспектів діяльності дисидентів у часи існування СРСР спричинила відсутність історичних, а, відповідно, й історіографічних досліджень цієї проблеми. У сучасний період виникає потреба історіографічного аналізу історичних досліджень, присвячених висвітленню участі українців у дисидентському русі, що дало б змогу визначити основні напрями таких досліджень та оцінити здобуті їх результати, адже історіографічних праць з даної тематики до останнього часу практично ще не написано.

Вітчизняні науковці загалом висловлюють спільну думку щодо причин походження дисидентського руху, відрізняються певною мірою лише їхні акценти щодо цієї події. Загальна позиція вітчизняних істориків полягає в тому, що його зародження було викликане певним послабленням тиску радянських органів. Причини послаблення цього тиску одні пов'язують більше зі смертю Сталіна, а інші – з реформами Хрущова, оскільки смерть "вождя народів" автоматично не означала послаблення тиску режиму в умовах прагнення т. зв. *сталінської гвардії* до продовження керівництва країною колишніми методами. З іншого боку видається досить проблематичним, щоб така особа-реформатор, як М. Хрущов, могла б здійснити подібні реформи за життя диктатора. Частина науковців вважають, що надія на послаблення тиску радянського режиму і його лібералізацію з'явилася вже після смерті "вождя народів" – Й. Сталіна [3, с. 3–4; 9, с. 196]. В. Шевчук та М. Тараненко зазначають, що вже після його смерті в різних регіонах України виникли нелегальні групи, учасники яких за допомогою листів, заяв, маніфестів висловлюють свої сподівання на демократизацію суспільного життя [17, с. 417]. Інші науковці дотримуються думки, що саме певне послаблення тиску радянського режиму у часи правління М. Хрущова спричинили появу дисидентів. Так, В. Гриневич, В. Даниленко, С. Кульчицький, О. Лисенко висловлювали думку, що внаслідок лібералізації суспільного і культурного життя для радянського суспільства доступнішими стали гуманістичні цінності західної культури. Під їх упливом серед інтелігенції викристалізовувалося, набирало реальних обрисів критичне ставлення до дійсності, до обмежених рамок *соціалістичного реалізму*. Маючи у своєму активі вищий інтелектуальний і культурний рівень, талант і смак, нове покоління української інтелігенції відчувало себе вільнішим і незалежнішим, соціально зобов'язаним подолати провінційність національної культури, вивести її з-під опіки "старшого брата" й органічно влитися в контекст світової культури [5, с. 201]. Таким чином, наголошується на культурницькому аспекті дисидентського руху і появі цього феномена у вітчизняній історії завдяки поширенню ідей західної демократії в умовах відлиги.

Дещо інший акцент щодо причин появи дисидентів міститься у роботі В. Кафарського. Він зауважує, що хрущовська відлига принесла надії і водночас породила розчарування у творчих колах української інтелігенції, оскільки процес демократизації й оновлення суспільства відбувався непослідовно. Саме незавершеність реформ породила, на його думку, дисидентський рух, представники якого прагнули до радикальніших змін у суспільстві [10, с. 614]. Розчарування хрущовськими реформами, як причина появи дисидентів, зазначається у праці Ю. Данилюка і О. Бажана. Вони вважали, що невдачі у реформуванні економіки, відсутність будь-якої гнучкості у зовнішній політиці СРСР, грубість і безцеремонність прагнень вищого керівництва взяти під свій щільний контроль усі без виключення сфери духовного життя суспільства, ідеологічно заангажовані твердження про розв'язання в Радянському Союзі національного питання, здійснення обґрунтування єдиної спільності *радянського народу* на тлі розгулу російського великодержавницького шовінізму, насильницька русифікація союзних республік, штучне звуження сфер ужитку національних мов, ігнорування багатовікових традицій народів, що входили до складу СРСР, та прагнення радянського керівництва, розколовши інтелігенцію, перетворити її на слухняний інструмент власної політики призвели у кінцевому рахунку до нестабільності суспі-

© Ю. Ніколаєць, 2006

Kyiv National Taras Shevchenko University

льства, сприяли зростанню напруженості серед усіх прошарків населення [6, с. 16–17].

Розбіжності існують і у питання щодо визначення, наскільки радикальними були надії дисидентів України в умовах послаблення тоталітарного тиску держави. Так, Ю. Зайцев висловлював думку, що смерть Й. Сталіна та розвінчання його культу особи не лише виявило антигуманну суть тоталітаризму, а й посіяло в душі передових людей того часу сумнів у соціальній вартості побудованого в СРСР ладу, історичній цінності теорії, що його обґрунтовує, і прогресивній ролі партії як носія цієї теорії [9, с. 196].

В. Шевчук і М. Тараненко наголошували, що громадськість України дедалі більше усвідомлювала необхідність існування власної держави, спроможної захистити націю від геноциду, зберегти генофонд українського народу. А вже після смерті Й. Сталіна в українському суспільстві з'являються надії на зміну політичного режиму [17, с. 417]. Отже, наголос робиться на політичному спрямуванні дисидентського руху. В. Кафарський наголошував, що оскільки становище республіки після хрущовських реформ істотно не змінилося, то це змушувало шукати інших шляхів досягнення національного суверенітету, розширення прав людини в СРСР [10, с. 614]. В. Шевчук та М. Тараненко вважають, що головною метою дисидентів було використання Україною свого конституційного права на вихід з СРСР, де вона була позбавлена свого суверенітету, права політичних та економічних відносин з іншими державами, а все суспільне життя було зрусифіковане [17, с. 419]. Б.Д. Лановик та М. Лазарович вважають, що дисиденти боролися "за національну свободу" [14, с. 566].

Поміркованішими є судження Ю. Данилюка та О. Бажана, які вважали, що друга половина 1950-х – початок 1960-х рр. ознаменували собою відхід від принципів *казарменного* соціалізму, звільнення з в'язниць і таборів мільйонів наших співвітчизників, реформаторські починання М.С. Хрущова породжували певний оптимізм, вселяли надію на можливість побудови гармонійного і гуманного суспільства. Розтривожене рішеннями XX і XXII з'їздів КПРС суспільство вимагало повної правди про злочини сталінізму [6, с. 16].

Частина сучасних істориків вважає, що дисиденти не боролися з радянським ладом, а прагнули оновити його через впровадження реформ. Серед них була популярна теза *соціалізм з людським обличчям*. Вони щиро вірили в те, що радянських і західноєвропейський соціалізм – це однопорядкові явища, що існуючому в СРСР суспільно-політичному ладу можна надати за допомогою реформ людське обличчя [16, с. 403]. Тобто, мова йде не про прагнення до створення незалежної Української держави, а про певні пом'якшення існуючого політичного режиму щодо українців. Подібної думки притримується і В. Баран, вважаючи, що реформи Хрущова, які розширили права союзних республік, не зачіпали основ унітарної радянської держави, а про якусь федерацію вільних і рівних партнерів годі було мріяти [3, с. 4]. В іншій своїй праці дослідник писав, що на зламі 50–60-х рр. XX ст. позначився принципово новий поворот у розвитку українського руху опору до мирних, легальних методів боротьби за національну незалежність [2, с. 140–141]. В. Баран зазначав, що дисидентство сформувалося під упливом кількох взаємопов'язаних факторів: по-перше, поразки масового національного руху в західних областях України, яка показала безперспективність збройних методів боротьби в тоталітарній державі; по-друге, обмеженої лібералізації тоталітарного режиму, що відкрила надію на можливість поступового реформування діючої системи [1, с. 135–136].

Новим етапом опозиційного руху в Україні називає діяльність дисидентів С. Кульчицький, наголошуючи, що, користуючись лібералізацією режиму, борці за незалежність України почали поєднувати підпільну роботу з легальними формами діяльності [12, с. 93]. Політична лібералізація сприяла появі покоління шістдесятників – людей, які намагалися оновити радянський лад засобами реформ. Ці люди у своїй практичній діяльності постійно штовхали режим до рішучішої десталінізації, відстоювали верховенство закону в державі, пропагували загальнолюдські цінності. На першому плані у шістдесятників України були національні проблеми – утвердження пріоритету рідної мови, популяризація здобутків української культури в народі, використання досягнень вітчизняної історіографії у справі духовного відродження нації, вивільнення національно-культурного процесу від обіймів *соціалістичного реалізму*, який його омертвляв. Лише невелика частина шістдесятників відмовилася від співпраці з компартійно-радянським режимом у будь-якій формі і започаткувала рух, названий дисидентським. Дисиденти не відмовлялися від підпільних форм боротьби, але надавали перевагу легальним формам. Можливість висловлення опозиційних настроїв у легальних формах з'явилася після лібералізації політичного режиму. У сталінські часи дисидентський рух був неможливим [12, с. 101].

Поруч з іншими існує думка, що дисидентський рух у СРСР був швидше явищем літературним, аніж політичним. А свого розмаху рух набрав завдяки тиску каральних органів, на який учасники руху відповідали адекватно [8, с. 165]. До речі, такі судження розповсюджені у працях сучасних російських науковців. Однак ця позиція не враховує прагнення частини українських діячів, які хотіли легальними методами домогтися виходу України зі складу СРСР.

Політико-репресивна система у часи відлиги продовжувала керуватися старими законами. У 1961 р. набули чинності нові кримінальні кодекси СРСР і союзних республік. Однак у Кримінальному кодексі УРСР збереглися ст. 61 (шкідництво) і 62 (антирадянська агітація і пропаганда). Тлумачення поняття *антирадянський* визначалося не правовими нормами, а рівнем сумління працівників каральних органів. Навіть після XX з'їзду КПРС випадки нищення портретів або пошкодження пам'ятників Й. Сталіну кваліфікувалися як *антирадянська поведінка*.

Б. Лановик та М. Лазарович, розрізняючи різні спрямування опозиційної діяльності в Україні, підкреслювали, що на зміну шістдесятництву, як правило, культурницькому, прийшов дисидентський рух. Гоніння на шістдесятників призвели до того, що частина з них *переорієнтувалися*, ставши покірними режиму, інші відійшли від громадської діяльності і зайнялися суто фаховими справами, але й були такі, хто не відмовився від своєї позиції і пішов на загострення стосунків із владою [14, с. 567].

Таким чином, думки науковців розходяться щодо того, яка подія – смерть Сталіна чи реформи Хрущова – стали поштовхом до появи дисидентів, а також у тому, яка його складова – політична (прагнення боротьби з існуючим режимом та утворення незалежної держави) чи національно-культурницька (відродження національної історії, мови та культури і боротьба проти русифікації) була важливішою для появи шестидесятників. Крім того, розбіжності існують і у питанні визначення часу появи політичного дисидентства. Частина науковців констатують перехід від збройних методів політичної боротьби часів УПА до політичного дисидентства. Інші говорять про те, що дисиденти 1960-х виросли з культурництва, прагнення шістдесятників захищати свою рідну мову, популяризації здобутків літератури і мистецтва в народі, вивчення і пропаганди вітчизняної історії,

виступаючи проти закам'янілих штампів *соціалістичного реалізму*. Перша позиція ґрунтується на діяльності опозиційних владі сил у першу чергу на території Західної України, де певний час залишався сильним вплив ідей УПА, ідеологічну платформу якої і використовували у своїй боротьбі опозиціонери пізнішого часу. Друга позиція спирається на еволюцію поглядів частини шістдесятників, які прийшли до розуміння необхідності політичної боротьби з режимом після невдач у пропаганді національних культурних цінностей.

Найвиваженіший варіант періодизації дисидентського руху пропонує В. Баран, який поділяє його на два етапи: 1) з кінця 1950-х до середини 60-х рр., коли ще відчувався значний вплив повстанського руху ОУН–УПА і в той же час позначився перехід до легальних, конституційних методів боротьби; 2) із середини 60-х до початку 70-х рр., коли прокотилася перша хвиля масових арештів у республіці і кристалізувалися нові форми протесту – петиційні кампанії, самвидавна діяльність, продовжилися спроби організованого опору [1, с. 136].

Вітчизняні дослідники сходяться на спільній думці щодо визначення напрямів дисидентського руху. Так, Ю. Зайцев виділяє три напрями: 1) правозахисний, або демократичний рух; 2) релігійне дисидентство, зокрема боротьба за відновлення українських греко-католицької та автокефальної православної церков, за свободу діяльності протестантських сект; 3) національно орієнтоване дисидентство, часто поєднане з обома попередніми напрямами і найпоширеніше в Україні [9, с. 196–197]. Як уже говорилося вище, у праці деяких науковців розрізняються шістдесятники, як представники культурницького напряму, та дисиденти, як борці за політичні права українців, або наголошується на тому, що шістдесятники поклали початок діяльності майбутніх дисидентів [13, с. 191].

В. Шевчук та М. Тараненко розрізняють відкриту і підпільну боротьбу дисидентів, наголошуючи, що на офіційному рівні дисиденти 50-х рр. вимагали, головним чином, реабілітації невинно засуджених діячів культури і мистецтва, колишніх політичних діячів України, протестували проти утисків творчої інтелігенції, а підпільно намагалися поширювати свої погляди шляхом використання самвидаву [17, с. 418].

У середовищі вітчизняних науковців суперечки тривають стосовно того, наскільки масовим був рух дисидентів і яких результатів вдалося досягнути. Виходячи з політологічного визначення суспільно-політичного руху, ним називають стихійну діяльність великої кількості людей, спрямовану на досягнення певної чітко визначеної мети, після чого рух або розпадається, або, якщо засобами руху мети досягнути не вдається, перетворюється на організованіше суспільно-політичне утворення – як правило на політичну партію. Тож частина дослідників задається питанням визначення чисельності учасників дисидентського руху.

Зазначаючи некоректність постановки питання про численність дисидентів, Ю. Зайцев зазначав, що дослідник української історії з Канади Богдан Кравченко склав список дисидентів 1960–1972 рр., у якому налічувалося 975 осіб, і в цілому більшість авторів дотримуються думки, що дисидентів, які репрезентували інтереси всіх регіонів України, було близько тисячі чоловік [9, с. 200].

Оцінюючи діяльність дисидентів, Б. Лановик та М. Лазарович називають появу шістдесятників чи не найважливішою подією суспільно-політичного життя періоду відлиги [14, с. 566]. На думку В. Барана висока політична активність населення, насамперед інтелігенції, викликала дедалі більше занепокоєння у частини керівників [3, с. 18–19]. Десталінізація суспільства і гостре засудження сталінських злодіянь посилили внутрішні суперечності у правлячій верхівці і в партійному середовищі, що значною мірою пояснювало непослідовність хрущовських перетворень, коливання політичного курсу [2, с. 143]. В. Король вважає, що характерною ознакою дисидентства була і національно-просвітительська діяльність, яка вже за часів Л. Брежнєва поступово переросла у політичну боротьбу за права і свободи людини [13, с. 191]. Загалом високо оцінюючи діяльність дисидентів, їхній патріотизм та самопожертву, сучасні вітчизняні дослідники неоднаково визначають здобуті результати. Частина з них вважає, що вплив дисидентів на суспільство був обмеженим завдяки діяльності репресивно-карального апарату та широкого проведення відповідної ідеологічної роботи партією. Інші наголошують, що рух мав велике значення для подальшого розгортання національного руху українців.

Методи проведення політичних репресій проти вітчизняних дисидентів вивчав І. Винниченко, який висвітлював у першу чергу проведення репресій проти тих, хто боровся з владою, перебуваючи у підпіллі [4, с. 86–87]. Він докладно показав механізм дії радянської репресивної машини, яка була орієнтована на придушення навіть найменших проявів інакодумства. Важливі узагальнення містяться у працях Б. Кравченка та А. Русначенка [11; 15], де розкриваються важливі аспекти суспільно-політичного життя та особливості молодіжного руху в умовах тоталітаризму.

Існують публікації вітчизняних авторів, у яких висвітлюється життєвий шлях найвідоміших дисидентів. Так, короткі біографії П. Григоренка, Л. Лук'яненка, А. Горської, В. Стуса, Є. Сверстюка, В. Симоненка, І. Світличного, Л. Костенко, В. Чорновола, І. Дзюби, Ю. Бадзьо, та Л. Танюка вміщені у збірнику "Державні, політичні та громадські діячі України: політичні портрети", загальна редакція якої належить доктору юридичних наук, проф. М. Панову [7, с. 436–469]. Загалом у цих публікаціях розглядаються погляди відомих дисидентів, а також висвітлюється їх боротьба проти існуючого режиму. Наголос також робиться на репресивних діях влади проти виступів дисидентів.

Загалом аналіз публікацій вітчизняних авторів, які досліджували різні аспекти дисидентського руху, свідчить, що абсолютна більшість праць з цієї проблеми була написана й опублікована вже після проголошення незалежності України. Діяльність тих, хто відстоював національні права українців, протестуючи проти шовіністичних дій радянської влади, переслідувалася за часів існування СРСР. До речі, публікації значної частини сучасних російських авторів з цієї теми в значній мірі позначені нотками зверхності щодо діячів українського національного руху, і власне ця тема в часи перебудови та у сучасний період у Росії звучить як *правозахисний рух* у роки *відлиги*, тобто автори обмежуються лише висвітленням одного з напрямів дисидентського руху тих часів. Вітчизняні дослідники залишили ще багато так званих *білих плям* в історії діяльності дисидентів. Ця тема потребує ще великої кількості спеціальних історичних досліджень, оскільки певна частина інформації про дисидентів міститься у відповідних главах книг чи брошур, які охоплюють значно ширший історичних період, а тому тема дисидентства тут висвітлюється лише оглядово. А найменше досліджено власне не діяльність дисидентів, а її вплив на широкі верстви населення в Україні, адже думки поділилися досить полярно: від судження, що діяльність обмеженої кількості дисидентів не мала суттєвого впливу на суспільно-політичне життя, і до думки, що вона була черговим етапом національного руху і спричинила його посилення вже у період правління Л. Брежнєва. Більше уваги в

Bulletin of Taras Shevchenko National University

історичних працях різного спрямування приділено опису життєвого шляху та поглядів відомих дисидентів.

1. *Баран В.* Україна 1950-1960-х рр. – Л., 1996. 2. *Баран В.* Україна в добу Хрущова // Політична історія України XX століття : У 6 т. – К., 2003. – Т. 6. 3. *Баран В.* Україна після Сталіна. Нарис історії 1953–1985 рр. – Львів, 1992. 4. *Винниченко І.* Україна 1920–1980-х: депортації, заслання, вислання. – К., 1994. 5. *Гриневич В.А., Даниленко В.М., Кульчицький С.В., Лисенко О.Є.* Радянський проект для України // Україна і Росія в історичній ретроспективі : У 3 т. – К., 2004. – Т. 2. 6. *Данилюк Ю., Бажан О.* Опозиція в Україні. – К., 2000. 7. Державні, політичні та громадські діячі України: політичні портрети. – К., 2002. – Кн. 1. 8. Диссиденты о диссидентстве // Знамя. – 1997. – № 9. 9. *Зайцев Ю.Д.* Дисиденти: опозиційний рух 60–80-х рр. // Сторінки історії України XX століття. – К., 1992. 10. *Кафарський В.* Комунізм і український національно-визвольний рух. – Івано-Франківськ, 2002. 11. *Кравченко Б.* Соціальні зміни і національна свідомість в Україні XX століття. – К., 1997. 12. *Кульчицький С.В.* Спроби реформ (1956–1964) // УІЖ. – 1998. – № 2. 13. *Король В.* Історія України. – К., 1995. 14. *Лановик Б.Д., Лазарович М.В.* Історія України. – К., 2003. 15. *Русначенко А.* Національно-визвольний рух в Україні. Середина 50-х – початок 90-х рр. – К., 1998. 16. Новітня історія України (1900–2000) / А.Г. Слюсаренко, В.І. Гусєв, В.П. Дрожжин та ін.–К., 2000. 17. *Шевчук В.П., Тараненко М.Г.* Історія української державності. – К., 1999.

Надійшла до редколегії 24.01.05

Л. Новікова, асп.

ПОЛІТИЧНІ МЕТОДИ БОРОТЬБИ УРЯДУ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ З ПОВСТАНСЬКИМ РУХОМ

Розглянуто низку аспектів політичної боротьби уряду П. Скоропадського з повстанським рухом.

The article is studied a number ob aspects of the political struggle of the P.Skoropadsky"s Government against rebellious movement.

У спадщину гетьманському уряду дісталася країна, охоплена економічною кризою, виснажена війною і революцією. Аграрна політика Центральної Ради ще більше порушила соціальну рівновагу на селі, спровокувала поступове розгортання селянської війни. Цілі галузі промисловості знаходилися у стані розвалу. Адміністративна неспроможність влади, нерозвиненість її управлінських і силових структур, глибока криза суспільної свідомості, ідейно-політична конфронтація обумовили швидке наростання дезінтеграції в усіх сферах суспільства. Нарешті, ситуація ускладнювалася іноземною воєнною присутністю і з погляду збереження суспільного миру вже самий факт окупації відігравав украй негативну роль.

Гетьманське керівництво взяло курс на стабілізацію соціально-економічного становища у країні, яку уряд пов'язував з відновленням порушених адміністративної та торговельно-фінансової систем, реконструкцією економіки, новаціями у соціальній політиці і поступовим реформуванням деяких галузей народного господарства. Провід Української Держави виходив також із необхідності застосування жорстких методів керівництва і широкого втручання держави у соціально-економічні процеси. Незважаючи на проваджувану ним величезну роботу, ситуація все ж залишалася тяжкою.

З перших днів приходу до влади, Скоропадський перебував у цілковитій залежності від німецького та австро-угорського командування. Він був обмежений попередніми умовами, даними 24 квітня 1918 р. У цих умовах були закладенні такі пункти як відмова від власного війська, крім поліцейських частин, доки окупаційні війська будуть на території України; віддавати своїх громадян за вчинення злочинів проти союзних військ під юрисдикцію німецько-австрійських військово-польових судів; відновити право приватної власності і сплату селянами вартості отриманої землі та багато ін. [12, с. 72] Його перші кроки були спрямовані на виконання цих умов. Насамперед, заборонялися критика уряду, проведення зборів, мітингів та маніфестацій, спрямованих проти уряду Української Держави та її політики. Були розігнані земельні комітети. Однак Скоропадський не міг відчувати себе впевнено, так як українські політичні партії не захотіли підтримати нову владу в Україні. Крім того, Гетьмана відкрито не визнавало і командування німецьких військ на Україні, тому важливим завданням гетьманського уряду стало налагодження чіткої системи адміністративно-територіального устрою України та підпорядкування Гетьману органів самоуправління. Українська Держава була поділена на губернські староства: Київщина, Волинь, Поділля, Чернігівщина, Полтавщина, Катеринославщина, Харківщина, Херсонщина та Таврія. Губернським старостам було надано повноваження колишніх царських губернаторів. Однак, не маючи підтримки українських політичних кіл, Скоропадський змушений був прислухатися до думки Союзу земельних власників. Це було однією з причин того, що на перших порах на чолі ряду губернських старостів стали люди, ворожі до української державності.

Гетьманський уряд, опинившись біля влади, знайшов до певної міри організованим тільки центральний апарат – міністерства в самому Києві, який так і залишив. Складніше було у провінції. Там були виборні губерніальні і повітові комісари, які майже ніякої влади не мали. Організатори гетьманського перевороту вважали за потрібне звільнити всіх цих комісарів і призначити нових адміністраторів – губерніальних та повітових старост, щоб у провінції на чолі адміністрації стояли люди місцеві, досвідчені. Однак усе сталося швидко, несподівано і не було часу скласти списки, тому навіть наказ про їх призначення міністр внутрішніх справ Ф. Лизогуб підписав лише 14 травня, хоча працювати вони почали раніше. Переважна більшість губерніальних і повітових старост були місцеві земельні власники, найчастіше земські діячі, судді, частина була – військові, але місцеві, дуже мало було людей, які б служили на адміністративних посадах за старого режиму. Так що і нарікання, начебто, що ці посади займали царські губернатори та інші не мають під собою підстав, за винятком деяких випадків на початку правління Скоропадського, наприклад, з київським губернським старостою Л. Чарторижським та харківським П. Заліським, які були замінені.

Нове Гетьманське керівництво та і сам уряд із самого початку були зустрінуті міським і земським самоврядуванням не прихильно, а то й вороже, тому з цього приводу міністр внутрішніх справ Лизогуб заборонив 6 травня 1918 р. з'їзд представників міст, скликаний на 9 травня. Запросивши до себе голову організаційного комітету Дрелінга і київського міського голову Рябцова, він запропонував відкласти з'їзд на деякий час.

Негативне відношення до Гетьманського уряду висловила катеринославська міська дума, яка винесла ворожу резолюцію проти нової влади і її довелося розпустити. Також закрили низку есерівських і більшовицьких газет, які просто закликали до боротьби з владою, як, наприклад, газети "Боротьба" і "Народня Воля" у Києві, "Мысль", "Земля и воля", "Рабочая борьба" – в Одесі, "Мысль народа", "Народнє діло" – у Харкові, "Наш луч" – у Катеринославі, "Дніпро" – у Херсоні та ін. Було заведено цензуру, яка мусила конфісковувати цілі статті, які були зверненні проти уряду. Усі ці заходи сприймалися як прояви *чорної реакції*, *боротьби зі свободою слова* і

© Л. Новікова, 2006

Kyiv-Mohyla University Publishing

найгірше – *боротьби з українством*, якщо газета видавалася українською мовою і в ній були заклики проти уряду. Так само було й із забороною з'їзду, скликаного "Селянською Спілкою" – усе це сприймалося як боротьба проти громадської свободи і гласності.

Саботаж зустрічався також і серед самих урядовців центральних установ. Особливо непорозуміння виникали на ґрунті вживання української мови. Деякі міністерства навіть спеціально підкреслювали необхідність уживання української мови як державної в офіційних документах та ін. З цього приводу навіть видавалися накази. Однак уряд розумів, що на все треба час, і тому намагався створювати для цього все можливе: курси українознавства, друкувати різні бланки, книжки, словники та ін. У школах було введено обов'язковим вивчення української мови, літератури, а також історії та географії України. Особлива увага приділялася українізації школи та обов'язковому вивченню української мови учителями шкіл.

Однак на цьому ґрунті між українцями націоналістами й урядовцями-фахівцями дуже часто траплялися сутички. І в кінці травня в міністерстві земельних справ навіть дійшло до страйку. Слід зауважити, що причиною була не тільки мова. Новий міністр видав закон, за яким міністерство реорганізовувалося і штати скасовувалися, а люди звільнялися. Серед звільнених було багато соціалістів-революціонерів, які виступали за соціалізацію землі, а не за приватну власність. Вони розпочали страйк, однак Рада Міністрів запровадила суворі розпорядження. Страйк закінчився сам собою і було вирішено жодних репресій не вживати.

Були розпущенні не тільки Катеринославська міська дума, а й повітова земська управа в Рівному на Волині (заарештовано її голову Сумневича і кількох членів), повітову земську управу й міську думу в Олександрії на Херсонщині, розпущено одеську міську думу і миколаївську, канівську земську управу (заарештовано її голову Сліпченка) і липовецьку на Київщині. Про те, що всі ці репресії центральний уряд уживав лише в крайніх випадках і сам стримував у цьому напрямі представників провінціальної адміністрації свідчить, наприклад, така телеграма міністра Лизогуба від 7 червня 1918 р. до губерніальних старост: "...Згідно з відомостями, що надходять до Міністерства внутрішніх справ, деякі губерніяльні і повітові старости приймають надзвичайні заходи відносно земських та міських самоврядувань включно до розпуску земських зібрань, міських дум та їх виконавчих органів, а також арештів, причому роблять це на підставі військового стану, вважаючи його неодмінним, або навіть вводять його з власної ініціативи, без затвердження Центрального Уряду. Визнаючи необхідним брати енергійні заходи відносно окремих осіб, порушуючи державний спокій, громадську безпеку, слід однак мати на увазі, що самоврядування виконують серйозні державні завдання і несуть відповідальні обов'язки по місцевому господарству. ...з огляду на що пропоную брати супроти самоврядувань, як таких, рішучі заходи ...лише в виключних випадках, сповіщаючи мене в подробицях про висновки" [3].

Скоропадський чітко визначив своє ставлення до більшовиків, анархістів та російських лівих есерів, спрямувавши проти них весь репресивний апарат. Однак після того, як від участі в уряді відмовилися українські політичні партії, дісталося і їм. Були заборонені з'їзди, конференції та збори цих партій. Гетьман заборонив скликати II Всеукраїнський селянський з'їзд. За його вказівкою на організаційне засідання прибули німці з гетьманцями і силою зброї розігнали селянських депутатів. Президію і членів мандатної комісії з'їзду заарештували і кинули до в'язниці [13, с. 15].

Позиція Гетьмана в підходах до питання державного будівництва піддавалася критиці і з огляду на національні проблеми. Українська інтелігенція з її соціалістичною орієнтацією не могла змиритися з втратою своєї монополії на політичний український рух. Першою проблемою було те, що в країні не було власної консолідації, усі її активні організуючі сили йшли врозтіч і ті групи, які здавалося б, в ім'я вищих інтересів української державності, мали найбільше підтримувати уряд – українські національні партії – стали до нього в рішучу опозицію. А такі, як українські есери та більшовики взагалі просто повели з ним гостру боротьбу, ведучи агітацію серед народних мас і провокуючи збройні повстання. Українські ж хлібороби не виділили з-поміж себе досить численних й активних людей, які б зуміли дати створеному режиму й відповідну реальну опору.

Головним непорозумінням між новим урядом та національно налаштованими українськими колами була різниця поглядів на суть і характер української державності. Багато поміж них пов'язано було з діяльністю лівих українських партій та інституцій Центральної Ради. З центру, і, зокрема, із Києва, йшли гасла ворожого ставлення до нового режиму; зазначені партії виносили резолюції, українські часописи містили дуже різкі статті проти гетьманства. Частина української інтелігенції була скомпрометована "большевизмом", і тепер виступала іноді дуже різко проти уряду Гетьмана Скоропадського, тоді владі доводилося заарештовувати таких людей. Після чого і були гасла і розмови, що уряд проукраїнський і веде боротьбу з українством.

Саме традиції легендарного запорізького війська стали тим осередком, навколо якого гуртувалися величезні маси селян України. Спогади про минуле і спонукали до утворення національної збройної організації – "Вільне козацтво". Осередки Вільного козацтва виникали стихійно. Особливо багато з'являлося їх на Київщині та Катеринославщині. Вільними козаками були не лише селяни, а й робітники із фабрик та заводів. Спочатку козаки навіть взаємодіяли з німецькими військами, але згодом, розібравшись в істинних цілях німецької та австро-угорської політики в Україні, почали навіть закликати селян не підкорятися та не здавати зброю, тому репресії посилилися і на Вільне козацтво. У травні 1918 р. у "Відручному листі Гетьмана Всієї України до міністра військових справ" було повідомлено про те, що "всі приватні і вільно-козачі організації, київський відділ і печатки об'являються недійсними, також і посвідчення, видані ними" [7]. Скоропадський зробив помилку, коли відмовився від співпраці з вільними козаками, так як це була народна підтримка. Силові заходи дали зворотний очікуваному результат і настроїли козаків проти Гетьмана та його оточення. Збройні повстання, розпочаті спочатку як вияв невдоволення селянських мас внутрішньою політикою уряду Української Держави, із часом набули іншого політичного відтінку – національно-визвольного. Покликані Гетьманським урядом для допомоги австро-німецькі війська лише шкодили Гетьманському уряду і викликали у людей лише недовіру і боротьбу.

22 травня 1918 р. головнокомандуючому німецькими військами на Україні генерал-фельдмаршал Герман фон Айхгорн видав наказ, яким зобов'язував підлеглих воєначальників сприяти гетьманській владі в її діяльності. Таким чином, головним завданням П. Скоропадського на першому етапі правління було зміцнення влади не тільки в Києві, але і на всій Україні. За короткий термін йому вдалося сформувати чітку дієздатну систему управління державою. Крім того, він домігся обмеження повноважень німецьких військ на Україні, але не так як хотілося б.

http://www.nbuv.gov.ua/ Taras Shevchenko National University

Становище ускладнювалося і так званими карними експедиціями. Насправді, осінь-зима 1917–1918 рр. пройшла на селі під гаслами соціальної боротьби. Бідних і безземельних селян підштовхували грабувати поміщиків і заможних селян, викликаючи гостру і жорстоку боротьбу серед населення. Взагалі, завданням більшовиків було розкласти українське село, посіяти ворожнечу серед селянства. Багато у цей час було вбивств, мордування, грабежів, а отже накопичення злоби і помсти. З приходом німців та австрійців на Україну всі постраждалі почали дбати про відшкодування за завдані втрати та збитки, а так як фактично ніякої влади на місцях не було, то поміщики і заможніші селяни самі почали стягати пограбоване майно, формуючи карні експедиції, до яких часто потрапляли різні авантюристи та злочинці, які позначали свою роботу огидними ґвалтами та насильством. Так, група польських поміщиків на Волині та Поділлі просто звернулася до австрійської влади, щоб вона окупувала Правобережну Україну, завівши там свої порядки і змусивши селян виплатити або відробити заподіяну шкоду. Австрійці та німці давали свої відділи для стягнення із селян контрибуцій. За цим прикладом ішли й інші поміщики різних частин України. Отже, такі експедиції розпочалися ще при уряді Центральної Ради, а гетьманському уряду випало ліквідування цього руху.

Гетьманський уряд у перші дні був безсилий зупинити їх діяльність: телеграфних наказів було замало, треба було налагодити екзекутивний апарат, організувати державну варту й охоронні сотні. Звичайно, Гетьман був обурений такими скаргами, але проходило кілька тижнів, поки вдавалося їх приборкати і розігнати, а тим часом їм вдавалося наробити багато шкоди і викликати у людей озлоблення проти нової влади. Так, ураховуючи вкрай нестабільну ситуацію в країні, важливим заходом було створення в системі МВС 18 травня Державної варти, на яку було покладено функції охорони держави, суспільства та правопорядку. Так, міську і повітову міліцію було віддано під владу губерніальних і повітових старост і перейменовано в Державну варту. Структура мала чисельний штат працівників і постійно вдосконалювалася. 9 серпня було затверджено статут Державної варти, на підставі якого її було реорганізовано й утворено окремий Департамент державної варти.

Кабінет Ф.А. Лизогуба, ще повністю не сформувавшись, мусив видати 10 травня заяву, у якій з'ясовував свої погляди і ближчі завдання та спростовував різні чутки. У ній він описував, у якому напрямі вони будуть діяти, що робити та переробляти, але якщо будуть порушуватися інтереси держави, то уряд буде змушений братися до строгих мір, але лише до спокою в краю і повернення нормальних умов роботи. Цю декларацію також коментував після її виходу і сам Скоропадський.

Одним із головних завдань внутрішньої політики Гетьмана стає захист інтересів більшості населення України – селянства. Розмах повстанського руху змусив його зважитися на затвердження тимчасового земельного закону, який обмежував земельне володіння 25 десятинами. Важливе значення для вирішення важкого економічного становища України мало те, що Скоропадський затвердив 8 липня 1918 р. "Закон про засоби боротьби з розрухою сільського господарства" та 15 липня 1918 р. "Закон про передачу хліба врожаю 1918 року в розпорядження держави". Статті закону 8 липня передбачали "надати губерніальним земельним комісіям право видання обов'язкових постанов про примусове використання живого і мертвого сільськогосподарського інвентаря власників, які не вповні використовують його у власних господарствах, для перевезень, що мають державне значення" [5]. На основі ж закону від 15 липня "вся кількість хліба, за винятком запасу, який визначається міністром продовольчих справ для харчування та господарських потреб, надходить у розпорядження держави" [6]. У разі несплати хліба закон передбачав конфіскацію всього майна.

Головними районами селянських виступів була Київщина, Полтавщина, Чернігівщина, південь України. Узагалі не було таких місць де не було різного роду селянських незадоволень. Нерідко селянські загони контролювали цілі регіони держави, вели бої з окупантами й урядовими військами, здійснювали різні численні диверсійні акти. З осені 1918 р. серйозним противником силових структур Гетьманату стає селянський ватажок анархіст Н. Махно. Однак головним було те, як селяни розплачувалися за свої виступи. Вони та їхні сім'ї підлягали різним тортурам й особливо з боку окупаційних військ. Цілі села бомбили і випалювали, людей розстрілювали та кидали у в'язниці, на села накладали великі контрибуції та змушували селян працювати на пана, як при кріпацтві. Австро-німецькі війська відверто грабували українське село, брали як їжу, худобу, коней, так і одяг та інвентар. Усі ці умови та невдоволеність селянства створювало сприятливі умови для антигетьманської підривної діяльності та підготовку ударної сили, спрямованої на повалення режиму П. Скоропадського.

У липні 1918 р. перед Гетьманом гостро постало питання про поліпшення правового становища й умов праці залізничників, які більше двох місяців не отримували заробітну плату. 15 липня припинили роботу Коростенський, Сарненський і Здолбунівський залізничні вузли, а у серпні почався загальноукраїнський страйк залізничників. Органи гетьманської влади шляхом провокацій та обману всіляко намагалися дезорганізувати страйкарів, щоб вони розходилися і починали працювати. По залізницях розсилалися фальшиві телеграми, які нібито від імені страйкових комітетів пропонували залізничникам стати до роботи. Скоропадський намагався будь-що припинити страйк, запровадивши арешти та репресії. Так, 19 липня 1918 р. було затверджено рішення Ради Міністрів про відновлення на Україні царського закону від 2 грудня 1905 р. про суворі покарання за участь у страйках. Поряд із цим рішенням Гетьман вирішив створити при міністерстві праці "Комітет труда". На нього покладалося попереднє обговорення законопроектів, підготовлених міністерством праці [4].

Не можна не сказати і про робочі страйки, які виникали на ґрунті подовження робочого дня, подекуди з 9 до 12 год, заборони різних робітничих зборів, з'їздів, розгону робочих організацій та порушенням підприємців і промисловців укладених під час революції колективних договорів з робітничими організаціями. Також організовано по Україні робітникам було зменшено заробітну плату, вони іноді навіть лишалися без помешкання за участь у страйках та ін. У містах посилювався голод. 1 червня 1918 р. кількість безробітних досягла 180 тис. чол. [11], тому не дивно, що саме в індустріальних регіонах країни розвивалася підривна діяльність комуністичних груп й організацій. У працях Б. Андрусишина [1] на основі широкого кола джерел розглянуто робітничу політику уряду П. Скоропадського, причому дослідник доходить висновку, що поряд із широким застосуванням норм кримінального та винятково судочинства у цій галузі, уряд послідовно дотримувався також і курсу на зменшення безробіття та пом'якшення соціальних протиріч.

Прекрасно розуміючи значення міцної армії для держави, Скоропадський уживав усіх заходів для того, щоб деполітизувати карні та військові відомства. Із цією

Національна академія управління

метою 1 серпня 1918 р. він затвердив закон "Про політично-правове становище служащих Військового відомства". Згідно із цим законом військовим заборонялося "входити до складу і брати участь у будь-яких спілках, гуртках, товариствах, партіях, радах, комітетах та інших організаціях, що мають політичний характер". Військовим суворо заборонялося перебувати на мітингах і маніфестаціях. Це на певний час дало Гетьманові можливість послабити вплив політичних партій на військові частини та зміцнити дисципліну [10; с. 62].

Виважену, державницьку позицію зайняв Гетьман і по відношенню до проблеми прав і свобод людини та закріплення правового статуту особи. Відкинувши поділ населення за етнічним принципом і характерним для Центральної Ради штучним роздуванням проблем національних меншостей та національно-культурної автономії, було взято курс на будівництво національної української держави за принципом громадянства. Кожен житель української держави, який набував у встановленому законом порядку українське громадянство, мав однакові права та свободи, закріплені та гарантовані законом, а також й однакові обов'язки. Однак непідготовленість значної частини народу до розуміння своїх прав і свобод призводила до того, що свобода розумілася як безвладдя, а демократія – як право робити, що кому заманеться. Доходило до того, що кожне село, кожне місце готові були проголосити свою незалежність від центральної української влади і проводити свою політику. У таких умовах Гетьманові вистачало державної мудрості й особистої мужності не шукати дешевої популярності в народі шляхом прийняття популістських рішень, які б вели до загибелі і розвалу країни, а заявити, що він буде "твердо стояти на сторожі порядку й законності в Українській Державі" і підтримувати авторитет центральної влади, "не спиняючись ні перед якими самими крайніми мірами" [9, с. 82].

Боротьба з проявами анархії і диверсій, а також антидержавних виступів не заперечувала наявності прав і свобод людини в цілому, їх законодавчого закріплення та гарантованості. Більше того, урегулювання цього правового інституту на рівні закону виключало можливість використання окремими громадянами індивідуальних прав і свобод на шкоду розвитку та зміцненню Української державності в цілому. На правову основу було поставлено і вирішення заводських та фабричних робітників, забезпечення їхніх соціальних, економічних та трудових прав. Уряд Гетьмана одразу ж після свого формування задекларував, що "справедливі домагання робітників, не зверненні на те, щоб підірвати рідний промисл, все стрінуть підтримку й поміч Правительства, а професійні союзи, наскільки вони займаються обороною професійних інтересів, користуючись з боку Правительства повним признанням" [2]. Така позиція Гетьмана та його Уряду виключала тиск на державну владу з боку окремих класів чи груп населення і робила будівництво економічно сильної та політично незалежної України справою всього українського народу, без соціального та етнічного розподілу.

На долю Міністерства внутрішніх справ випало дуже тяжке й відповідальне завдання – підтримувати лад і спокій у країні, яка тільки що пережила революцію, більшовицьку навалу, зміни уряду та ін. Більшовики та соціалісти-революціонери не думали складати зброї і вели свою агітацію, намагаючись викликати і провокувати розруху та повстання. Однак, не маючи змоги викликати загальне повстання, вони викликали повстання місцеві, локальні. Такі повстання були у липні й серпні 1918 р. в Васильківському, Звенигородському, Таращанському повітах, діяльність більшовицьких відділів в околицях Чернігова, у Глухівському й Новгород-Сіверському повітах, біля Могилева-Подільського. Повстанські відділи були розбиті й розсіяні спільними силами німецьких та австро-угорських військ й охоронних сотень, але вони завдавали тяжкого удару для Української Держави та для її політики. Окремі соціал-революційні організації поставили собі за мету вести боротьбу з гетьманським урядом шляхом терористичних актів, звернутих проти головних представників уряду і німецького командування. Наслідком цього був терористичний акт убивства фельдмаршала Айхгорна та невдалі спроби замаху на Гетьмана й окремих міністрів.

Найприкрішим у цьому було те, що українська демократія, яка начебто боролася за вільну Україну, також стояла в гострій опозиції до уряду. Досить продивитися українську пресу за 1918 р., як можна побачити недоброзичливість і спрямовану систематичну компанію проти уряду. При такому розвитку подій Міністерство внутрішніх справ було змушене виявити твердість влади в боротьбі з антиурядовими виступами як окремих осіб, так і цілих організацій. Деякі організації, які вели агітацію проти Української Держави, такі як "Бунд" або "Союз професійних спілок", у Києві зазнали репресій. Так само зазнавали репресій у формі арештів й окремі особи, що своєю діяльністю викликали підозри. Здебільшого арешти носили попереджуючий характер. Бувало, арешту підлягали такі люди, які відігравали значну роль у попередньому режимі, наприклад, арешти В. Винниченка 28 червня 1918 р., але його було випущено вже на другий день за особистим розпорядженням Гетьмана, С. Петлюри й М. Порша 27 липня та ін. Ці арешти також викликали роздратування української демократії і трактувалися нею як боротьба з українством.

Українські національні кола із самого початку проголошення Гетьманства вважали, що стоїть загроза самій українській державі, і тому замість того, щоб самим узяти участь у розбудові країни, вони стали в гостру опозицію до уряду, апелюючи не тільки до Гетьмана, а й до німців і тим самим самі підривали авторитет Української Держави. Щоб вести більший натиск на владу, уже в середині травня в Києві склався Український національно-державний союз, згодом перейменований на Український національний союз, до якого увійшли: українські соціалісти-самостійники, українські соціалісти-федералісти, українська трудова партія, українські хлібороби-демократи, "Об'єднана рада залізниць України" і Поштово-телеграфна спілка, а також українські соціал-демократи та українські соціалісти-революціонери, які із часом ставали на шлях співпраці із закордонними противниками Української Держави, готуючи збройний виступ проти гетьманського режиму. Вони вели таємні переговори з радянською владою в будинку заступника міністра фінансів, члена УСДРП В. Мазуренка. Слід зауважити, що спеціальні органи Гетьманату досить ліберально поставилися до заколотників, дізнавшись про це. Наприклад, коли за антигетьманську діяльність було заарештовано одного з лідерів УНДС–УНС С. Петлюру, то його контакти з оточенням не були перервані і він мав змогу спілкуватися і переписуватися з однодумцями. А В. Винниченко часто бував у Гетьмана і водночас займався підготовкою заколоту. Після провалу повстанської компанії літа 1918 р. центр урядової опозиції із гущі войовничого селянства перемістився до об'єднання національно-демократичних сил, тобто УНС. Головною ідеєю стало питання повалення влади П. Скоропадського. У ніч з 13 на 14 листопада 1918 р. в Києві у приміщенні Міністерства шляхів сполучення відбулася таємна нарада членів УНС, на якій було сформовано Директорію – орган політичного керівницт-

ва на період повстання та захоплення влади [8]. Початок революцій в Австро-Угорщині та Німеччині, що довершили поразку центральних країн у світовій війні, спонукали главу Держави остаточно визначитися у своїх політичних уподобаннях. Заборонивши проведення Національного конгресу та оприлюднивши 14 листопада грамоту про федераційний зв'язок України з майбутньою небільшовицькою Росією, Гетьман не тільки розв'язав руки національній демократії, а й назавжди відрізав шляхи до порозуміння з нею. Яка пізніше все ж таки захопила владу у свої руки.

Розглядаючи період правління Гетьмана Павла Скоропадського, було б неправильно вважати, що він абсолютно безпомилковий і не мав жодних негативних моментів. Державно-правовий досвід Української Гетьманської Держави, правові основи, на яких вона творилася – є особливо актуальним та необхідним саме тепер у наші дні. Цілком логічним є висновок про відповідність дійсності гетьманських намагань щодо встановлення сильної влади, визначення політичного режиму гетьманату як диктаторського можуть мати лише умовний характер. Останній український гетьман не мав відповідних сил для встановлення справжньої диктатури і реалізації диктаторських повноважень, які він сподівався застосувати для наведення порядку в країні, виводу держави із кризового стану. Загальні засади його державної політики будувалися на верховенстві закону як головного і переважного нормативно-правового акта. Кожен свій крок він намагався робити законними діями і як скоріше намагався встановити в країні спокій.

1. *Андрусишин Б.І.* Робітнича політика гетьмана П. Скоропадського в контексті українського консерватизму // Вісн. Київ. держ. лінгвіст. ун-ту. Серія історія, економіка, філософія. – К., 2000. – Вип. 4. 2. Вісник політики, літератури й життя. – Відень, 1918. – Ч. 203. 3. Державний вістник. – 1918. – № 28. 4. Державний вістник. – 1918. – 24 лип. 5. Державний вістник. – 1918. – 19 лип. 6. Державний вістник. – 1918. – 19 лип. 7. Державний вістник. – 1918. – 2 черв. 8. *Захарченко П.* Селянська війна в Україні: рік 1918. – К., 1997. 9. Конституційні акти України 1917–1920. Невідомі конституції України. – К., 1992. 10. *Проданюк Ф.* До питання про внутрішню політику Держави Павла Скоропадського // Останній Гетьман. Ювілейний зб. пам'яті Павла Скоропадського. – К., 1993. 11. *Сідак В.С.* Контррозвідка останнього гетьмана. – К., 1995. 12. *Тимощук О.В.* Охоронний апарат Української Держави (квітень-грудень 1918). – Х., 2000. 13. *Христюк П.* Українська революція: Замітки і матеріали. Нью-Йорк. – 1921. – Т. 3.

Надійшла до редколегії 25.01.05

О. Пахарєва, асп.

ВПЛИВ ПЕРШОЇ МОСКОВСЬКОЇ АНТРОПОЛОГІЧНОЇ ВИСТАВКИ НА РОЗВИТОК АНТРОПОЛОГІЇ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ

Досліджено організацію та проведення у Російській імперії першої антропологічної виставки та з'їзду. Проаналізовано, яким чином їх проведення вплинуло на розвиток антропології як науки.

This article is devoted to analize the organization and conducting of the first anthropological exhibition and congress in Russian Empire, their influence over the development of anthropology as a science.

У перші десятиліття XIX ст. термін *антропологія* не мав чіткого змісту, але питання походження людини, расової відмінності, фізичного типу були в центрі уваги суспільної і наукової думки. Серед лікарів, природознавців, етнографів, студентів виникає інтерес не тільки до природознавства, але і до антропології зокрема.

Перші відомості про антропологічний склад населення України з'явилися задовго до того, як антропологія почала оформлюватися у самостійну науку, а антропологічні матеріали збиралися паралельно з етнографічними й археологічними. Вивчення палеоантропологічних матеріалів, знайдених під час розкопок на території України, розпочав К. Бер. Він дотримувався основних для того часу принципів класифікації людських рас та антропологічних типів за результатами вимірів й аналізу будови черепів і вперше висловив думку про те, що скіфи не мали монголоїдних рис [8, с. 9].

Однією з перших робіт з краніології українців була робота польського антрополога І. Коперницького "Предварительные сведения о краниологических исследованиях над строением славянских черепов". На основі проведених досліджень він дійшов висновку, що слов'яни мали власний, брахікранно-ортогнатний краніологічний тип [9, с. 103].

Антропологія українського народу цікавила й етнографів. Наприклад, визначити антропологічний тип українців намагався П. Чубинський у 1872 р. в роботі "Праці етнографічно-статистичної експедиції в Західно-Руський край". Окремі питання антропологічного складу українського народу висвітлені у працях Ю. Талько-Гриневича [10–12], М. Гільченка [5; 6], О. Чепурковського [13] та ін.

Важливим етапом у розвитку антропології та її формуванні як самостійної науки в Росії та за кордоном стала середина XIX ст. У 60–70-х рр. XIX ст. виникли перші наукові осередки й антропологічні товариства, що почали видавати праці з антропології. Перше таке товариство було створено у Парижі в 1859 р. за ініціативою відомого французького вченого П. Брока, наступні – у Лондоні (1863), Римі (1868), а в подальшому – у багатьох європейських столицях [7, с. 15]. У Росії 1863 р. було створено Товариство любителів природознавства, антропології та етнографії. Заснував його відомий російський учений проф. А. Богданов, з ім'ям якого пов'язують становлення антропології в Російській імперії. У 1864 р. після створення Товариства було засновано антропологічний відділ, який став, по суті, центром антропологічних досліджень. Відділ проводив археологічні, етнографічні й антропологічні дослідження, збирання краніологічних колекцій, антропологічне та етнографічне вивчення племен і народів Росії, розкопки археологічних пам'яток тощо.

Завдяки послідовній і плідній роботі товариства у Москві було проведено чотири виставки, матеріали яких згодом стали основою для створення музеїв. У 1867 р. було підготовлено і проведено етнографічну виставку, у 1872 р. відкрито політехнічну виставку, у 1892 р. – географічну виставку, у 1879 р. пройшла антропологічна виставка [7, с. 16–30].

Із зазначених вище виставок важливою для нас є антропологічна виставка. На ній уперше було представлено велику кількість різноманітних колекцій з антропології для вільного доступу всіх бажаючих. У колекціях була величезна кількість експонатів: краніологічні колекції, різноманітні анатомічні препарати, археологічні матеріали, муляжі, карти місцевостей тощо. У підготовці виставки активну участь брали дослідники з України. На основі зібраних та опрацьованих матеріалів вони здійснювали підготовку публікацій, які разом з колекціями надсилали організаторам виставок.

Уперше думка про організацію антропологічної виставки виникла в Товаристві любителів природознавства ще в 1866 р. Для проведення антропологічної виставки було створено організаційний комітет, до якого

© О. Пахарєва, 2006

Київ Національний університет ім. Шевченка

увійшли: голова комітету – А. Богданов (почесний член Товариства любителів природознавства, ординарний професор Московського університету), президент Товариства любителів природознавства Г. Щуровський (почесний член Товариства, заслужений професор Московського університету), голова антропологічного відділу при Товаристві любителів природознавства Н. Керцеллі (хранитель етнографічного зібрання Публічного музею), уповноважений від комітету в м. Києві В. Антонович (професор Київського університету Св. Володимира). Комітет протягом двох років роботи піклувався про збирання та пошук нових, оригінальних зібрань, опис яких увійшов у "Труди комітету".

У 1876 р. було підготовлено програму створення та проведення антропологічної виставки. Протягом трьох років організатори виставки відвідували закордонні та вітчизняні музеї, виставки і конгреси, налагоджували зв'язки з ученими різних рівнів і повідомляли про організацію виставки у Москві. Важливо, що на цей час уже було розроблено детальний план проведення виставок, підібрано співробітників і знайдено партнерів у Росії та за кордоном.

Активну участь у підготовці виставки взяв видатний учений, ректор Київського університету Св. Володимира В. Антонович. На жаль, йому відвідати виставку так і не судилося, але він активно співпрацював з її організаторами у Москві, а також надсилав матеріали для виставки. На XII засіданні комітету 10 жовтня 1877 р., бажаючи висловити свою вдячність проф. В. Антоновичу за активну участь у її підготовці, комітет офіційно обрав його своїм уповноваженим у м. Києві. На наступному засіданні, четвертого листопада 1877 р. було зачитано лист від В. Антоновича, у якому він подякував комітету за запропоновану посаду, висловив бажання допомагати, але не був упевнений, чи зможе виправдати сподівання комітету. Крім того, автор просив повідомити про терміни доставки експонатів а також надіслати детальну програму виставки. В. Антонович запропонував скласти археологічну карту трьох губерній (Київської, Подільської, Волинської), але не раніше травня 1878 р. [1, с. 23, 34].

На засіданні комітету другого березня 1877 р. А. Богданов виступив з доповіддю про організацію антропологічної виставки, запланованої на 1879 р., у якій виклав свої думки щодо програми виставки [1, с. 56].

У цій доповіді було зазначено, що бюджет виставки складатиме 40 тис. крб, наданих А. Терещенком і Л. Поляковим. Після закінчення виставки планувалося створити Антропологічний музей при кафедрі антропології Московського університету. У майбутньому кафедру мав очолити Д. Анучін (магістр університету, секретар антропологічного відділу при Товаристві).

А. Богданов розповів присутнім, що відділи майбутньої виставки та музею мали поділятися так: доісторичний, первісних племен та загальної антропології. Кожен з них містив матеріали як з території Росії, так і з-за кордону. Як зазначав А. Богданов, у кожному секторі мали бути зібрання предметів, зліпків, моделей, найбільш специфічних та атрактивних, а у відділі доісторичної людини рубрики і зібрання повинні були включати:

- ❖ геологічні карти місцевостей і розкопок;
- ❖ краєвиди цих місцевостей;
- ❖ моделі поховань і жител кожної місцевості;
- ❖ кістяки або черепи;
- ❖ знаряддя, предмети побуту і вірувань, знайдені при розкопках;
- ❖ залишки тварин і рослин.

Організатори виставки склали програму для проведення майбутніх експедицій, які планувалося здійснити для збагачення й оновлення вже існуючих колекцій. Окрім того, учасникам експедицій було запропоновано декілька програм: загальна програма для експедицій, схема Вірхова для спостереження за відсталими племенами, програма подорожі на Кавказ, програма з порівняльної психології Спенсера, інструкція Самоквасова для археологічного дослідження курганів.

22 березня 1877 р. на черговому засіданні А. Богданов зачитав детальні вимоги комітету до членів експедицій. При зборі матеріалів в експедиціях слід було використовувати вже існуючі методики, які мали стати настільними книгами кожного дослідника, а саме: збірку д-ра Німайера "Anleitung zu Wissenschaftlichen Beobachtungen auf Reisen", яка містила інструкцію з медицини д-ра Фрідена, матеріали з етнології Бастіана (хранителя Етнологічного музею в Берліні), з антропології та доісторичних досліджень проф. Вірхова, а також поради з фотографії та мікроскопії д-ра Фріча; інструкцію для антропологічних спостережень Брока, видану антропологічним відділом Товариства любителів природознавства; інструкцію Дарвіна для спостереження відчуттів і виразу обличчя та ін.

Були дані окремі вказівки для тих, хто вивчав племена. Вони полягали в тому, щоб:

- ❖ зібрати колекцію черепів не менше 30–50 (середнього віку, чоловічої та жіночої статі);
- ❖ зробити виміри не менше 20 дорослих чоловіків і жінок і, якщо можливо, то не менше 10 новонароджених;
- ❖ зробити не менше 20 портретів в анфас і профіль;
- ❖ встановити расову приналежність досліджуваного населення;
- ❖ подати звіт про подорож для протоколів комітету і доповідь про вивчене плем'я для з'їзду.

Отже, одним із напрямів діяльності комітету з організації та проведення виставки був безпосередній збір матеріалів, до того ж створювалися програми для антропологічних досліджень населення всієї території Росії, за винятком Сибіру. З аналізу вищезазначених програм та інструкцій можна зробити висновок, що комітет використовував, в основному, надбання зарубіжної методології, бо власні методики були на етапі розробок. Організатори намагалися створити самостійну модель роботи, яка мала стати засобом для об'єднання зусиль науковців, зацікавлених у розвитку російської антропології.

Внаслідок роботи з підготовки і проведення антропологічної виставки 1879 р. було видано чотири великі томи матеріалів "Антропологическая выставка". Треба зазначити, що в них містяться і статті, які стосуються антропологічних досліджень на українських землях. Наприклад, за матеріалами з Єкатеринославської губернії надруковано такі праці: про викопні мідні вироби, знайдені І. Леваковським у Бахмутському і Слав'яносербському повітах; відомості про кургани в Єкатеринославській губернії від місцевого Статистичного комітету; щоденник розкопок курганів на о. Хортиця Єкатеринославської губернії. З Київської губернії: матеріали Т. Кибальчича про Київські кургани і знайдені в них черепи, В. Антоновича про черепи з Київських курганів і про черепи із стародавньої Десятинної церкви, В. Антоновича і Д. Самоквасова про кургани Канівського повіту і способи поховання в них, з Полтавської губернії були відомості: Т. Кибальчича про черепи з курганів Роменського повіту, про черепи з Роменського повіту; В. Антоновича з Чернігівської губернії, Т. Кибальчича про череп з могили у Конотопському повіті.

До цієї ж групи повідомлень з території України слід віднести і такі: стаття В. Антоновича "Про древлянські поховання Волинської і Київської губерній", реферат І. Забєліна "Про модель скіфського кургану" [4, с. 119].

Kyiv National Taras Shevchenko University

Отже, у збірниках "Антропологическая выставка" було надруковано велику кількість матеріалів з антропологічних досліджень на Україні.

Відкриття виставки відбулося 3 квітня 1879 р. у присутності московського генерал-губернатора В. Долгорукого, ректора Московського університету Н. Тихонравова, почесних членів Товариства та інших гостей. Виставка проходила в Кремльовському парку; архітектором виставки був В. Карнєєв, декоратором – Ф. Денюр, скульптором – І. Севрюгін. Виставка для членів Товариства і комітету, депутатів, представників преси й учнів навчальних закладів відкривалася о 9 год ранку, для відвідувачів – об 11, а закривалася о 18 год. Для учнів середніх і студентів вищих навчальних закладів за клопотанням керівництва був безкоштовний вхід.

Виставка мала такі відділи: доісторичний, антропологічний, медико-антропологічний, етнографічний, історії Росії та фотогалерея. Розмістити предмети намагалися систематично, але це було неможливо через те, що деякі установи висували вимоги розмістити їхні колекції в одному місці, а точна кількість експонатів була невідома [2, с. 111–123].

Величезним досягненням антропологічної виставки є те, що на ній уперше в Російській імперії було проведено антропологічний з'їзд. Для підготовки з'їзду вирішили використати досвід проведення подібних заходів за кордоном.

Взагалі, уперше ідея проведення міжнародних антропологічних з'їздів зародилася в італійському Товаристві природничих наук. Перший конгрес проходив у 1866 р. в м. Невшатель (Швейцарія) під керівництвом проф. Дезора. Зазвичай на міжнародних конгресах велися дискусії з досить широкого кола питань. Наприклад, на конгресі антропологів у Норвіче у 1868 р. обговорювалися такі питання: найдавніші сліди існування людини; дослідження печер, що слугували притулком для первісних людей; анатомічні особливості доісторичних рас; характер фауни, що оточувала доісторичних людей; мегалітичні пам'ятки; кам'яні знаряддя праці та бронзові речі доісторичного періоду; найдавніші сліди використання заліза у Великобританії; стародавні житла; доісторичне озброєння; стародавні поховальні обряди; традиції та звичаї диких племен [1, с. 289–290].

У 1877 р. А. Богданов підготував доповідь, присвячену організації міжнародних конгресів з антропології та доісторичної археології. Окрім того, для ознайомлення російських науковців з досвідом інших країн у працях комітету було надруковано устави міжнародних конгресів [1, с. 269], програма діяльності антропологічного відділу Паризької всесвітньої виставки, інструкція для антропологічного відділу Паризької всесвітньої виставки), інструкція з відділу етнографії Жирара де Ріалля, інструкція з демографії та медичної географії Бертільона [1, с. 330–334].

Перший антропологічний з'їзд у Російській імперії проходив з 27 липня по 3 серпня 1879 р. у приміщенні актового залу Московського університету. На антропологічному з'їзді було представлено багато матеріалу з території українських земель, А. Богданов зачитав реферат про поховання скіфо-сарматської епохи в Полтавській губернії та про краніологію скіфів. У своєму дослідженні він використовував матеріали, які були надіслані В. Антоновичем з курганів басейну р. Сули, матеріали досліджень черепів з Аксютинців, знайдених Д. Самоквасовим під час розкопок.

Внаслідок проведених досліджень він дійшов таких висновків:

❖ у Полтавській губернії, як це випливало з вивчених матеріалів (із колекції Товариства любителів природознавства), переважало брахікранне населення, але був і певний відсоток доліхокранного;

❖ у скіфських курганах (с. Аксютинці) був невеликий відсоток брахіцефалів, але вони не мали широкого носу й особливо виражених вилиць, що говорило б про східний тип;

❖ за матеріалами курганів, населення скіфської епохи було таким близьким за загальними краніологічними ознаками до населення інших областей середньої Росії, що всі вони можуть бути віднесені до одного антропологічного типу;

❖ краніологічні дані, за його словами, дають ще більше підстав стверджувати, що термін *скіфський* правомірно використовувати у географічному або археологічному значеннях, а не в антропологічному [3, с. 257–288].

На з'їзді А. Богданов також запропонував учасникам ознайомитися зі статею "Стародавні київляни за їх черепами і похованнями". Для цього дослідження він використав краніологічні матеріали, надані з розкопок В. Антоновича, Д. Самоквасова і Т. Кибальчича, дослідив матеріал з Вишгородських курганів, надані В. Антоновичем після розкопок у 1874 р., матеріали розкопок поблизу с. Гатного (14 км на захід від Києва), черепи із Селіщевських курганів у Київському повіті, доставлені Т. Кибальчичем; краніологічні матеріали з Київської губернії, надані Д. Самоквасовим, черепи XII ст. а також із кладовища поблизу Десятинної церкви, знайдені В. Антоновичем на Кирилівській вулиці у Києві.

У своєму дослідженні він використав й одиничні знахідки з вулиць Києва (черепи з вулиць Глибочицької, Лук'янівської, Троїцької), що належали мешканцям столиці XVII–XVIII ст. Він звів усі дані в одну таблицю і дійшов таких висновків: на початку курганної епохи кількість населення з вузьким носом почала зменшуватися, але збільшився відсоток людей із широким носом. Він зазначив, що краніологічні матеріали з курганів досліджуваної епохи становлять досить малий відсоток для будь-якого остаточного висновку, більшість із них погано збереглася, і це не дозволяє зробити потрібні виміри і висновки [3, с. 305–318].

Доповідь Д. Самоквасова була доповнена виступом А. Богданова під назвою "Курганні мешканці Сіверської землі, за розкопками в Чернігівській губернії". А. Богданов провів виміри таких матеріалами: косарський череп з Конотопського повіту, мариновські черепи, троїцькі черепи з Чернігова та краніологічні матеріали з кладовищ Чернігівської губернії.

Дослідивши всі отримані матеріалии, він зробив такі висновки: у Чернігівських курганах було поховано брахікранне населення, яке відрізнялося від наступного, пізнішого, доліхокранного. Згодом брахікранні племена не зникли, а змішалися з наступним, доліхокранним населенням.

За іншими ознаками черепи з курганів і з кладовищ відрізнялися так:

❖ у матеріалах з курганів черепи високі й вузькі, досить розвинуті за вертикальною окружністю, але все ж таки спостерігалася велика кількість людей із вузьким носом і високими та середніми орбітами;

❖ черепи з кладовищ широкі й низькі, середньорозвинуті за вертикальною окружністю;

❖ як і в попередній групі, великий відсоток вузьконосих, але переважає населення із широкими носами і низькими орбітами.

Досить схожі між собою краніологічні матеріали з розкопок курганів у Київській, Полтавській і Чернігівській губерніях. Вони переважно субдоліхоцефали. А. Богданов у своїй доповіді зазначив, що якщо вважати, що слов'яни за формою голови були доліхокранами,

Київ. Національна бібліотека України

то матеріали з Чернігівських курганів й околиць Чернігова належать не слов'янам [3, с. 350–361].

Проведення першого антропологічного з'їзду під час виставки було надзвичайно важливим етапом у становленні антропології як науки на території Російської імперії, також слід констатувати той факт, що Україна не стояла осторонь цього процесу.

Результати виставки, як і всіх подібних роду заходів, можна розглядати з різних поглядів: по-перше, з наукового, по-друге, з науково-навчального. До наукових надбань можна віднести видання комітетом протоколів засідань Товариства любителів природознавства та окремо антропологічного відділу. Також було видано "Альбом антропологической выставки".

Щодо науково-навчальних підсумків, то завдяки проведенню виставки вдалося зібрати предмети для антропологічного музею Московського університету, створити антропологічну бібліотеку, укомплектувати лабораторію для майбутніх досліджень, було вперше проведено науковий з'їзд. Антропологічний музей став джерелом наукової популяризації антропології та продовжив справу, розпочату виставкою.

Отже, Антропологічна виставка 1879 р. була успішною як з наукового, так і суспільного поглядів, вона стала першим серйозним заходом у галузі антропології у Російській імперії. Завдяки їй зібрали велику кількість матеріалів та експонатів, які поповнили фонди одних музеїв і стали основою для створення інших, розповіла про велику кількість народів Росії, про їхні расові й етнічні особливості, ознайомила з доісторичною археологією тощо. Слід зауважити, що досить значну кількість матеріалів було представлено і з українських земель. Така подія в історії розвитку антропології була, звичайно, знаковою і стала серйозним поштовхом для подальшого формування московської антропологічної школи.

1. Антропологическая выставка // Известия общества любителей естествознания: – 1877. – Т. 27. 2. Антропологическая выставка // Известия Общества любителей естествознания: – 1879. – Т. 31. 3. Антропологическая выставка // Известия Общества любителей естествознания: – 1881. – Т. 36. – Ч. 1. 4. Антропологическая выставка // Известия Общества любителей естествознания: – 1886. – Т. 49. – Ч. 1. 5. *Гильченко М.В.* Кубанские козаки. – М., 1890. 6. *Гильченко М.В.* Антропологический тип малороссов // Киевская старина. – 1895. – Т. 10. – Вып. 9. 7. *Зиневич Г.П.* Человек изучает человека. – К., 1988. 8. *Зиневич Г.П.* Очерки палеоантропологи Украины. – К., 1967. 9. *Колерницкий И.С* Предварительные сведения о краниологических исследованиях над строениями славянских черепов // Университетские известия. – К., 1861. 10. *Талько-Гринцевич Ю.Д.* Облик древних славян и современный тип поляков // Русский антропологический журнал. – 1918. – № 1–2. 11. *Талько-Гринцевич Ю.Д.* Опыт физической характеристики древних восточных славян // Статьи по славяноведению. – 1910. – Вып. 3. 12. *Талько-Гринцевич Ю.Д.* К антропологии населения Подолья. – СПб., 1898. 13. *Чепурковский О.М.* Географічний розподіл форм голови. – М., 1912.

Надійшла до редколегії 31.01.05

О. Пилипенко, канд. іст. наук,

ТРУДОВА ІММІГРАЦІЯ В УКРАЇНУ НАПРИКІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТЬ

Досліджено політику російського уряду щодо переселенців. Розглянуто основні види занять та трудової діяльності мігрантів. Установлено причини трудової імміграції до України наприкінці XIX – на початку XX ст.

In scientific article author had research official migration policy of Russian government and administration. Main types of immigrant activity. Installed reasons of labor immigration in to Ukraine in the end XIX-beginning XX centuries.

Трудова імміграція в Україну розпочалася ще наприкінці XVIII ст. і спочатку розвивалася повільно. У 1861 р. в Україні знаходилося лише 2443 сімей іноземців. Однак після проведення економічних реформ і виникнення сприятливих політичних умов заселення українських земель іноземцями набуло таких широких розмірів, що в 1870 р. звернуло на себе увагу місцевої адміністрації, яка була стурбована таким розвитком подій. Російська адміністрація побоювалася процесу "онімечення" українського краю. Натомість усіляко заохочувалося переселення чехів, що пояснюється слов'янським спорідненням.

Для протидії цьому явищу, яке загрожувало "державному спокою і урядовому розвитку краю" Київський генерал-ад'ютант Дондуков-Корсаков запропонував заборонити поселення в Україні німців, які не приймали російське підданство і, разом з тим, підкорити їх спосіб життя загальноросійському. Запропоновані князем Дондуковим-Корсаковим заходи зустріли спочатку спротив з боку Міністерства іноземних справ, яке знаходило неможливим обмеження імміграції та відмову у користуванні землею, праві, яке було закріплено міжнародними угодами.

Після нового дослідження, здійсненого у 1881 р. за розпорядженням генерала-адьютанта Дрентельна з'ясувалося, що "непомірне зростання іноземного землеволодіння в Україні носить тривожний характер не лише у політичному відношенні, але й з погляду військово-стратегічного". Після цієї інформації питання про заходи проти іноземної імміграції в Україну отримало подальший розвиток. Це знайшло відображення у виданні правил 14 березня 1887 р. про заборону користування і володіння землею іноземними підданими поза міських і портових поселень у Привіслянських й особливо українських губерніях.

15 липня 1888 р. було прийнято нову постанову про облаштування іноземних поселенців, які оселилися в українських губерніях [1, арк. 254]. Ці правила з одного боку ускладнили подальший розвиток власне землеволодіння іноземцями, а з іншого – різко змінили їх привілейоване становище.

Наслідком цього було різке зменшення розмірів оброблюваних земельних угідь та реімміграція працівників та селян до інших країн, особливо до Бразилії. Це прагнення спочатку було паралізовано діючими в Росії законами щодо залишення її території і переходу в інше підданство. Внаслідок цього прикордонники зупиняли переселенців на прикордонних пунктах і повертали на їх колишнє місце помешкання, а осіб, які їх агітували за еміграцію переслідували.

Однак видання двох згаданих законів не зупинили приплив трудових іммігрантів до України. Вони продовжували прибувати переважно до Волинської губернії, де невелика густота населення і значна кількість необроблених земель становили для них велику цінність. Так, за даними 1882 р. у Волинській губернії нараховувалося 15747 дворів і 87731 осіб, у 1886 р. число іноземних дворів у цій губернії було вже 26355 або на 67 % більше ніж у 1882 р. У 1889 р. іноземців нараховувалося близько 160 тис. душ, а за переписом 1890 р. тут населення поза межами міста складало вже 194412 осіб, тобто збільшилося на 221 % проти 1882 р. Із загальної кількості іноземців, які опинилися у Волинській губернії за даними того ж перепису 1890 р., 78 % складали німці і 85, 9 % з них належали до російських підданих [2, арк. 254].

© О. Пилипенко, 2006

Kyiv National Taras Shevchenko University

Це збільшення можна пояснити тим, що воно відбувалося не від переселення іноземців безпосередньо із-за кордону, для яких володіння землею безперечно заборонялося, а від поселення в цій губернії іноземних поселенців з Польщі, які вважалися російськими підданими і дії закону від 14.03.1887 не підлягали. Оскільки вони на думку Київського-Подільського-Волинського генерал-губернатора "нічим не відрізнялися від іноземних переселенців і послабляли православно-російський елемент", то останній запропонував міністру внутрішніх справ у червні 1892 р., під час чергового візиту до Санкт-Петербурга, запровадити низку заходів, а саме: 1) Заборонити вихідцям з інших країн та жителям Польщі селитися в селах Волинської губернії і користуватися нерухомим майном. 2) Надати Волинському губернатору право видавати іноземцям російського підданства, які мають бажання переселитися до інших країн безкоштовні свідоцтва про звільнення від російського громадянства і вільний виїзд за межі країни.

У відповідь на дане клопотання Російським імператором 14.03.1892 були затверджені правила про поселення у Волинській губернії осіб неросійського походження. На підставі цих правил всім іноземцям, у тому числі і російським підданим заборонялося оселятися поза містом і володіти нерухомим майном, окрім спадкування за законом. Виключення було зроблено лише для іноземних поселенців, які прийняли православ'я.

Фактично ця заборона розповсюджувалася і на іноземців, які вже мешкали в Україні, оскільки за п. 2 правил за ними було збережено право на володіння і користування земельними ділянками до завершення орендних контрактів. У доповнення до зазначених правил Міністерством внутрішніх справ у журналі Комітету Міністрів було роз'яснено, що закон 26 червня 1868 р., який заборонив жителям Привіслянського краю польського походження зараховуватися до українських і Бессарабських губерній потрібно розуміти у сенсі заборони цим жителям переселятися і у противному разі вони можуть виселятися з цих губерній в адміністративному порядку на розсуд Генерал-губернатора.

Таким чином, не лише набуття у власність, але й оренда нерухомого майна в поселеннях Волинської губернії з цього часу ставала неможливою для всіх іноземців. Міри, за які клопотав генерал-губернатор у законі 14 березня 1892 р., набули значно більшого поширення. Тобто, на прохання генерал-губернатора зазначені заходи мали застосовуватися лише по відношенню до нових переселенців і не торкатися тих, які жили в Україні багато років. Однак нові правила фактично поширені були на всіх мігрантів.

Варто зазначити, що закон 14.03.1892 не зміг суттєво вплинути на ситуацію. Заключення офіційних орендних договорів із цього часу, безперечно, стало неможливим. Однак відомим був факт, що в Україні було багато наймачів й орендаторів земель і маєтків, які володіли землею без усіляких письмових угод на підставі усних угод. За умови дії закону 14.03.1892 ця форма володіння земельними ділянками неухильно розвивалася. До цього примушували інтереси двох сторін-поміщиків, які потребували орендаторів для обробітку їх земель і самі орендатори, яким потрібна була земля і вони не мали можливості переселятися до інших губерній.

Ці угоди, не втілені в будь-яку форму, не могли бути представлені до суду для їх знищення. Для поліпшення ж фактичного володіння і користування землею в цьому законі заходів ніяких не було зазначено і передбачено. У багатьох випадках закон залишався мертвою буквою і лише дратував багаточисельне і безправне населення України.

Подивимося, яке економічне значення мало російське законодавство для іммігрантів. Із 35412 домогосподарств іноземців, які оселилися на Волині лише 7912 домогосподарств або 22 % володіли землею на правах власності, решта 78 % належали орендарям і безземельним робітникам. А з 308044 десятин землі, яка знаходилася у володінні перших, лише 62044 десятин або 20, 4 % належали їм на правах повної власності, решта 79,6 % були у них в оренді [6, арк. 268].

Окрім того, на Волині була ще чимала кількість іноземців, які орендували маєтки у повному їх складі. Зникали цілі колоністські поселення, їх прибутки скорочувалися, оскільки замінити іноземних поселенців місцевими орендарями не було можливості. На думку генерал-губернатора потрібно було організувати переселення німців у внутрішні райони Росії, а не поза її межі. Цю думку підтримував і статс-секретар Міністерства внутрішніх справ Дурново.

27 квітня 1893 р. генерал-губернатор пояснював Волинському губернатору, що вся турбота й увага місцевої адміністрації мала бути звернена на припинення напливу іноземців на Волинь: У своїй записці він писав: "Прошу наказати відповідним посадовим особам мати найбільш суворе спостереження, щоб ніхто з іноземних вихідців не поселявся поза міських поселень довіреної Вам губернії, і у випадку знаходження таких осіб негайно виселяти їх адміністративним шляхом за межі губернії" [6, арк. 270]. Далі передбачалося поступове виселення їх з місць, поблизу військових і стратегічних пунктів, шляхових споруд тощо. У першу чергу передбачалося виселення "окремих, особливо впертих особистостей, діяльність яких була спрямована на підтримку німецької відокремленості" [6, арк. 270].

Губернатор Волинської губернії граф Олексій Ігнатьєв 24 квітня 1893 р. направив листа командуючому Київському військовому округу М. Драгомірову з проханням посприяти насильницькому виселенню небезпечних іноземців з економічного, політичного та військово-стратегічного поглядів. 29 квітня 1893 р. надійшла відповідь від Михайла Івановича Драгомирова на запит Ігнатієва за № 97: "У воєний час військова влада знайде можливості і засоби справитися з ворожими елементами серед населення краю. Щодо заходів мирного часу можу доповісти, що Я не можу усладнювати дії Цивільного начальства повідомленням будь-яких вказівок з боку військових" [6, арк. 26]. З метою ознайомлення переселенців пропонувалося виставити в усіх видних місцях і в усіх волосних правліннях правила про поселення у Волинській губернії.

На думку статського радника А. Вороніна, рух іноземців в Україну після скасування кріпосного права мав суто колонізаційний землеробський характер у Волинській губернії і промисловий у Подільській і Київській губерніях. Однак і в тому, й іншому випадку він носив виключно німецький характер. Різний характер імміграції був зумовлений місцевими потребами. В умовах реалізації буржуазних аграрних реформ Волинь з незначним населенням і величезним масивом необроблених земель у північних її районах потребувала переселенців із сільського пролетаріату сусідніх країн. Саме це, у першу чергу, притягувало до себе переселенців. З іншого боку німецький пролетаріат та ремісники не знаходили для себе подібних умов на Волині і рухалися далі на Схід, обираючи для свого поселення найсприятливіші для заробітків місцевості. Тому, у цьому плані, "Подолія", як її називали сучасники, та інші українські губернії з великим населенням та рівнем розвитку промисловості були привабливішими порівняно з Волинню.

Саме цією обставиною пояснюється таке явище, що з 2443 сімей іноземців, які оселилися в трьох губерніях після реформи 1861 р. 1664 або 68 % припадало на Волинську губернію і, значною мірою на північні поліські повіти. Інші 32 % поселенців припадало на Київську і Подільську губернії. З них лише половина присвятила себе землеробству. Такий же характер мала трудова імміграція і в наступні десятиріччя XIX ст., постійно зростаючи. Скасування кріпосного права сприяло цьому процесу.

Німецька колонізація почалася, за даними С. Мансирова, ще у 1763 р., коли перші трудові мігранти були запрошені в Поволжжя. Через 100 років, тобто у 1863 р. їх нараховувалося в Росії 226 тис. чол., які володіли 2 млн десятин. Найбільший розквіт колонізації спостерігався після Франко-Пруської війни 1871 р., після об'єднання Німеччини. З цього часу за 25 років кількість німецьких колоністів збільшилася у десять разів і досягла у 1908 р. 2 млн 100 тис. чол., у власності яких перебувало понад 12 млн десятин землі на Західному кордоні Російської імперії у Волинській і Подільській губернії, на Півдні країни – у Новоросії, у Ковенській губернії і Привісленському краї [1, с. 27].

30 квітня 1906 р. німецький уряд видав закон, за яким Привіслянський край у відношенні страхування робітників прирівнювався до ставок внітрішніх територій Німеччини. Отже, за складом населення з німецької сторони він не розглядався як закордонна територія. До позитивних моментів німецької колонізації слід віднести порівняно швидкий розвиток сільськогосподарської культури. На думку члена Державної Думи С. Мансирова відбувалося "мирне завоюванння нашої торгівлі, промисловості, банківської і страхової справи. Машинобудівну галузь розвивали Ліпарди, Бутенопи. У будь-якому страховому товаристві в основному розмовляли мовою Шиллєра і Гете".

Викликані війною й обставинами 2 лютого 1915 р. були видані правила, які, однак, використовувалися і в мирний час. У той же час їм було надано і зворотню силу, тобто дія правил розповсюджувалася на договори, які були укладені раніше виданння правил. Вони підлягали перегляду законодавчих органів. Процес перегляду й остаточних санкцій тривав досить довго і внаслідок цього цілу низку правовідносин між Росією і Німеччиною було остаточно ліквідовано.

Стаття 13 розділу I трактувала продаж з публічного торгу невідчужених добровільно в призначений термін майна і нерухомості. Стаття 11 "Про ліквідацію усіх видів недохволених оборудок" оголосила такими, які втратили силу усі договори найму й аренди квартир, будинків та інших приміщень. А відповідно до ст. 1 дія законів поширювалася лише на неміські види майна. Ця стаття відділу 1 встановила повну заборону підданих набувати право власності і різного роду права користування нерухомістю, за виключенням "квартир, будинків та інших приміщень". Такі ж виключення були передбачені у відділі III, у ст. 11 та у розділі IV, у ст. 2 для майна, яке переходило у спадок. Оскільки спадкування у німецьких переселенців здійснювалося переважно в усній формі, то за згадуваною вже ст. 11 оборудку могла розірвати одна із сторін і таким же правом було наділене губернське керівництво. Встановлено також, що дії правил підлягають лише німецькі громадяни, які перейшли у російське підданство після 1 січня 1880 р. Встановлено було також і район прикордонної зони в 100–150 верст [3, с. 376]. За даними довідки, складеної Канцелярією Комітету Міністрів 27 грудня 1884 р. були затверджені правила щодо набуття у власність залогу й орендування земельного майна поза міст і містечок у дев'яти російських губерніях. Імператорські Укази 10 липня 1864 р. стосувалися євреїв, а Указ імператора 10 грудня 1865 р. стосувався поляків. За цими правилами та Указом імператора від 10 грудня 1865 р.: по-перше, у західних губерніях, а саме – Київській, Подільській, Віленській, Ковельській, Гродненській, Вітебській, Могилевській, Мінській заборонена була передача в заставу земельного майна особам польського походження [4, арк. 164].

По-друге: встановлювалося, що закладні кріпості, які здійснені були до видання цих правил євреями, зберігали свою силу до завершенння зазначених у документах термінів, але не більше 10 років з дня оприлюднення останіх правил, якщо до цього терміна закладні не будуть представлені до утримання, то вони втрачають силу задаткового акту і перетворюються в прості боргові зобов'язання.

По-третє, Акціонерні компанії і товариства можуть набувати земельну власність у розмірі не більше 200 десятин. Категорично заборонялося укладати контракти на передачу в утримання земельного майна іноземцям і, у першу чергу, євреям. У випадку влаштуваня арендатором із числа осіб, яким указом 10 грудня 1865 р. було заборонено в українських губерніях арендувати маєтки, фабрики, заводи. Допускалося укладання або продовження арендного контракту на термін до 30 років з тим, щоб протягом перших 12 років фабрика чи завод не почнуть працювати і не будуть експлуатуватися, то договір втрачає свою силу. Будь-які договори, укладені з порушеням правил 1864–1865 рр. визнавалися недійсними.

Видані 14 березня 1887 р. правила стосувалися набуття іноземцями у власність або у термінове володіння і користування нерухомого майна в деяких українських губерніях. 15 липня 1888 р. Російський імператор затвердив правила Державної Ради щодо облаштування побуту іноземних поселенців, які оселилися в Київській, Подільській, Волинській губерніях. За цими правилами іноземні поселенці, які прийняли російське підданство і не набули до цього часу прав вищого стану, вводилися до складу сільських і міських обивателів. До речі, мешканці Царства Польського могли прийняти російське громадянство, перебуваючи на своєму попередньому місці помешкання. Поселенці зараховувалися залежно від місця постійного помешкання: а) особи, які мешкали в містах, посадах, містечках – до міських обивателів; б) поселених поза містами і селищ – до сільських мешканців.

Тим новим громадянам, які володіли значною кількості землі але самі особисто землеробством не займалися, а використовували вільно найману працю належало за новими правилами протягом шести місяців з дня їх опублікування обрати певний спосіб життя. Якщо нові громадяни зволікали з визначенням, то вони зараховувалися до сільських обивателів розпорядженням уряду. Громадяни, які були поселені поза містами і набули право зараховуватися до міських мешканців, прикріплювалися до найближчих до їх поселення волостей "у поліцейському та податковому відношеннях". Поселенці, зараховані до стану міських обивателів, приписувалися до міщанських товариств і міст, де постійно мешкали [4, арк. 164]. Начальник штаба Київського військового округу 17 червня 1916 р. повідомляв, що на будівництві залізничної лінії Шепетівка – Ямпіль – Збараж працювали 43 особи єврейського походження, з яких 13 були ратниками ополчення 2-го розряду [4, арк. 631].

Німецькі листи переглядалися і конфісковувалися. Австрійські військовополонені працювали в 1-й роті 20-го робочого батальйона в Ровенському, Дубенському і Кременецькому повітах у серпні 1916 р. Рудельд Едуард – почесний громадянин, який закінчив Уманську сільськогосподарську школу і володів 240 дес. Землі в с. Кулеші.

www.National Taras Shevchenko University

Його син Рудольф у Новоград-Волинському мав свій будинок і содовий завод. Райнгольд Герман-Шульц мав у Новоград-Волинському три будинки і ковбасний завод.

Помічник начальника Волинського губернського жандармського управління 23 березня 1916 р. доповідав, що 20 березня з Дубенського повіту до Новоград-Волинського прибуло 50 сімей біженців, які були розміщені в садибах виселених німців. У газеті "Новий час" у № 14277 було надруковано порядок виселення з району Волинської губернії німців-колоністів. Повідомлялося, що з наступом ворога у травні-червні 1915 р. в районі Волинської губернії розпорядженням командуючого армією було виселено усіх німців-колоністів з Володимир-Волинського і Ковельського повітів. При цьому обліку їх не велося і дія створених згодом так званих ліквідаційних комісій на них не розповсюджувалася [2, арк. 19].

У липні-вересні 1915 р. надійшло розпорядження царської влади про загальне виселення з Волинської губернії німців-колоністів, за виключенням тих громадян, які мали членів родини у діючій армії. Усього було виселено 56 тис. чол. Виселення здійснювалося під наглядом поліції, нерухомість, реманент і домашніх тварин колоністи були зобов'язані залишити на місці. Майно скуповувалося особливими ліквідаційними комісіями і ці ж комісії приймали у своє розпорядження землі і садиби колоністів. Після першого виселення в районі губернії залишилися мешкати під різними приводами і підставами 27 тис. колоністів, які тим же порядком згідно з надісланим розпорядженням про повне, без виключення, виселення усіх колоністів були вислані частково у березні, а частково у квітні 1915 р.

За даними газети "Новий час" із п'яти повітів було виселено у 1915 р. 4,5 тис. колоністів. Однак за даними полковника поліції це були не зовсім вірні відомості, реальна кількість складала 6,5 тис. німців. В окремих випадках німців засилали до Сибіру, як наприклад сім'ю Акман, яку було вислано до Іркутська [4, арк. 631]. За даними старшого поліцмейстера полковника у 1873 р. в м. Києві мешкали 465 пруських підданих, у Черкаському повіті – 151 пруських підданих, у Сквирському повіті – 145 бельгійців, у Бердичівському повіті – 98 і у Проскурівському повіті Подільської губернії – 175 іноземців.

Про національний склад та рід занять іноземців в Україні можемо судити з архівних даних.

Так, у Київській губернії мешкали турецькі піддані: Алі-Ізмаїл, Халіл Юсуф, Мезей Мусло, Йоган Менцер – пруський виробник дріжджів, Петр де-Маре – вчитель французької мови, Жан Гільє займався виготовленням рукавичок, француз Краус Саксон – пономар лютеранської церкви, Міхель Байер – співробітник заводу Бродського, данець Рау Фрідріх 41 року – директор цукрового заводу, Бергер Фердінанд 46 років – власник театру й актор, Штейн Терція, австрійська піддана з дочками Марією та Амалією. Йоган Криветц у м. Обухів працював на цегляному заводі, Пітер Бонікемпер у м. Мироновці був управляючим маєтку Шумахера, Кароліна Метуельтін на Солом'янці – кухаркою, Генріх Шульц 51 року у с. Деміївці мав пивний завод, Самуїл Лоренц мав Деміївський цукровий завод, Антуан Гребель на Шулявці працював слюсарем, француз Віктор Готьє в м. Городянці – економічним землеміром, Олександро Тірі 66 років в м. Бишеві – ксьондзом, Карл Френонт у Пашківці працював на посаді економа і фарбувальником [4, арк. 109].

Таким чином, трудова імміграція в Україну розпочалася з кінця XVIII ст. і тривала протягом багатьох десятиліть. Міграція іноземного населення на територію України носила переважно трудовий характер, тобто іноземці прибували з метою знайти працю за фахом або їх приваблювала велика кількість необроблених земель. У цілому, імміграція мала позитивне значення для українців, оскільки дозволила засвоїти значну кількість вільних земель і збагатила їх культуру.

1. Записка по вопросу об иностранных поселенцах в Юго-Западном крае вручена Министру внутренних дел лично Генерал-губернатором в Петербурге в июне 1892 г. // ЦДІА України. – Ф. 442, оп. 618, спр. 261, арк. 254. 2. *Мансиров С.П.* Немецкое засилье и правила 2 февраля 1915 г. // "Немецкое зло". Сб. ст., посвященнннх вопросу о борьбе с нашей внут-ренней Германией". – М., 1917. 3. Новое время. – 1915. – № 14277. 4. О переселении в Юго-Западные губернии постоянных жителей Царства Польского из иностранцев-католиков польского происхождения // ЦДІА України. – Ф. 442, оп. 618, спр. 261, арк. 376. 5. Переписка Волынского генерал-губернатора // ЦДІА України. – Ф. 442, оп. 52, спр. 440, арк. 109. 6. Переписка с помощниками начальника Волынского губернского жандармского управления в уездах о выселении вглубь страны немцев- колонистов, об аресте в г. Дубно австрийских секретных агентов. 2 января 1916 г. // ЦДІА України. – Ф. 1335, оп. 3, спр. 200, арк. 164.

Надійшла до редколегії 27.01.05

І. Судак, асп.

КАНАДСЬКА ФЕДЕРАЦІЯ 1867 РОКУ І РОЗПОДІЛ ПОВНОВАЖЕНЬ МІЖ ФЕДЕРАЛЬНИМ ЦЕНТРОМ ТА РЕГІОНАМИ

Висвітлено особливості утворення Канадської федерації. Проаналізовано розподіл владних повноважень між федеральним центром та регіонами згідно з конституційним Актом 1867 р.

In the article features of foundation of Canadian federation are described. Here was made the analisis of distribution of power between the federal centre and regions according to the constitutional Act of 1867.

У другій половині XIX ст. сформувалися об'єктивні умови об'єднання в союз окремих колоній Британської Північної Америки. Велику роль у процесі об'єднання колоній відіграли наступні фактори: географічний, економічний та політичний. Саме завдяки їм відбулося утворення Канадської федерації. Це знаходить підтвердження у висновках, які зробила утворена в 1937 р. Королівська комісія із Союзно-провінційних відносин, відома як Комісія Роуелла – Сіруа: "Конфедерація була задумана як спосіб вирішення конкретних політичних та економічних труднощів і мала, таким чином, політичну та економічну мету. З політичного погляду вона була утворена для того, щоб започаткувати нову націю, що відповідало б пріорітетам британської політики, які змінилися, і допомогло б об'єднати окремі регіони проти можливої американської агресії. З погляду економіки утворення конфедерації було націлене, по-перше, на розвиток національної економіки, що позбавило б її залежності від дещо традиційних галузей, а по друге – на послаблення ефективності економічних політик США та Великобританії" [19, p. 91].

Важливу роль у процесі об'єднання колоній відіграв географічний фактор. На схід від об'єднаних Східної (Квебек) та Західної (Онтаріо) Канади знаходився Ньюфаундленд й атлантичні провінції – Нью-Брансуїк, Нова Шотландія й Острів Принца Едуарда, на тихоокеанському узбережжі розташувалася Британська

© І. Судак, 2006

Колумбія. Величезні території належали Компанії Гудзонової Затоки [9, p. 314].

Економічне життя Британської Північної Америки на початку XIX ст. продовжувало концентруватися навколо традиційних промислів: рибальство, заготівля та продаж лісу і розвиток землеробства. Загальний економічний та торговельний бум у світі в середині XIX ст., утвердження в Англії політики вільної торгівлі також великою мірою сприяли прискоренню промислового розвитку Канади [5, p. 21–23]. Канадські промисловці досить швидко оговталися від удару, що завдала їм відміна режиму *найбільшого сприяння* в торгівлі з Великобританією. Це було зумовлено тим, що у 1854 р. уряди Британської Північної Америки і США підписали Договір про взаємний обмін, що передбачав вільну торгівлю сировиною і продукцією сільського господарства між двома країнами. Канадські водні шляхи відкривалися для американського судноплавства, США також отримали вільний доступ до рибних промислів приморських провінцій. Сполучені Штати, у свою чергу, відмінили мито на ввіз канадської продукції.

Освоєння нових сільськогосподарських земель та зростання торгівлі стимулювало розвиток нових транспортних шляхів і комунікацій у Канаді. Важливу роль у становленні торговельних зв'язків між західними та східними районами колоній, як і раніше, відігравала водна система р. Св. Лаврентія.

Одночасно відбувається інтенсивний розвиток залізничного сполучення. Перші залізниці були побудовані у Канаді ще в 30-і рр. XIX ст., а до 1860 р. їх протяжність сягала вже більше двох тисяч миль [9, p. 316]. Поява залізниць сприяла економічному піднесенню, розвитку внутрішнього ринку і, як наслідок, політичній централізації Британської Північної Америки. Як зазначається в доповіді комісії Роуелла-Сіруа, "По-перше, економічна необхідність конфедерації полягала в утворенні зони вільної торгівлі всередині п'яти початкових провінцій і розвитку міжпровінційних шляхів сполучення. Передбачалося, що природні ресурси і промислова міць декількох провінцій будуть доповнюватися між собою, що дозволить підвищити рівень благоустрою кожної з них. Для запровадження цих планів було необхідно побудувати міжколоніальну залізницю, яка б з'єднала провінції атлантичного узбережжя з долиною р. Св. Лаврентія і забезпечила б Канаді доступ до морських портів у зимовий час" [19, p. 76]. Додатковим фактором, що мотивував федералізацію Британської Північної Америки, слугувала об'єктивна необхідність освоєння великих західних територій, які мали значний економічний потенціал. У роки англійського колоніального панування продовжувалося відкриття земель і подальше освоєння Північноамериканського континенту.

Кордони Канади спочатку простягнулися на захід до Скелястих гір, а потім і до берегів Тихого океану. Одночасно і дедалі енергійніше освоювали нові території континенту американці. Захопивши Орегон і Каліфорнію, до 40-х рр. XIX ст. США стали тихоокеанською державою і впритул наблизилися до канадських кордонів. Північно-західна частина Британської Північної Америки залишалася практично незаселеною і малоосвоєною територією, що була під управлінням Компанії Гудзонової Затоки але, коли всередині 50-х рр. на острові Ванкувер було знайдено золото, сюди прибуло декілька тисяч золотошукачів більшою мірою з Каліфонії. У цій ситуації, щоб попередити приєднання до США північно-західної частини своїх колоніальних володінь, уряд Великобританії викупив у Компанії Гудзонової Затоки о. Ванкувер і заснував колонію Британська Колумбія. Усе це змусило Великобританію докорінно переглянути своє відношення до розвитку Канадського заходу і прийти до висновку про необхідність об'єднання у федерацію всіх її північноамериканських колоній [16, p. 333–334].

Таким чином, інтереси економічного розвитку Британської Північної Америки поставили питання про тісніший зв'язок її регіонів, усуненні внутрішніх митних бар'єрів, захисті канадської промисловості, що зароджувалася, від зовнішньої конкуренції. Розширення й об'єднання внутрішнього ринку вимагало утворення нової політичної структури на місці розрізнених колоніальних провінцій.

Так, у Британській Північній Америці склалися об'єктивні економічні передумови для федералізації окремих регіонів у єдину державу. Однак це не могло відбутися автоматично. Політичні протиріччя в колоніях, міжнаціональні відносини, вплив США і Великобританії значною мірою вплинули на цей процес. Так, на думку канадського дослідника Пітера Леслі, серед причин утворення Канадської федерації виділяється постійно зростаюча загроза з боку США [11, p. 12].

У березні 1865 р. США повідомили уряд Британської Північної Америки про розірвання Договору про взаємний обмін 1854 р. Серед конфедератів існувала думка, що даний договір був вигіднішим для північноамериканських провінцій. Джон Макдональд і Джордж Браун, які стояли на чолі уряду, неодноразово від'їзджали до Вашингтона з метою продовження терміну дії договору, але в березні 1866 р. його було розірвано. Багато хто з канадців вважали, що дії американського уряду були направлені на те, щоб змусити британські північноамериканські колонії увійти до складу США [5, p. 20–21].

Така позиція була небезпідставна, так як на виборах 1864 р. Республіканська партія США, що використовувала гасло анексії північно-американських колоній, домоглася перемоги, спираючись на голоси бідної частини населення, якій були обіцяні земельні ділянки на півночі [5, p.19].

Крім того, Палатою представників США в червні 1866 р. був прийнятий "Білль про визнання штатів Нова Шотландія, Нью-Брансуїк, Східна Канада, Західна Канада й організації територій Селкірка, Саскачевана і Колумбія (Білль про анексію)" [1].

Згідно зі ст. 4 Білля, територія штату Нью-Брансуїк визнавалася в існуючих кордонах, до штату Нова Шотландія приєднувався Острів Принца Едуарда, до Східної Канади – Ньюфаундленд, а до Західної Канади – територія на південь від Гудзонової затоки. Територія Селкірк утворювалася між Західною Канадою і кордонами США, територія Саскачеван включала острів Ванкувер й Острів Королеви Шарлоти і мала кордони з Російською Америкою (Аляскою). Конгрес США залишав за собою право змінювати кордони і ділити західні території.

Внаслідок розірвання Договору 1854 р. із США, економіка провінцій сильно похитнулася і єдиним ефективним засобом підтримати торгівлю було об'єднання колоній.

До 1864 р. загострилася і політична криза в Британській Північній Америці, пов'язана, головним чином, із протистоянням франко-мовних католиків Східної Канади й англо-мовних протестантів Західної Канади. У спробі подолати кризу лідер Ліберальної партії Джордж Браун і його політичні противники – консерватори Джон Макдональд і Жан Картьє – сформували уряд згоди, внаслідок чого виникла Велика Коаліція 1864 р. Головною метою коаліційного уряду було утворення федеративного союзу для всіх регіонів [16, p. 320–323].

1 вересня 1864 р. лідери трьох атлантичних провінцій зібралися в м. Шарлоттаун (Острів Принца Едуарда) з

Kyiv National Taras Shevchenko University

метою обговорення питання про утворення Атлантичного Союзу. Рішення про скликання конференції було прийнято Нью-Брансуїком, Новою Шотландією й Островом Принца Едуарда в березні – квітні 1864 р. Однак перед відкриттям конференції в червні 1864 р. неочікувано для цих провінцій прибула делегація з Канади, до складу якої входили Макдональд, Браун та Картьє, з пропозицією обговорити можливість об'єднання всієї Британської Північної Америки. Конференція проходила в умовах секретності. Ідея утворення Атлантичного Союзу була відкинута, і було вирішено зібратися у Квебеку в жовтні з метою обговорення перспектив союзу всіх британських північноамериканських регіонів [17, p. 39–40].

Квебекська Конференція, у роботі якої брали участь 33 делегати від усіх провінцій, відкрилася в жовтні 1864 р. Внаслідок 17 днів роботи делегати схвалили "Сімдесят дві резолюції", які надалі були покладені в основу Акту про Британську Північну Америку 1867 р. [7, p. 131–136].

Незважаючи на те, що утворення союзу вирішувало економічні та оборонні проблеми, тільки провінція Канада реально прагнула до об'єднання. Інші провінції зайняли обережнішу позицію. Острів Принца Едуарда побоювався поглинання іншими провінціями. Ньюфаундленд не бачив ніякої економічної вигоди від об'єднання, крім того, Канада знаходилася дуже далеко від нього. Нью-Брансуїк не влаштовували умови фінансування будівництва міжколоніальної залізниці. Нова Шотландія, вся економіка якої була тісно пов'язана з морем, також вважала, що Великобританія для неї ближче, аніж Канада.

У провінції Канада мали місце дві коаліції (одна під керівництвом Джона Макдональда – голови уряду Онтаріо, друга – Жана Картьє – голови уряду Квебеку), які мали різну думку з приводу характеру нового канадського уряду. Партія Макдональда висловлювалася на підтримку максимально централізованого уряду. Група Картьє, більш схильна до побажань французького населення, підтримувала федеральну формулу, яка стала б для франкоканадців унікальною можливістю поновити втрачену в 1840 р. автономію і надати населенню колишньої Нижньої Канади їх власні представницькі інститути. Отже, завдяки тиску Картьє і делегатів від Нової Шотландії та Нью-Брансуїка було прийнято федеративну форму правління [2, p. 35].

Лондонська Конференція, метою якої було завершення роботи над утворенням нового федеративного союзу й отримання згоди з боку Великобританії, відбувалася в грудні 1866 р. Умови утворення нової федерації обговорювалися тільки союзним парламентом Канади, оскільки законодавчі дебати в Новій Шотландії і Нью-Брансуїку обмежилися питанням: відсилати чи ні делегатів на Лондонську Конференцію [7, p. 136–141].

Провінції Острів Принца Едуарда і Ньюфаундленд відмежувалися від участі в переговорах. 27 березня 1867 р. при повній підтримці британського Парламенту був прийнятий Акт про Британську Північну Америку (АБПА), який набрав чинності 1 липня 1867 р. і проголосив утворення Домініону Канада та став першою Конституцією Канади. Документ констатував об'єднання чотирьох колоній у Північній Америці: Онтаріо, Квебек (раніше утворювали провінцію Канада), Нова Шотландія і Нью-Брансуїк [20, с. 493].

Термін *домініон* для назви об'єднаної Канади був запозичений з релігійного псалма (№ 72) й означав *володіння*. Дана назва має подвійне тлумачення. Бажання деяких провінційних лідерів назвати федерацію *Канадським Королівством*, щоб відкрито проголосити зв'язок з Британською імперією, не знайшло підтримки в уряді Великобританії, який розумів, що це викличе незадоволення США. З іншого боку, термін *домініон* підходив для федерації напіавтономних регіонів, які до кінця не поривали зв'язок з колишньою метрополією [14, p. 13]. Про це зрозуміло висловився Джон Макдональд, майбутній перший прем'єр-міністр Канади: "Якби народ Британської Північної Америки обдумано заявив, що для його блага, для процвітання Британської Північної Америки буде необхідно розірвати зв'язок з Британією, то я впевнений, що Її Королівська Величність та Імперський Парламент санкціонували б цей розрив... Але жодної пропозиції, щодо розірвання наших відносин в інтересах колонії, не було зроблено... замість цього було висловлено спільне бажання винести всі труднощі війни (із США), аніж розірвати ці відносини" [6, с. 57]. Таким чином, на карті Північної Америки з'явилася не повністю незалежна держава, а *Домініон*, як найлегша форма колоніальної залежності, яка характеризується, по-перше, визнанням монарха Великобританії главою Домініону, про що йдеться у ст. 9 АБПА: "Дійсним оголошується, що виконавча влада і верховенство в Канаді і над Канадою продовжує існувати в особі Королеви і належить Королеві" [20, с. 494]. Безпосередньо в Канаді англійську монархію представляв генерал-губернатор, якого призначала Королева. По-друге, збереженням за колишньою метрополією зовнішньополітичного суверенітету, вирішення питань війни та миру. По-третє, виключним правом зміни Конституції Канади наділявся парламент Британської Імперії.

Федеративний союз не отримав безпосереднього схвалення народу Канади, проведення референдуму з питання об'єднання в той час навіть не вважалося суттєвим. На думку канадських дослідників, це більше було схоже на джентельменську угоду декількох чоловік з метою збереження традицій й уникнення анексії з боку США [10, p. 253–254].

Усередині XIX ст. північні Британські Американські колонії відмовилися від свого самостійного розвитку і незалежності, погодившись на утворення федерації, щоб уникнути поглинання південним, войовниче налаштованим сусідом та довести свою лояльність Британській Імперії [5, p. 19–20].

Отже, основною метою утворення Конфедерації було заснування трансконтинентальної нації "у формі конституційної монархії під юрисдикцією Британської Корони" [8, p. 65–84]. Монархічний принцип ніколи серйозно не піддавався сумніву. Перевага надавалася сильному федеральному центру, і хоча об'єднання правових систем через застосування в Квебеку французького громадянського права залишалося неможливим, сильний федеральний союз міг слугувати виходом зі становища. Дж. Макдональд говорив: "Ще довго монархічний принцип буде залишатись на цій землі непорушним. Нехай нашим гаслом стане: "Єдина Канада під Єдиним сувереном!" [12, p. 64011–64012].

На думку Макдональда: "Істинний принцип Конфедерації полягає в наділенні суверенітетом загального уряду і в тому, що окремі регіони не можуть володіти ніякою самостійною владою окрім тої, яка їм буде надана. Ось чому нам потрібен сильний центральний уряд, сильна законодавча влада і сильна децентралізована система законодавчих зборів для вирішення місцевих проблем" [12, p. 64121].

Справді, нове політичне утворення, згідно із задумом *батьків конфедерації* (так у канадській історіографії прийнято називати осіб, що представляли провінційні уряди в процесі утворення канадської федерації), мало стати надзвичайно централізованою державою. Для канадсь-

Київ National Taras Shevchenko University

ких політиків того часу навіть США з їхнім федеративним устроєм уявлялися занадто децентралізованим об'єднанням. "Ми повинні сконцентрувати владу в руках федерального уряду і не приймати децентралізовану систему Сполучених Штатів", – заявив тоді один із засновників нової держави Дж. Макдональд [2, p. 37].

Важливість збереження зв'язків з Великобританією особливо підкреслювалася делегатами від франкоканадців. Саме Британська Корона і Британський парламент надали їм у свій час права, необхідні для культурного виживання. Початковим завданням для Нижньої Канади було збереження католицтва, яке було дозволено там Великобританією. Жан Картьє, представник об'єднаного уряду Верхньої і Нижньої Канади, говорив, що франкоканадці розуміли, що мають свої інститути влади, мову і релігію тільки завдяки прихильності Британської Корони [6, p. 59].

Однак не всі франкоканадці дотримувалися поглядів Картьє. На відміну від його прихильників, які вважали, що права національних меншин були збережені тільки завдяки Британській Короні та будуть охоронятися нею і надалі, противники заперечували, що франкоканадці вже завоювали статус-кво і мають його охороняти, поступаючись їм і звертаючись за допомогою до Великобританії лише у випадку зовнішньої загрози та внутрішніх заворушень. Федеральне утворення, у свою чергу, вони розглядали як законодавчий союз, заснований на інституті представництва. Дані розбіжності базувалися на політичних та правових особливостях статусу франкоканадців, пов'язаних з приєднанням Квебеку до британських північно-американських колоній [15, p. 35–37].

Відомий канадський дослідник С. Брукс, висловивши свою думку про ключовий вплив квебекських франкоканадців на процес формування федеративного устрою Канади, зауважив, що "федеративна конституція Канади фактично стала компромісом між англомовними канадцями і франкомовною опозицією, адже початковий унітарний проект зазнав різкої критики франкоканадців Квебеку, що в підсумку і визначило федеративний характер Канади" [3, p. 141]. Водночас він підкреслив, що навіть після визнання за Канадою федеративного устрою її справжня сутність залишалася скоріше унітарною, оскільки провінції були значною мірою підпорядкованими центру.

Нарешті, останнім аргументом на користь збереження тісних зв'язків з Великобританією стало питання обороноздатності. Тільки Великобританія могла гарантувати Канаді суверенітет і безпеку кордонів.

Хоча Макдональд віддавав перевагу британській моделі правового союзу, необхідність враховувати вимоги регіонів перешкоджала її прийняттю, і найкращим вирішенням питання був федеративний союз. Макдональд розумів, що мав би задовольнити вимоги Верхньої Канади щодо представництва від кількості населення, вимогу Квебеку стосовно культурної автономії і надати атлантичним провінціям деяку політичну автономію. З такими поступками можна було наполягати на сильному центральному представництві. Макдональд підкреслював: "У запропонованій конституції всі питання, які мають загальний інтерес, повинні вирішуватися загальним законодавчим органом, у той час як законодавчі органи провінцій будуть вирішувати питання місцевого значення, які не мають відношення до конфедерації в цілому, а є важливими на місцях..." [6, p. 30].

Одним з найгостріших критиків запропонованого Дж. Макдональдом плану об'єднання був представник Нижньої Канади К. Данкін, який не поділяв його впевненості з приводу перспектив союзу, але повністю підтримував Макдональда в його прихильності старим традиціям і недовіри інституту демократії [6, p. 486].

Одне з положень проекту конституції щодо розмежування компетенцій федерального уряду і провінцій зазнало найбільшої критики Данкіна. Під час роботи над проектом не було передбачено чіткого розмежування функцій між двома рівнями влади, що без сумніву мало призвести до конфліктів у майбутньому. "У нас навіть немає чіткого роз'яснення, які повноваження здійснюються центром, а які регіональними органами влади. Деякі сфери діяльності надані відразу двом рівням, інші нечітко між ними розподілені. Видається дивним положення про те, що федеральний уряд може не тільки відміняти законодавчі акти легіслатур провінцій, але і замінювати законодавство провінції федеральним законодавством, якщо вони вступають у протиріччя одне з одним" [6, p. 514].

Не було також пропозицій закріпити в конституції положення, що Канада є нацією двох мов і двох культур. Використання французької мови гарантувалося лише в тих частинах Канади, де вона вже закріпилася "згідно зі звичаями" [8, p. 72–73].

Утворення федеративного союзу із сильним центром, при обмеженні компетенцій провінцій, з одного боку, і збереження за провінціями статусу держави при винесенні в назву об'єднаної Канади поняття *Конфедерація*, з іншого боку, стало основним джерелом подвійного тлумачення у визначенні державного устрою Канади і поклало початок федерально-провінційним конфліктам.

Вибравши федеративну форму державного устрою, батьки-засновники канадської держави були впевнені у необхідності наділення федерального уряду широкими повноваженнями щодо управління різними сферами життя країни. У дійсності, утворена в 1867 р. конфедерація із самого початку почала формуватися і розвиватися як федеративна держава, у якій центральний уряд зосередив у своїх руках більшу частину конституційних повноважень [18, p. 68].

Навіть короткий аналіз конституційних положень АБПА 1867 р., присвячених розподілу компетенцій між органами влади федерації і регіонів, дозволяє зробити висновок, що при утворенні Домініону Канада було поставлено мету утворення федерації високоцентралізованого типу. У повній відповідності з таким підходом АБПА надавав федеральному уряду надзвичайно широкі повноваження. Батьки-засновники конфедерації передали під юрисдикцію федеральної влади повноваження на введення прямих й опосередкованих податків, торгівлю, поштові послуги, федеральні громадські установи, національну оборону, навігацію, рибальство, банки, випуск грошових знаків, питання шлюбу та розлучення, банкрутства, питання натуралізації, авторського права, деякі аспекти права власності. Верховний суд наполягав на тому, щоб конституцією були передбачені і надзвичайні повноваження у виняткових випадках і на короткий термін [20, с. 521–524].

У той же час, перелік провінційних компетенцій має обмежений характер завдяки загальному принципу розподілу повноважень. Провінції отримали юрисдикцію над такими сферами: непряме оподаткування, провінційні цивільні служби, охорона здоров'я, муніципальні інститути, корпорації з провінційним призначенням, місцеві роботи, судові інстанції в межах провінції, питання власності на землю і природні ресурси, громадянські права, засвідчення шлюбів тощо [20, с. 525–526].

Загалом провінції отримали право володіти винятковою юрисдикцією над сферою освіти [20, с. 528–529]. На думку канадського дослідника Л. Сабурена, ця стат-

Kyiv National Taras Shevchenko University

тя була "однією з найсуперечливіших статей у конституції і слугувала причиною постійних суперечок між франко- та англомовними канадцями" [13, p. 67].

У тих питаннях, де Акт про Британську Північну Америку (АБПА) передбачав спільну юрисдикцію федерального і провінційного урядів (сільське господарство, імміграція), був установлений принцип "пріоритету федерального уряду" за яким закріплювалося також "остаточне право" [20, с. 532]. Центральний уряд нарешті отримав можливість скасовувати будь-які законодавчі акти провінцій. Крім того, конституція наділяла національний парламент правом утворювати нові провінції, а також змінювати кордони провінцій з їх згоди та винятковим правом приймати закони з метою "підтримки миру, порядку і належного управління в Канаді" [20, с. 495–496].

У цілому ж, за влучним виразом канадського дослідника Д. Камерона, "Акт про Британську Північну Америку на ділі зводив провінційні уряди до становища, що мало чим відрізнялося від того, у якому перебувають муніципальні ради" [4, p. 194]. Отже, Д. Камерон підкреслював високу централізацію федеративної системи Канади на момент її утворення.

Конституційний Акт 1867 р. врегулював відносини між провінціями і федеральним центром. На думку батьків-засновників конституції 1867 р. федеральний уряд мав зайняти щодо провінцій ту позицію, яку займав імперський уряд стосовно колоній [6, p. 486]. Цим основним принципом, закладеним в основу Акту 1867 р., був розірваний остаточний зв'язок провінцій з метрополією, який тепер міг здійснюватися тільки між федерацією, як єдиним цілим, і метрополією.

Однак, незважаючи на загальну перемогу, що отримали централісти над регіональними силами при утворенні домініону, законодавцям АБПА так і не вдалося до кінця розмежувати компетенції двох рівнів влади та передбачити загальний перелік усіх питань, що могли б виникнути внаслідок федерально-регіональних відносин. Це підтверджувало те, що вже в середині XIX ст. регіоналізм був занадто впливовим фактором розвитку федерації, щоб його могли ігнорувати переконані централісти.

Усе ж із часом співвідношення сил змінилося. Ще з моменту утворення Канадської федерації й упродовж усього XX ст. Канада переживала перерозподіл влади між федеральним і провінційними урядами, а відтак провінції ставали самостійнішими, рішучішими в питаннях міжурядових (між федеральним і провінційними урядами) відносин.

Отже, спочатку канадська федеративна система була високо централізованою, але згодом виявилося, що проект її заснування не підходить даному суспільству. Коли етнічні, культурні та регіонально-економічні розходження між провінціями стало важко долати і провінційні уряди почали конкурувати з федеральним, Канада поступово перетворилася у сильно децентралізовану федерацію.

1. Annexation Bill of 1866 //http://www.nls-bnc.ca/confed/h18-246-e.html. 2. *Arnopolous S. McLeod, Clift D.* The english fact in Quebec. – Kingston and Montreal, 1984. 3. *Brooks S.* Canadian democracy. –Toronto and Ontario, 1993. 4. *Cameron D*. Nationalism, self-determination and the Quebec question. – Toronto, 1974. 5. Canada. Report of the Royal Commision on dominion-provincial relations. – Ottawa, 1954. 6. Canada, province of (1841–1866), Parliamentary debates on the subject of the confederation of the British North American provinces. – Quebec, 1865. 7. Canadian history in documents. 1763–1966. Ed. by Bliss J. M. – Toronto, 1966. 8. *Creighton D.* The use and abuse of history. /Toward the discovery of Canada. – Toronto, 1972. 9. *Egerton H.E.* Canada: in the historical geography of the British colonies. Vol. V. – Oxford, 1908. 10. *Gallant E.* The machinery of federal-provincial relations // Canadian federalism: myth or reality? Meekison J. Peter (ed.). 2nd ed. – Toronto, 1971. 11. *Leslic P. M.* Canada: The state of the Federation. – Kingston, 1986. 12. *Macdonald D.*/ Macdonald papers, public archives of Canada, vol. 158. – Toronto, 1861. 13. *Sabourin L.* Canadian federalism and international organisation: a focus of Quebec. –Toronto, 1971. 14. *Scott F. R.* Essays on the constitution. Aspects of Canadian law and politics. – Toronto, 1977. 15. *Silver A.* The french-canadian idea of Confederation, 1840–1900. – Toronto, 1982. 16. Statutes, treaties and documents of the Canadian constitutions, 1713–1929 / Ed. by W. P. M. Kennedy. 2nd ed. – Toronto and London, 1930. 17. The confederation debates in the province of Canada. – Toronto, 1963. 18. The distribution of powers betweens the federal and provincial government. – Ottawa, 1995. 19. The Rowell-Sirois Report, ed. by D. V. Smiley in readings in canadian history, ed. by R. D. Francis, P. B. Smith. – Toronto, 1982. 20. Конституционный Акт 1867 г. / Конституции зарубежных государств. – М., 1999.

Надійшла до редколегії 17.01.05

М. Таран, канд. іст. наук

ТАЙВАНЬ В АМЕРИКАНСЬКІЙ ПОЛІТИЦІ "СТРИМУВАННЯ ТА ІЗОЛЯЦІЇ" КНР НА ДАЛЕКОМУ СХОДІ (1949–1969)

Розглянуто внутрішні й зовнішні фактори, що вплинули на формування концепції місця та ролі Тайваню в зовнішній політиці США в період 1949–1969 рр. Встановлено, що американська військово-політична стратегія на Далекому Сході передбачала створення системи противаг радянсько-китайському блоку, у якій гоміндaнівський Тайвань виконував роль одного з найважливіших елементів ідеологічного, воєнного та політичного впливу на КНР.

The internal and external factors related to the formation of Taiwan's role conception in the US foreign policy for the period of 1949-69 are examined. It is proved that the main task of American Far East military and political strategy was to build the system of counterbalance against the Soviet-Chinese union. The Kuomintang regime in Taiwan played the role of the center of ideological, military and political influence towards the PRC.

Сучасна американська зовнішньополітична стратегія, безумовно, враховує фактор Китаю як перспективний глобальний центр сили, посилення впливу якого зачіпатиме інтереси Вашингтона не лише у Східній Азії. Еволюція *китайської* політики США зазнала досить крутих поворотів: від спроб локалізації та протидії впливу комуністичного Китаю, характерних для періоду 1949–1969 рр., до стратегії *залучення* та в*тягнення* Пекіна до системи світових відносин, започаткованої адміністрацією Б. Клінтона як спосіб юридичного і навіть психологічного впливу на політичну еліту офіційного Пекіна. Можна констатувати ту обставину, що саме в 1990-і рр. американська стратегія стосовно КНР сформувала доволі гармонійну модель поєднання елементів співпраці та тиску на "червоного Дракона", покликану забезпечити кращі позиції в умовах антагонізму між двома великими державами, що, на думку багатьох дослідників, буде розвиватися. У цьому плані цікавим буде поглянути на перший період американської політики стосовно КНР, політики *стримування та ізоляції*, коли було концептуально оформлено та практично втілювався комплекс військово-політичних заходів, у реалізації яких особливе місце посідав Тайвань. Треба сказати, що і за сучасних умов значення Тайваню в політиці США стосовно КНР має ті самі риси, властиві періоду американо-китайської *дипломатії без відносин*.

© М. Таран, 2006

Історіографія даної проблеми досить широка. Однак звернення до цієї теми постійно актуалізується під впливом політичних подій у відносинах між США, КНР та Тайванем, коли дослідники намагаються під різними кутами зору поглянути на історичний фундамент, досвід американо-китайських відносин, які впливають на їх сучасний зміст.

Вступ США у другу світову війну значно підвищив значення Китаю в американській військовій та політичній стратегії на Далекому Сході. Військова та фінансова підтримка Вашингтоном Китайської Республіки (КР) на чолі з лідером правлячої партії Гоміньдан Чан Кайші у війні з Японією покликана була полегшити становище американський військ на Тихоокеанському театрі воєнних дій. У післявоєнний період стратегічна важливість гоміньданівського Китаю полягала в його місцерозташуванні як зручного каналу поширення впливу США в суміжних з ним країнах та у всьому світі і як засіб тиску на конкурентів у боротьбі за світове лідерство [6]. У середині 1946 р. в Китаї починається повномасштабна громадянська війна між армією Китайської Республіки та збройними загонами Комуністичної Партії Китаю (КПК). Сполучені Штати, виступаючи за діалог між Гоміньданом та комуністами, продовжували надавати уряду Чан Кайші фінансову допомогу та постачати зброю, загальна вартість якої, за деякими оцінками, з 1946 по 1949 рр. оцінювалася в суму більше як 2 млрд дол. [10, с. 26]. Поразка в громадянській війні змусила уряд Китайської Республіки в грудні 1949 р. передислокуватися на острів Тайвань, який належав їй згідно з рішеннями Каїрської (1943) та Ялтинської (1945) конференцій.

1 жовтня 1949 р. було проголошено Китайську Народну Республіку. Завдяки визнанню з боку Радянського Союзу КНР постає як новий міжнародно-політичний суб'єкт, щоправда з дещо обмеженим статусом, без членства в ООН. Офіційна позиція Вашингтона відносно визнання нової країни була прохолодно-вичікувальною. Мао Цзедун, як про це свідчать численні матеріали, був схильним встановити нормальні відносини з Вашингтоном. Протягом 1949 і включно по січень 1950 р. в США обговорювалося питання дипломатичного визнання КНР [2, с. 89–90]. 12 жовтня 1949 р. держсекретар Дін Ачесон умовами можливого визнання КНР назвав ефективний контроль усього Китаю, визнання міжнародних зобов'язань та демократичний характер влади, умови, трактування яких відносно КНР не могли бути однозначними [8, с. 357]. З іншого боку, Вашингтон блокував наміри СРСР лобіювати включення КНР до ООН. Натомість уряд Китайської Республіки, під контролем якої залишився лише о. Тайвань та низка дрібніших островів, за підтримки США зберігав своє місце в Раді Безпеки ООН та, відповідно, міжнародне визнання як єдиний легітимний представник китайського народу. Підписання в лютому 1950 р. в Москві угоди про дружбу, союз та співробітництво між КНР та СРСР значно охолодило ставлення Вашингтона до встановлення контактів з Пекіном. Існує думка, що зовнішньополітичні стратеги США недооцінили фактор азійського націоналізму і переоцінили монолітність радянсько-китайського блоку, що на десятиліття визначило підходи до політики відносно КНР і Тайваню [2, с. 125]. Але поки що політика шодо уряду Чан Кайші на Тайвані залишалася невизначеною й у Вашингтоні очікували остаточної поразки гоміньданівського режиму [17, с. 63–90].

Таким чином, явище китайської бідержавності як паралельне існування двох ідеологічно антагоністичних режимів – Китайської Народної Республіки та Китайської Республіки (Тайваню) – виникло як прояв біполярного характеру системи міжнародних відносин у регіональному масштабі. Досить швидко вимальовувалися протилежні внутрішньо- та зовнішньополітичні орієнтації цих двох країн, пов'язані з ідеологічними відмінностями та формуванням союзницьких відносин з тогочасними провідними державами СРСР та США.

Війна в Кореї прискорила формування післявоєнної політичної архітектури Далекого Сходу. На початку 1950 р. офіційні особи США заявляли про невтручання у силове протиборство між урядами в Пекіні та на Тайвані. 5 січня 1950 р. президент США Г. Трумен оголосив, що Сполучені Штати "не надаватимуть військову допомогу китайським силам на Формозі" [10, с. 26]. 10 січня держсекретар Ачесон запевнив Сенатський Комітет у закордонних справах, що перша лінія оборони США на Тихому океані включатиме Японію, Окінаву та Філіппіни, але не Формозу [10, с. 27]. Більше того, Вашингтон висловлював небажання в майбутньому мати у своїй зовнішній політиці проблему відмежування Формози від материкового Китаю [10, с. 26]. Однак після підписання радянсько-китайського договору про дружбу (14 лютого 1950), який розглядався у Вашингтоні як документальне оформлення радянсько-китайського військово-політичного союзу, у квітні 1950 р. Рада з Національної Безпеки надіслала Г. Трумену документ за номером 68 (NSC-68), що заклав основу американської політики стримування на наступні 20 років [16, с. 151]. У цьому документі вже чітко підкреслювалася протилежна ідеологічна орієнтація КНР.

Початок Корейської війни у червні 1950 р. підштовхнув американське керівництво до визначення основних військово-стратегічних пріоритетів на Далекому Сході. Рішення Сполучених Штатів про вступ у Корейську війну стало логічним продуктом детально розроблюваної політики стримування [11, с. 293].

Із червня 1950 р. Тайвань став важливою ланкою смуги американських баз та союзників, яка простягалася від Алеутських островів до Філіппін [18, с. 103–104]. Так званий карантин острова, проголошений 27 червня 1950 р. через два дні після агресії військ Північної Кореї, мав за мету встановлення військової опіки США над Тайванем задля збереження статусу-кво та захисту Формози від імовірних атак китайських комуністів [5]. Цей крок став однією з основних передумов збереження гоміньданівського режиму на Тайвані. Крім того, географічне розташування Тайваню дозволяло прикривати один з основних варіантів водного шляху з Індійського океану в Тихий. Наближеність до КНР (а це 130–220 км), як до військового противника США, була зручною з огляду на базування, приміром, бомбардувальників чи ракет. Ця смуга, на думку американських військових стратегів, мала бути елементом військового *стримування* КНР, а також бар'єром для просування комунізму в Азію. Чан Кайші активно сигналізував бажаному перспективному партнеру. Після початку бойових дій у Кореї тайванська сторона запропонувала уряду США військову допомогу у вигляді відправлення 30 тис. своїх солдат до Кореї. Щоправда Г. Трумен відмовився від цієї пропозиції, прислухаючись до аргументів Д. Ачесона який застерігав, що використання військ націоналістів слугуватиме виправданням китайським комуністам для вступу у війну та послабить Формозу перед можливим фактом атаки комуністів на острів [19]. 3 липня 1950 р. гоміньданівський уряд на Тайвані активізував не лише диверсійні операції вздовж узбережжя КНР, але й взяв активну участь у політиці "економічної ізоляції КНР", перешкоджаючи потраплянню вантажів до портів КНР.

Підтримка Формози стає темою політичних кампаній. 18 вересня 1950 р. кандидат у Сенат Р. Ніксон в

Kyiv National Taras Shevchenko University

одному з виступів пов'язав проблему захисту Тайваню з темою оборонної стратегії США – "Усе, що ми маємо зробити – глянути на карту, де ми можемо побачити, що якщо Формоза впаде, наступним кордоном буде узбережжя Каліфорнії" [10, с. 26]. Широкомасштабна інтервенція збройних сил китайських комуністів до Кореї у листопаді 1950 р. зцементувала американську підтримку націоналістичному режиму. Саме Корейська війна остаточно визначила характер відносин між США та КНР і послугувала приводом для всебічної підтримки режиму Чан Кайші. 20 квітня міністерство оборони США оголосило про створення групи військових радників для Тайваню. Персонал цієї групи був розміщений на Тайвані та на островах Куемой і Мацзу [10, с. 30]. Гоміньданівський уряд отримав пріоритет разом із країнами Західної Європи в постачанні зброєю та військовим спорядженням [3, с. 117].

Остаточне оформлення особливого місця Тайваню в зовнішній політиці США відбулося за адміністрації Ейзенхауера – Даллеса (1953–1960). Вступ КНР у війну в Кореї значно активізував дипломатичні відносини між США та Тайванем. У той же час режим китайських комуністів розглядався американськими політичними лідерами як відверто ворожий. Тайвань став військовим союзником у стратегії стримування комунізму в Азії. Розпочалися широкомасштабні заходи з посилення обороноздатності острова, що стало черговою передумовою збереження стабільності режиму Гоміньдану. Президент Д. Ейзенхауер 2 лютого 1953 р. оголосив про видання ним інструкцій, у яких констатувалося, що "7 Флот не буде далі захищати комуністичний Китай" [10, с. 27]. Йшлося про припинення патрулювання американських військових кораблів безпосередньо у протоці.

Восени 1954 р. ситуація в Тайванській протоці загострилася. Війська КНР почали обстріл гоміньданівських військ на островах Куемой та Мацзу. Була інформація і щодо можливого вторгнення КНР на Тайвань. Президент Д. Ейзенхауер пообіцяв у випадку нападу на Формозу ввести 7 Флот, але одночасно наполягав на потребі консультацій з Конгресом з цього приводу [1, с. 343]. Провокативні дії військ КНР значно посилили актуальність документального оформлення зобов'язань США щодо оборони націоналістичного Китаю. 2 грудня 1954 р. між урядами США та Чан Кайші було укладено "Договір про спільну оборону". Договір значно посилював військово-стратегічні позиції США в регіоні, враховуючи підписання 8 вересня 1954 р. в Манілі оборонного пакту (СЕАТО). Стаття 2 Договору проголошувала наміри сторін щодо "збереження та розвитку здатності протистояти збройним атакам." У випадку воєнної атаки сторони заявляли про право апелювати до Ради Безпеки ООН, яка може вжити необхідних заходів для відновлення миру й безпеки [10, с. 28]. 7 Флот США вирушив у Тайванську протоку. Цю акцію було формалізовано 10 грудня в обміні нотами між держсекретарем США Дж.Ф. Даллесом та міністром закордонних справ Тайваню Джорджем Є. У цих нотах, які супроводжували Договір, містилися зобов'язання уряду Китайської Республіки не атакувати материк без попередніх консультацій із США. Припускалася можливість скорочення американських військ на Тайвані та островах Пенхуледао, але лише за обопільної згоди сторін. Документальне оформлення координації дій у сфері безпеки Тайваню між урядами США та КР (на Тайвані), за висловлюванням Джона Кінга Фербенка, "поставило Вашингтон в позицію підтримки однієї із сторін у громадянській війні в Китаї" [13, с. 130–131].

8 лютого 1955 р. комітет у закордонних справах Сенату США заявив про своє розуміння умов "Договору про спільну оборону" як таких, що застосовуються лише у випадку зовнішньої збройної атаки. Зброя, що постачалася військам Чан Кайші, була охарактеризована "лише як оборонна" і не могла значно посилити наступальний потенціал збройних сил Гоміньдану [12, с. 162].

Згідно з офіційними поглядами Пекіну, *тайванська проблема* остаточно сформувалася саме 1954 р. після підписання вищезгадуваного Договору. Іншими історичними чинниками цієї проблеми, як випливає з офіційної позиції КНР, є евакуація військ Гоміньдану з материка на о. Тайвань та Корейська війна 1950–1953 рр., у ході якої США надіслали свій 7 Флот для "захоплення Тайваню та окупації Тайванської протоки" [9, с. 15].

18 січня 1955 р. збройні сили КНР зайняли о. Ічан, який знаходиться на відстані 210 миль від Формози та піддали масованому бомбардуванню острови Тачен, розташовані неподалік від Ічану, де перебували гоміньданівські війська. 24 січня президент Д. Ейзенхауер у спеціальному посланні Конгресу попросив про використання збройних сил США для захисту Формози та Пескадорських островів у випадку збройного нападу на них. Наступного дня палата представників 410 голосами проти 3, а 28 січня Сенат, відповідно 85 – "за" та 3 – "проти", затвердили спільну "Формозьку резолюцію", яка надавала президенту США право особисто приймати рішення щодо застосування американських військ у районі Тайваню. У документі Формоза характеризувалася як один із дружних США урядів країн східної частини Тихого океану, безпека якого відповідала стратегічним інтересам Сполучених Штатів [10, с. 29].

Збройний конфлікт між КНР та КР (на Тайвані) посилив заходи США щодо забезпечення військово-стратегічної стабільності існування Тайваню. 1955 р. було засновано Оборонне командування Тайваню (Taiwan Defencse Command), місія, мета якої полягала в розробці планів оборони Тайваню та Пескадорських островів. Того ж року держсекретар Даллес припустив можливість використання ядерної зброї у випадку атаки Тайваню Народно-Визвольною Армією Китаю (НВАК).

1 серпня 1955 р. відбулася перша зустріч на рівні послів делегацій США та КНР у Женеві, на якій китайською стороною було порушено питання зменшення або й взагалі припинення американської військової підтримки Тайваню в обмін на зобов'язання у мирному вирішенні проблеми Тайваню. Проте в грудні того ж року стало очевидним, що США не мають намірів відмовлятися від політики зміцнення режиму Чан Кайші [14, с. 55].

23 серпня 1958 р. КНР розпочала інтенсивне бомбардування островів Цзіньмень та Мацзу, які утримувалися військами націоналістів. США досить енергійно відреагували на кризу, направивши в Тайванську протоку авіаносці з ядерною зброєю на борту. Небезпека втягнення Радянського Союзу в силові акції Пекіна (радянський лідер М. Хрущов у листах до президента США Д. Ейзенхауера попередив про можливість застосування Радянським Союзом свого ракетно-ядерного потенціалу для захисту КНР), який прагнув витіснити гоміньданівські війська зі стратегічно важливих островів, змусила Вашингтон вимагати від Чан Кайші корекції планів щодо відвоювання материка, оскільки вони несли в собі небезпеку прямого протистояння з Москвою. 20 жовтня того ж року Даллес вилетів до Тайваню для переговорів безпосередньо з тайванським лідером. 23 жовтня 1958 р. у спільній заяві, оприлюдненій внаслідок візиту американського держсекретаря, досягнення мети повернення Чан Кайші на материк мало здійснюватися без викорис-

Київ Національна шевченківська університет

тання сили. У виданому того ж дня держдепартаментом інтерв'ю Даллес заявив, що США "не збираються атакувати комуністів…", проте "…будуть чинити опір будь-яким атакам з боку КНР…" [10, с. 28]. Таким чином, офіційний Вашингтон досяг мети збереження Тайваню у своїй сфері впливу та не дозволив втягнути себе в наміри Пекіна і Тайбею продовжити громадянську війну в Китаї вже в районі Тайванської протоки. Китайська Республіка (на Тайвані) залишалася членом Ради Безпеки ООН, що надавало режиму Гоміньдану на Тайвані міжнародної правомірності і певні можливості для США використовувати цей міжнародний статус Тайбею. Загалом американська підтримка КР (на Тайвані) свідчила про стратегічну важливість Тайбею для американських національних інтересів.

Президентство Джона Кеннеді мало позначилося на вже сформованих пріоритетах американської політики щодо КНР та Тайваню. США продовжували політику *периферійного стримування Китаю* військовими та дипломатичними засобами [4]. Військово-економічна підтримка Тайваню залишалася одним із головних засобів цієї політики. Щоправда, 23 червня 1962 р. лідери КНР спробували перевірити можливість змін американських зобов'язань США щодо Тайваню. Того дня офіційні засоби масової інформації КНР поширили документ, у якому мова йшла про ймовірну атаку території країни збройними силами Гоміньдану за підтримки США. Можна припустити, що це був натяк на бажаність для Пекіна зниження американської присутності в регіоні, що послабило б позиції Тайбею. Президент Кеннеді змушений був запевнити пекінську сторону, що взаємовідносини США із Чан Кайші мають лише оборонний характер. Американський посол на Тайвані Дж. Кебот підтвердив це, заявивши, що ціль американської підтримки Чан Кайші не збігається з метою останнього відвоювати втрачену політичну владу на материку [15, с. 272].

Посилення Вашингтоном свого східноазійського союзника поступово набувало стратегічного довготермінового характеру, адже безпека Тайваню почала дедалі більше залежати не лише від військового потенціалу країни, але й стала пов'язаною зі створенням ефективної економіки. Сильний і багатий Тайвань був в інтересах США. Тайбей тривалий час отримує значну американську допомогу. З 1950 по 1965 рр. США надали Тайваню економічної підтримки більше ніж на 1 млрд 400 млн дол. [7, с. 100]. Особливістю американської економічної допомоги стала та обставина, що на відміну від "спонсорства" 1940-х рр., фінансово-економічні програми допомоги Тайваню супроводжувалися жорстким контролем з боку американського уряду. Це могло свідчити про пряму зацікавленість Вашингтона в еволюції військово-бюрократичного режиму на Тайвані в режим демократичний.

Про обсяги заходів з посилення боєздатності збройних сил Тайваню свідчать такі дані: за період з 1946 по 1970 рр. націоналістичний Китай отримав 5 млрд 270 млн дол. допомоги США. За той же період на розвиток економіки було спрямовано 2 млрд 360 млн дол. [10, с. 30]. Структура американської допомоги вказує на те, що в першу чергу основна увага приділялася заходам, покликаним посилити обороноздатність Тайваню. Крім того, американська допомога стала однією з найголовніших передумов створення конкурентоздатної економічної системи.

У період президентства Кеннеді виникає ще одна особливість відносин Вашингтон – Тайбей. У США дедалі частіше лунає критика Чан Кайші за авторитаризм, порушення прав людини тощо. Поступово посилюється тиск з метою домогтися на Тайвані внутрішньополітичної лібералізації. У березні 1971 р. націоналістична влада вислала з країни американського місіонера начебто через зв'язки з тайванськими громадянами, опозиційними тодішньому офіційному уряду.

Сутність китайської політики адміністрації Л. Джонсона можна виразити формулою *стримування без ізоляції*. Підтвердження зобов'язань щодо безпеки Тайваню стає одним з найважливіших елементів стратегії *стримування*, водночас із протидією надання КНР місця в ООН та збереженням ембарго у сфері міжнародної торгівлі [4]. Проте президент Джонсон дедалі більше відчував потребу певних змін у своїй *китайській* стратегії. Про це може свідчити принаймні той факт, що припускалася можливість прийняття КНР в ООН, але лише за одночасного збереження місця Тайваню в Організації. Саме із цього періоду більшість учених виводять виникнення політики *двох Китаїв*, або визнання американською політичною елітою стратегічної необхідності відносин як із Тайванем, так і з КНР [8, с. 355, 360].

Подальші міжнародно-політичні події у світі та внутрішньополітична ситуація в КНР сприяли політичній, економічній стабілізації на Тайвані та зовнішній безпеці острова. Ескалація війни у В'єтнамі підвищила військово-стратегічне значення Тайваню для військово-морських сил США. Із більш ніж 9 тис. військового персоналу на Тайвані на 1969 рік 6 тис. були розташовані на військово-повітряній базі в центрі острову, здійснюючи тилову підтримку військам у В'єтнамі. *Культурна революція* в КНР, яка почалася 1966 р., на тривалий час сприяла різкому зниженню зовнішньополітичної активності КНР.

Отже, формування та реалізація політики *стримування та ізоляції КНР* на Далекому Сході як реакції на підписання радянсько-китайського договору в Москві та вступ китайських військ до Кореї сприяли підвищенню значення Тайваню як союзника, військової противаги Пекіну, а також зручної бази для збройних сил США. Два десятиліття острів перебував під своєрідним військовим протекторатом США, у зв'язку з чим Тайвань глибоко вкорінився в політичну свідомість американських політиків як зразок військово-політичного союзництва і партнерства. Американські оборонні зобов'язання щодо Тайваню, скріплені "Договором про спільну оборону" 1954 р., стають актуальною проблемою зовнішньої політики США і на майбутнє.

1. *Амброз С.* Эйзенхауэр. Солдат и Президент. – М., 1993. 2. *Богатуров А.Д.* Великие державы на Тихом океане. История и теория международных отношений в Восточной Азии после второй мировой войны (1945–1995). – М, 1997. 3. *Бухаров Б.И.* Политика Соединённых Штатов Америки в отношении Китайской Народной Республкики (1945–1953). – М., 1958. 4. *Вольский В.К.* Эволюция политики США в отношении КНР в 1960–1972 гг. : Автореф. дис… канд. ист. наук: 07.00.05. – М., 1977. 5. *Мирошников С.Н.* Политика США в отношении Республики Китай, 1953–1955 гг. – Томск, 1997. 6. *Рагозин Д.В.* Политика США в отношении правительства Чан Кайши в Китае (1942–1944 гг.) Миссия генерала Стилуэлла : Автореф. дис… канд. ист. наук: 07.00.03. – Томск, 2000. 7. *Chien F.* Opportunity and Challenge. – Arizona, 1995. 8. *Chennault A.* Sino-American Relations Since World War II // Symposium on the history of the Republic of China. – Taipei, 1981. – Vol. V. 9. China. 1996. – Beijing. 10. China and US. Foreign Policy. – Wash., 1973. 11. *Chou D.* U.S. Roles in the Taiwan Strait crisis // Tendencies of regionalism in contemporary China. – Taipei, 1997. – P. 298–299. 12. *Copper J.* U.S. China policy and Taiwan // As Taiwan Approaches New Millennium. – Lanham, 1999. 13. *Fairbank J.* China Watch. – Harvard, 1987. 14. *Garver J.* Foreign Relations of the People's Republic of China. – New Jersey, 1993. 15. *Hinton H.* Communist China in World Politics. – Boston, 1966. 16. Modern American Diplomacy. – Wilmington, 1996. 17. R.O.C. – U.S.A. Relations, 1979–1989. – Taipei, 1991. 18. *Shen J.* The View from Twin Oaks. – Washington, 1978. – Vol. I. 19. *Truman H.* Years of Trial and Hope. – N.-Y., 1965.

Надійшла до редколегії 27.01.05

Kyiv National Taras Shevchenko University

О. Федотова, канд. іст. наук

ЦЕНЗУРА ДРУКОВАНИХ ВИДАНЬ В УКРАЇНІ ПІД ЧАС ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ 1941–1945 РОКІВ

Досліджено історію цензури друкованих видань в Україні за період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. Висвітлено основні тенденції формування цензурної політики з нагляду за бібліотечними фондами, книготоргівлею, збереженням державної таємниці в пресі. Шляхом аналізу архівних джерел розкрито механізм функціонування системи радянської цензури у вигляді керівної ролі компартії та виконавчої Головліту.

In the article the history of censorship printed editions is investigated for a period Grate Patriotic war 1941–1945. The main trades of censorship policy formation over supervision for library funds, book trade and preservations of state secret in press are covered by the author. The searcher reveals mechanism of Soviet censorship system function by means of analyzing archives materials of Communist Party and Golovlit in Ukraine.

Питання висвітлення напрямів роботи цензорських інститутів з контролю друкованих творів протягом Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. є досить непростим, зважаючи на майже повну відсутність в українській історичній науці публікацій, що торкалися б зазначеної проблеми.

Авжеж, актуальність тематики безсумнівна, оскільки без її розкриття неможливе цілісне дослідження історії цензури радянського періоду.

Вивчення обраної проблеми також ускладнюється тим фактом, що у Центральному державному архіві вищих органів влади України (м. Київ) у фонді Головного управління з охорони військових та державних таємниць у пресі при Раді Міністрів УРСР (ф. 4605) немає матеріалів, які б відповідали згаданому характеру діяльності відомства протягом Великої Вітчизняної війни.

Однак, розглядаючи роботу органів цензури системно, можливим стає опрацювання документів ЦК КП(б)У, що зберігаються в Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ф. 1), бо вони цілком відображають взаємозалежність цих структур у вигляді керівної ролі партії та виконавчої – Головліту. Завдання даної розвідки – ввести у науковий обіг низку невідомих раніше архівних джерел, за допомогою аналізу яких надати реконструктивну картину діяльності цензорських установ з контролю друкованої продукції в Україні у 1941–1945 рр.

Необхідно зауважити, що окремі, використані у дослідженні рукописні та машинописні документи, мають обмежувальні грифи "Таємно" й "Цілком таємно".

Загалом джерельну базу проблеми склали розпорядчі (накази, інструкції, листування, протоколи засідань керівних органів), звітні (звіти, доповіді, довідки) й інформаційні (доповідні записки) матеріали. Це документи з так званих "Окремих папок" (оп. 70) відділу пропаганди й агітації ЦК КП(б)У й засідань Політбюро ЦК КП(б)У (оп. 16), а також "Окремого сектору" (оп. 23) загального відділу ЦК КП(б)У.

З початком воєнних дій 1941 р. ЦК КП(б)У поставив перед органами цензури завдання з мобілізації всіх зусиль на виконання наказу № 192 уповноваженого РНК СРСР з охорони військових таємниць у пресі та начальника Головліту, спрямованого на суворий контроль за збереженням відомостей державного значення. Терміново наказувалося забезпечити разом з іншими відомствами відбір для евакуації найважливіших документів, що стосувалися радянського періоду і висвітлювали історію комуністичної партії.

У випадках запізнення даної роботи, співробітникам органів НКВС та Головліту було приписано застосовувати крайні міри, не виключаючи можливості знищення небажаних архівних і бібліотечних фондів. Відтак у серпні 1941 р. в м. Миколаєві мали місце факти спалення архівних джерел різного рівня таємності, а у вересні, перед відступом радянських військ з Києва, аналогічна доля спіткала 100 тис. видань спецфонду Центральної бібліотеки Академії наук УРСР [20].

Переміщення людей і матеріальних цінностей з України на Урал і Середню Азію, що провадилося хаотично, з величезними втратами, набрало широкого розмаху. Одночасно продовжувалися арешти й розстріли тих, хто ухилявся від евакуації.

За таких умов, однією із функцій відділу пропаганди й агітації ЦК КП(б)У стало з'ясування місцезнаходження кадрів наукової і творчої інтелігенції. Певне уявлення про це надає "Довідка до списку письменників України", якою сповіщалося про місцеперебування членів Союзу радянських письменників:

"1) В СРПУ було всього 303 чол. письменників, у цьому ж списку 249 чол.: не зазначено 46 письменників м. Львова, про яких немає відомостей та 8 письменників-ворогів.

2) Репресовані: Сорока, Дубовик, Введенський (Харків).

3) Вороги: Любченко А., Головко О. (Дерид), Вільде Ірина, Варавва, Гак Анатолій.

4) Залишилися на території, тимчасово зайнятій ворогом: Стешенко О. (Київ), Будда (Київ), Чмельов (Харків) – (хворий).

5) Залишились в оточенні: Шпак, Корецький.

6) Немає відомостей з перших днів війни: про тов. Муратова, Хазана.

7) Помер від ран тов. Трублаїні, тов. Кушнерик (кобзар).

8) Невідомо, виїхали чи ні: Іванченко (кобзар), Литвиненко (нар. поетеса), Миронець М., Мовчан (кобзар), Пораєвич (польськ. письменник), Цитовіч, Шумило, Топчій" [5].

Наведені дані ретельно збиралися, зважаючи на те, що всі напрями діяльності органів цензури з контролю творів друку незмінно базувалися на чистоті партійної ідеології.

4 травня 1942 р. на допомогу працівникам Головліту було введено в дію нова "Інструкція цензору" №12/312-т, а 3 липня – випущений "Алфавітний список книжок, що увійшли до наказів Уповноваженого РНК СРСР по охороні військових таємниць в пресі й начальника Головліту на вилучення та списання у макулатуру з бібліотек громадського користування за 1938–1941 роки включно", до якого потрапила ідеологічно-шкідлива та застаріла література, опублікована як союзними, так і республіканськими видавництвами [1]. За втрату даного документа працівники главкрайоблітів підлягали судовій відповідальності.

Масштабно підійти до реалізації напрямів своєї безпосередньої діяльності органи цензури змогли лише восени 1943 р. З початком визволення від фашистських загарбників окупованої території України, республіканський Головліт негайно розпочав налагодження роботи з перегляду друкованої продукції і виявленню серед неї творів неблагонадійних осіб. Так, 22 вересня завідувачу відділу пропаганди і агітації ЦК КП(б)У К. Литвину було адресовано службову записку виконуючого обов'язки начальника Головліту УРСР Є. Барланицького, у якій він просив інструкцій стосовно опрацювання деяких ідеологічно-шкідливих видань авторів, які співпрацювали з німцями. Зокрема повідомлялося, що "у хрестоматії з української літератури для VII класу вміщено фото і оповідання "Зяма" зрадника Арк. Любченка" [18]. Відпо-

© О. Федотова, 2006

Kyiv National Taras Shevchenko University

відно, ставилося питання стосовно можливостей використання таких підручників.

З резолюції на документі видно, що партійне керівництво схвально зустріло пропозицію Головліту, надавши дозвіл на обов'язкове вилучення творів зазначених осіб.

Повний список "письменників-ворогів" було складено пізніше (у 1946) і вмістив він 63 прізвища західноукраїнських та 56 прізвищ східно-українських літераторів [19].

У цілому, така увага до "небажаної" літератури одразу після вигнання окупантів з міста Харкова свідчить про важливість поновлення органами цензури функцій з відстеження подібних видань у книготорговельній та бібліотечній сферах.

Відтоді ж, після дворічної перерви, з'явилися і традиційні текстові "Зведення викреслень попередньої цензури", які фіксували зміст викреслення, підставу, назву видання, інформацію про видавництво, дату, прізвища редактора й цензора [10].

Проте, якщо цензурна робота у великих містах республіки потроху налагоджувалася, в обласних центрах залишалася майже нерозпочатою.

Останній факт добре відбиває звернення Є. Барланицького до секретаря Полтавського обкому КП(б)У, у якому констатувалося, що бібліотеки області потребують термінового очищення від ворожої та шкідливої літератури, а місцеві газети, що відновили діяльність, виходять без належного контролю [9].

Вищезгадане становище підтверджував також у своєму листі до ЦК КП(б)У від 30 листопада 1943 р. військовий цензор 40 армії К. Полонник, який інформував партійні органи про "хиби в друкованій продукції". Як зазначав дописувач, під час проходження армією низки міст (Лебедин, Пирятин, Лохвиця, Яготин, Переяслав), він спостерігав повну відсутність керівництва цивільними газетами.

Зокрема, повідомлялося, що:

"РАТАУ досі не зв'язалося з редакціями газет звільнених районів, не розсилає їм друкованих матеріалів, не сповіщає друкованим способом про години радіопередач для української преси. Головліт також пасе задніх і не вживає заходів до організації цензорського контролю над районними газетами, через це місцеві газети (при відсутності зв'язку з військовою цензурою) допускають публікування матеріалів, які становлять державну таємницю. Складається враження, що РАТАУ й Головліт очолюють інертні люди, домосіди, які бояться носа сунути в прифронтову полосу. Хоч би на папері керували вони місцевою пресою, але й цього теж не роблять. Що ж вони тоді взагалі роблять – керівники РАТАУ й Головліту?

Треба мати на увазі, що в районних центрах під час окупації регулярно виходили німецькі газети українською мовою. Вони провадили велику роботу з опльовування всього радянського. Отже, і в інтересах нашої партії якомога швидше налагодити випуск і розповсюдження серед населення звільнених районів і сіл радянської преси…" [13].

Як бачимо, цензорська робота розгорталася зі значними труднощами, оскільки на початку березня 1944 р. обмежувалася, головним чином, контролем обласних і частково районних та транспортних газет, радіомовлення, дрібнодрукованої продукції.

У повідомленні Головліту відділу пропаганди й агітації ЦК КП(б)У, зокрема, підкреслювалося, що вилучення політично шкідливої літератури органи літ(у) розпочали тільки у Харкові і частково у Сталіно й Ворошиловграді. Ведення перевірок ускладнювалося як відсутністю необхідних кадрів, так і збірників наказів на вилучення (останні отримали лише 5 березня у кількості по одному примірнику на область) [6].

Внаслідок подібних обставин, 9 червня 1944 р. з'явилася постанова ЦК КП(б)У "Про стан цензурної роботи", у якій характер її діяльності по областях і районах визначався як незадовільний. Відповідно резюмувалося, що штат обласних управлінь у справах літератури та видавництв залишився не укомплектованим, а цензори непідібраними, результатом чого стали випадки розголошення військової і державної таємниці в пресі [15]. Приклади типових порушень наводилися у довідці до постанови. Так, скажімо, маріупольська газета "Приазовський робочий" у номері від 18 квітня опублікувала відомості про дислокацію гвардійської авіаційної дивізії та аеродром в м. Маріуполі, а в газеті "Дебальцевський робочий" помістили інформацію про місцезнаходження військового з'єднання генерал-майора Станкевського [11].

Саме тому терміново передбачалося вжити заходів, спрямованих на поліпшення ситуації у місячний термін.

Про дієвість виконання зазначеної директиви можемо судити з протоколу № 37 засідання бюро Шосткінського міському КП(б)У від 17 серпня, у якому зауважувалося, що незважаючи на певне поліпшення в організації роботи міської преси, наведення порядку в бібліотечних фондах, у діяльності уповноваженого облліту наявні серйозні недоліки: не взято під контроль дрібнодруковану продукцію, не перевірено всі бібліотеки у місті (у т. ч. технічні, на заводах і фабриці). До того ж, через "недостатність контролю бувшого уповноваженого облліту Гужви, газета "Зоря" припустилася грубішої помилки, опублікував звіт церковників" [2].

Загальні підсумки реалізації постанови були підведені на нараді начальників облітів, що відбулася 6–8 жовтня, де з доповіддю "Звіт про роботу Головліту Української РСР за 9 місяців 1944 р." виступив Є. Барланицький. Як першочергове досягнення називалася штатна укомплектованість апарату керівними й цензорськими кадрами. Розглядаючи напрями діяльності відомства, доповідач зазначив, що:

"Головліт Української РСР контролює дев'ять республіканських газет (з них дві щоденних) обсягом 4,8 друкованих аркушів кожна, три газети з виходом три рази на тиждень розміром ½ формату "Правди" і чотири газети з виходом один раз на тиждень.

Книжково-журнальна продукція видавництв "Укрвидав", "Сільгоспвидав" АН УРСР, "Радшкола", "Радянський письменник" та інші за дев'ять місяців 1944 р. в розмірі 458 друкованих аркушів, чотири щомісячних журнали загальним обсягом 20 друкованих аркушів на місяць.

Укррадіомовлення велося 12 год на добу. На укррадіомовленні працював окремо цензор попереднього контролю. Матеріали РАТАУ не контролювалися окремо. Здійснювалася перевірка літератури та матеріалів для відправлення за кордон через Українську філію ВОКС 50–60 друкованих аркушів на місяць. Облліти контролюють 32 обласних газети, 22 транспортних газети, а також до 500 міських, районних та багатотиражних газет. Облрадіомовлення велося в середньому одну годину на добу по кожній області. Друкувалася велика кількість дрібнодрукованої продукції підприємств та установ області, а також від військових частин та установ. За даними Облітів взято на облік 899 бібліотек і книжкових магазини 34.

Перевірено 445 бібліотек і 32 книжкових магазини. Вилучено 4892 примірники книг. Крім того, знищено більш 30 тис. примірників літератури, виданої німецько-фашистськими окупантами.

Хід перевірки бібліотек гальмується у зв'язку з відсутністю кадрів політредакторів та у зв'язку з нестачею документації з вилучення політично шкідливої літератури.

Величезним недоліком у справі вилучення політично шкідливої літератури – є відсутність наказів Головліту УРСР на вилучення за минулі роки. Відновити ці накази

нема ніякої можливості, оскільки вони відсутні, та й поліграфбаза не дозволяє цього зробити. Єдине, що ми змогли, це за картками, які збереглися в спецчастині АН УРСР, скласти списки авторів, усі твори яких увійшли до наказів Головліту УРСР на вилучення.

З отриманих нами наказів Головліту УРСР й Львівського облліту з Москви ми склали списки авторів і список по художній літературі та розіслали по одному примірнику Обллітам" [11, арк. 19–20].

Далі доповідачем наводилися дані про якість попереднього контролю. Так, за звітний період було зроблено 978 викреслень у газетно-журнальній продукції. З них:

- з організації та дислокації армій – 218;
- з оборонної промисловості – 342;
- із транспорту – 69;
- з інших темах – 349 [11, арк. 21].

Відносно стану наступного контролю зауважувалося, що ним охоплено 9 республіканських, 30 обласних, 180 районних і міських газет, а також усі журнали й книги, видані в Україні. Результатом перевірок вмісту творів друку стало висловлення обллітам 29 зауважень у зв'язку з порушеннями основного керівного документа органів цензури – "Переліку відомостей, заборонених до опублікування". Найбільшу кількість зауважень (8) отримав Запорізький облліт [11, арк. 22].

Останній пункт звіту "Чергові завдання" містив настанови стосовно вдосконалення роботи органів цензури, як от:

- забезпечити цензорський контроль над райгазетами, де ще не виділені райуповноважені;
- не припускати розголошення державних таємниць у пресі;
- очистити до 1 січня 1945 р. бібліотеки від ідеологічно-шкідливих видань;
- опублікувати наказ на вилучення творів осіб, які співпрацювали з німцями [11, арк. 24].

У ході наради також були заслухані доповіді на теми: "Бойова техніка Червоної армії", "Радянська література у дні ВОВ" та "Завдання органів цензури" [14].

Протягом 1944 р. суттєва увага приділялася й налагодженню діяльності архівних установ, зокрема Державного архіву друку Книжкової палати України [17].

Цікаво, що з відновленням функцій Палати, у її структурі вперше офіційно було створено відділ спецфондів, що запроваджувався на базі виокремлення літератури періоду громадянської війни; українських творів, виданих у капіталістичних країнах та джерел окупаційного періоду [21].

У зв'язку із започаткуванням у 1945 р. в апараті ЦК КП(б)У Управління пропаганди та агітації, посилилася увага партійних органів і до бібліотечної справи.

Так, у довідці управління "Ущерб, нанесений німецько-фашистськими загарбниками бібліотекам" з'ясовувалися обсяги втрат у національній друкованій продукції. Зазначалося, що тільки за попередніми підрахунками всього по Україні знищено, пограбовано й вивезено понад 50 млн видань [7].

Не випадково у постанові РНК УРСР "Про стан бібліотечної роботи на Україні" величезне значення приділялося терміновому відтворенню бібліотечної мережі.

Зауважувалося, що лише по системі Комітету в справах культосвітніх установ при РНК УРСР вже відновили свою діяльність 23 обласних, 16 дитячих та 817 районних і міських бібліотек [16].

Однак РНК визнала стан бібліотечної роботи на Україні незадовільним, зважаючи на:

- відсутність повного обліку всіх існуючих бібліотек;
- невпорядкованість зібрань більшості бібліотечних установ, незакінченість інвентаризації, відсутність каталогів на наявну літературу;
- недостатність перегляду органами цензури фондів друкованих видань, наслідком чого стала їх "засміченість ворожими творами" [12].

Головліту УРСР рекомендувалося провести до 1 квітня 1946 р. перевірку фондів масових бібліотек і забезпечити вилучення шкідливої літератури [3].

Нових форм набув також контроль книготорговельної сфери. Так, у доповідній записці начальника Головліту УРСР Є. Барланицького секретарю ЦК КП(б)У К. Литвину повідомлялося, що на ринках таких міст як Харків, Одеса і Львів ведеться приватна торгівля книжковою продукцією, серед якої зустрічається "політично-шкідлива, ворожа й релігійна". За викладеним фактом ставилося питання про заборону приватної торгівлі книгами, на що Раднарком УРСР відповів відмовою [8].

Згадані вище перспективи у боротьбі з розповсюдженням небажаних творів у повній мірі вдалося реалізувати у післявоєнний період, коли опрацювання Головлітом трофейної літератури набуло всеосяжного характеру й супроводжувалося широкомасштабним очищенням букіністичних магазинів, бібліотек, навчальних закладів і музеїв від усіх видів шкідливих видань. Проте, це тема для окремого дослідження.

Навесні ж 1945 р., з активізацією роботи при Політбюро ЦК КП(б)У комісій з преси та видавництв, а також з літератури та мистецтва, до поля зору партійних органів потрапило змістовне наповнення творів друку. Напівцензорський характер діяльності комісій відбивають протоколи їх засідань. Так, на засіданні комісії з преси та видавництв від 11 березня обговорювалося питання "Про недоліки у газетах" і К. Литвиним, зокрема, зазначалося, що у зв'язку із шевченківськими днями серія газет надрукувала статті про Т.Г. Шевченка "відірвано від дійсності". У світлі цих подій секретар ЦК КП(б)У робив наступне застереження: "Коли ми показуємо визначного діяча минулого, проводимо ювілеї, пов'язані з його іменем, завжди необхідно підкреслювати зв'язок минулого з дійсністю, вказувати на роль партії і тов. Сталіна" [22].

Наведений уривок є досить характерною ілюстрацією ідеологічного підходу до справи контролю друкованих видань, оскільки віддзеркалює основний принцип функціонування радянської цензури на всіх її напрямах.

Повертаючись до нашої проблеми, можна стверджувати, що протягом 1941–1945 рр. Головліт УРСР, з урахуванням специфіки воєнного періоду, продовжував за вказівками ЦК КП(б)У здійснювати функції з контролю друкованої продукції. Так, у 1941–1943 рр. головна увага приділялася перегляду матеріалів для передання їх у радіоефір.

Із завершенням окупації України поступово були відроджені такі напрями роботи органів цензури як контроль видавничої справи, забезпечення нерозголошення державної таємниці у пресі, контроль книгорозповсюдження, очищення бібліотечної і книготорговельної мереж від ідеологічно-ворожих творів.

У цілому, використані партійні й цензурні джерела дозволяють надати загальну картину діяльності контролюючих установ з відстеження друкованої продукції за період Великої Вітчизняної війни.

Партійні документи – важливі свідки, що підтверджують залежність органів цензури від політичної лінії партії.

Зіставлення власне цензурних джерел з матеріалами партії дає можливість з'ясувати рівень достовірності інформації, що міститься в кожній із зазначених джерельних груп.

Діяльність Головліту найкраще відбивають матеріали звітності, оскільки повністю розкривають обсяги та зміст роботи відомства.

Таким чином, найефективнішим у методичному відношенні є комплексне дослідження тематики, що поєднує джерелознавчий аналіз з вирішенням конкретно-

Kiev National Taras Shevchenko University

історичних завдань з відтворення історії цензури друкованих видань в Україні на певних етапах її еволюції.

1. Алфавітний список книг, що увійшли до наказів Уповноваженого РНК СРСР по охороні військових таємниць в пресі та начальника Головліту на вилучення та списання в макулатуру з бібліотек громадського користування за 1938–1941 роки включно. – М., 1942. 2. Витяг з протоколу № 37 засідання бюро Шосткінського міському КП(б)У від 17 серпня 1944 року "Про постановку цензури в міській пресі, у видовищних та політпросвітницьких установах" // ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 70, спр. 243, арк. 38. 3. *Гімельдінова* З. Бібліотеки України в роки Великої Вітчизняної війни // Бібліотекознавство і бібліографія. – 1985. – Вип. 25. 4. Довідка до постанови ЦК КП(б)У від 9 червня 1944 року "Про стан цензурної роботи" // ЦДАВО України. – Ф. 1, оп. 70, спр. 127, арк. 2–3. 5. Довідка до списку письменників України за лютий – травень 1942 року // ЦДАВО... – Спр. 60, арк. 35. 6. Довідка про стан роботи Головліту УРСР №214 від 8 березня 1944 року // ЦДАВО... – Спр. 127, арк. 1. 7. Довідка ЦК КП(б)У від 3 квітня 1945 року "Ущерб, нанесений німецько-фашистськими загарбниками бібліотекам" // ЦДАВО... – Спр. 408, арк. 29. 8. Доповідна записка Головліту УРСР від 9 березня 1945 року № 217 про факти приватної торгівлі книгами на ринках України // ЦДАВО... – Спр. 374, арк. 2. 9. Доповідна записка Головліту УРСР від 7 квітня 1944 року про стан цензурної роботи в Полтавській області // ЦДАВО... – Спр. 127, арк. 11–12. 10. Зведення викреслень попередньої цензури за жовтень – грудень 1943 року // ЦДАВО... – арк. 4–5. 11. Звіт про роботу Головліту УРСР за 9 місяців 1944 року // ЦДАВО... – Спр. 243, арк. 18–24. 12. Книга та книжкова справа в Українській РСР : Зб. док. та мат., 1941–1984. – К., 1986. 13. Лист від 30 листопада 1943 року військового цензора 40 армії К. Полонника про налагодження випуску радянської преси на звільненій території України // ЦДАГО... – Спр. 451, арк. 41–42. 14. План роботи наради начальників Обллітів 6–8 жовтня 1944 р. // ЦДАВО... – Спр. 243, арк. 10. 15. Постанова ЦК КП(б)У від 9 червня 1944 року "Про стан цензурної роботи" // ЦДАВО... – Спр. 451, арк. 1. 16. Проект постанови РНК УРСР (квітень 1945 року) "Про стан бібліотечної роботи на Україні" // ЦДАВО... – Спр. 408, арк. 57. 17. *Сенченко* М. Книжкова палата України. Історія і сьогодення. – К., 2004. 18. Службова записка Головліту УРСР від 22 вересня 1943 року про вилучення творів авторів, які співробітничали з німцями // ЦДАГО... – Спр. 127, арк. 24. 19. Список письменників, які співробітничали з німцями під час війни // ЦДАВО.... – Оп. 23, спр. 127, арк. 4–7. 20. Судьбы трофейных архивов: [Интервью с Патрицией Кеннеди Гримстед] // Литературная газета. – 1991. – 2 окт. 21. *Федотова* О. Відділ спецфондів у структурі Книжкової палати України (1944–1956 рр.) // Вісн. Кн. палати. – 2002. – № 4. 22. *Шаповал* Ю. Комуністична цензура в Україні: штрихи до портрета // Україна XX століття: Особи та події в контексті важкої історії. – К., 2001.

Надійшла до редколегії 28.01.05

О. Шевченко, асп.

НАДІЯ ВІТАЛІЇВНА СУРОВЦОВА ТА ЇЇ СОРАТНИЦІ В МІЖНАРОДНОМУ ЖІНОЧОМУ РУСІ

Досліджено активну діяльність і трагічну долю видатної української громадсько-політичної діячки Н. Суровцової в контексті її плідної роботи в міжнародних жіночих організаціях на користь миру, свободи, а головне, піднесення української справи.

In this article it was investigated activities and fate of prominent ukrainian public and political figure N. Surovtsovoi in context of her fruitful work in the International women organization for the welfare of peace, freedom, and mainly is rising of ukrainian cause.

Розглядаючи сьогоднішню національну, соціальну та політичну ситуацію в Україні, підсвідомо звертаєш увагу на те, що на цих теренах ми майже не бачимо посправді яскравих жіночих постатей. Чому ж так? Здавалося б, прав добилися всіх, яких тільки могли прагнути. У чому ж справа? Захлеснули родинні проблеми, чи поринули в бізнес, заробляючи гроші, чи може стали байдужими до існуючих проблем, зневірившись у можливості їх вирішення. Це будуть з'ясовувати соціологи.

Ми пропонуємо перенестися лише на сто років назад, у часи не менш важкі ніж зараз, що характеризувалися незвичайною активністю жіноцтва взагалі й українського особливо, бо так трагічно складалася тоді доля їх батьківщини. А вони всіма можливими, а іноді і майже неможливими способами намагалися допомогти їй. Діапазон їх дій був напрочуд великий – від бажання тримати зброю в руках і до майстерного володіння мовою та пером. Ми побачимо величезну "армаду" жіночих організацій, які створювалися не заради красивої назви чи демонстрації ошатних нарядів, а для реальної, іноді надривно важкої роботи.

А особистості! Навіть перехоплює подих – така блискуча галерея талановитих жінок різного віку, професій, уподобань та соціального становище.

Українські жінки, які внаслідок історичного перебігу подій були розділені між собою і знаходилися по різні боки кордону, у різних державах, у такий складний час воєн, епідемій, голоду все ж таки знаходили кошти, а головне сили для згуртування навколо спільної роботи і боротьби. Боротьби за мир, за свої права, а головне, за національну ідею, яку вони палко обстоювали на всіх міжнародних форумах.

У межах зазначеної статті ми хотіли б повернути Україні ім'я великої жінки, яка всім своїм життям показала, як за дуже короткий час можна залишити такий яскравий слід в історії і стільки принести користі власному народу і Батьківщині. Ця жінка навчалася у трьох університетах і здобула блискучу освіту, була справжньою українською патріоткою, активною учасницею української революції, соратницею Грушевського, Винниченка, плідно працювала у міжнародному жіночому русі і була відомою українкою не тільки у Європі, а й в Америці. За свою невтомну боротьбу, за щиру відданість Україні вона стала багаторічною ув'язненою сталінських таборів, але вижила, пережила і продовжила боротьбу аж до самої смерті. Ця жінка – Надія Віталіївна Суровцова. Найбільшу увагу буде приділено її діяльності в міжнародному жіночому русі, спрямованої на ознайомлення світової громадськості з проблемами України та організації можливої допомоги.

Участь українського жіноцтва у міжнародних справах мала свій початок безпосередньо після першої світової війни і тривала до 1939 р., коли друга світова війна остаточно перервала цю роботу. До того ж смерть або ув'язнення деяких діячок зупинила подальший розвиток міжнародних зв'язків аж до післявоєнних часів. З огляду на тривале поневолення українського народу і цілковите заперечення існування України нашими окупантами, Європа, і взагалі світ, нічого не знали про нашу державу і тим більше не розуміли процесів, які в ній відбуваються. Саме тому передові українські жінки наголошували на тому, що виключного значення має будь-яке спілкування з чужинцями і перебрали на себе цю важку місію. Суровцова, зокрема вважала, що кожне, навіть приватне знайомство, листування, або зустріч з людьми, які мають вплив на громадську думку своєї країни, можуть інформувати світ про наші визвольні змагання, може принести велику користь справі. Усе ж особливу увагу жінки приділяли діяльності й участі в міжнародних організаціях, з'їздах, конференціях, які могли стати чудовою трибуною для висвітлення правди про Україну, для привертання уваги світового співтовариства, преси до її пекучих проблем.

Серед жінок, діяльність яких заслуговує на глибоку повагу, були Мілена Рудницька, Надія Суровцова, Ганна Чикаленко-Келлер, Оксана Лотоцька-Токаржевська, Софія Русова, Людмила Старицька-Черняхівська, Марія Грушевська та багато ін.

Перші, але дуже важливі кроки зі знайомства з Україною були зроблені на початку встановлення української державності. Вагомий внесок до цієї справи зробила Ганна Чикаленко-Келлер, яка при українському дипломатичному посольстві в Швейцарії писала та перекладала різними мовами інформацію про Україну, дописувала до українських часописів. Подібну роботу проводила Оксана

© О. Шевченко, 2006

Лотоцька-Токаржевська, дочка Олександра Лотоцького, посла в Туреччині. Вона була секретаркою українського посольства, перебуваючи у Франції, Італії, Англії, ініціювала відкриття українських виставок, концертів, читань тощо. Їй належить авторство статей на українські теми в зарубіжній пресі. Популяризувала українську справу в Копенгагені Іванна Левицька, де її чоловік Дмитро Левицький був послом УНР. І таких прикладів роботи чимало. Однак найважливіша робота велася на міжнародних форумах та конгресах. Своєю наполегливою працею українськи жінки здобули собі повагу й авторитет, викликали зацікавленість українською справою.

Найвпливовішою міжнародною організацією була "Міжнародна жіноча рада", яку називали жіночим парламентом. Вона була заснована в Америці у 1888 р. Початкова мета сформульована як "змагання за справедливість і лад у світі", а також ставати на захист скривджених, добиватися права голосу, боротися з проституцією та багато інших за і проти. Апогею своєї діяльності ця організація досягла за головування шотландки Лейді Абердін (1893–1937), з якою, до речі, мала тісні контакти Н. Суровцова [4].

В Україні перша спроба згуртуватися була зроблена в 1919 р., коли в Кам'янець-Подільському на Жіночому з'їзді було засновано Національну раду українських жінок, або Українську національну раду, головним завданням якої було об'єднати всі українські прогресивні жіночі сили, проводити національно-пропагандистську українську роботу в міжнародних жіночих колах. Першою головою ради була Марія Грушевська (дружина М. Грушевського), а трохи згодом С. Русова. Основу організації складали – Зінаїда Мірна, Надія Суровцова, Мілена Рудницька [3]. Саме тут розпочала свою активну роботу на цій ниві Надія Віталіївна Суровцова, яку потім продовжила у вимушеній еміграції, де опинилася як представниця української делегації на Паризькій мирній конференції.

Слід нагадати, що Надія Віталіївна була активною учасницею української національної революції. Активно працювала в масах як інспектор Центральної Ради (ЦР), виконувала її розпорядження в Умані і Києві. Пізніше стала співробітницею Генерального секретаріату внутрішніх справ Українського автономного уряду, який очолював Кость Лоський, згодом він – міністр закордонних справ. І знову з ним співпрацює Надія Віталіївна, яка блискуче володіє декількома мовами, має чудові природні організаторські дані, прекрасну освіту, саме тому вона й очолила один із відділів. Як енергійна й освічена людина, Н. Суровцова стала потрібною і в період Гетьманату – вона очолює Дипломатичний департамент, що дає їй змогу закінчити вищу школу "Конзулярну академію", до якої приймали людей лише з вищою освітою і лише чоловіків (виключення зробили двом жінкам) і, отримавши диплом, здобути почесне право займати дипломатичні посади. Погодьтеся, що для жіноцтва того часу це було новиною. За Директорії Суровцова стає начальником відділу преси, це призначення, безумовно, свідчить про її літературний та журналістський талант. І, як підсумок, її призначають до складу місії на Версальський мир до Франції. Можна уявити, наскільки почесним було це призначення, якщо мати на увазі, що саме ця місія мала вперше представляти Україну перед країнами Антанти. До підготовки Надія Суровцова підійшла дуже ретельно, їй хотілося, щоб Україна була представлена в найкращому вигляді. Вона підготувала не лише документи, а й велику бібліотеку інформаційного бюро, декоративний та етнографічний матеріал – килими, рушники, сувеніри та ін. Вирушили 31 грудня 1918 р., але до Парижа не доїхали, і для Суровцової почалися довгі роки еміграції. Однак і їх ця жінка зуміла прожити з великою користю для української справи.

Як член дипломатичної місії, вона звертається з проханням дозволити навчання у Віденському університеті, а отримавши дозвіл вступає і 1920 р. блискуче його закінчує, ставши першою українкою, яка здобула ступінь доктора філософії, захистивши дисертацію на тему "Богдан Хмельницький та ідея української державності". Уже назва обраної теми говорить сама за себе, стає зрозумілим, куди націлені всі її помисли і сподівання. Тут, познайомившись з місцевим українським жіноцтвом, вона вступає до Жіночого союзу, де провідні ролі відігравали Олена Залізняк, Олена Левицька, Мілена Рудницька. Будь-якої спеціальної мети союз не мав, в основному це була пропаганда за кордоном українського питання і вступ у контакти з жіноцтвом інших країн. Цієї роботи для Надії здається замало, вона вступає до студентської організації "Січ" [5].

Хочу повернутися до формування українського жіночого руху, у якому Суровцова буде приймати таку активну участь. З виходом на еміграцію (після заснування в Кам'янці у 1919) українське жіноцтво першочергово подбало про свою організацію на чужині. За кордоном були створені філії Національної ради в кількох Європейських осередках, а саме – у Берні, Берліні, Відні, Парижі, Римі і Празі. Ці філії дбали про об'єднання українського жіноцтва для національної праці як у міжнародних жіночих організаціях, так і серед свого громадянства. Налагоджуючи стосунки із чужинецькими жіночими товариствами і знайомлячи через них світ з українською визвольною справою, вони не забували водночас опікуватися українськими дітьми, полоненими, допомагали Червоному Хресту, здійснювали посильну допомогу емігрантам, яким було так непросто адаптуватися на чужині. Таку працю проводив Український жіночий союз у Відні, до якого вступила і відразу стала відігравати одну із провідних ролей Надія Суровцова. Цей Союз наполегливо продовжував роботу заснованого ще під час війни 1915 р. Українського жіночого комітету, який, розпочавши просто з добродійних акцій, перейшов до широкомасштабної суспільної праці – відроджував національну свідомість поміж українців, прищеплював любов до батьківщини та відчуття національної гордості і поваги до інших націй. В основному ж їх роботу було спрямовано на українських вояків, що перебували на лікуванні у воєнних шпиталях Відня – постачали літературу, влаштовували виклади, курси українознавства, допомагали реабілітуватися та здійснювали багато інших заходів. Згодом Союз збере кошти для організації української школи для дітей емігрантів і, взагалі, завжди буде охороняти молоде покоління від денаціоналізації, що стане одним з пріоритетних напрямів у їх діяльності [3].

Будучи ще дуже молодою людиною, Надія вже чимало побачила на своєму віці – війна, кров, втрати, саме тому ідея миру, як і національна, охопила її повністю. Одночасно із Жіночим союзом вона стає членом ще однієї впливової організації – Австрійської жіночої Ліги миру і свободи. Таким чином утворюється українська секція Ліги. Суровцова зближується з керівництвом віденської Ліги, з її президенткою (Йелля Герцка), віцепрезиденткою (письменниця Роза Майредер), з відомою активісткою того часу Лоттою Геллер та багатьма іншими представницями віденської еліти. Її життя знов наповнюється такими необхідними реальними справами. У співпраці з Лоттою Геллер Суровцова видає збірку українських народних казок, яку було перекладено та прекрасно ілюстровано за її ескізами Юрієм Вовком, онуком славного етнографа, проф. Федора Вовка. Книга розійшлася за місяць і була перевидана вдруге.

У Відні відбувається особисте знайомство з відомою січовичкою Оленою Степанів та сумнозвісною вчителькою з Галичини Ольгою Бесараб, що незабаром після їх зустрічі була закатована у польській в'язниці. Жіноцтво від-

реагувало на цю страшну смерть дуже бурхливо – було підготовлено і проведено демонстрації та марші протесту, завдяки їм про Ольгу Бесараб дізнався весь світ.

У цей час у Відні скликається міжнародний конгрес Ліги миру і свободи, який після війни об'єднував жінок з більше як 32 країн світу і Надію Суровцову було обрано до складу української делегації. Серед організаторів Міжнародної жіночої Ліги миру і свободи були Джейн Адамс, Крістел Макміллен та інші, з якими Суровцова познайомилася та під час роботи подружилася. Програма організації, в основу якої було покладено такі принципи як свобода для всіх народів, роззброєння, демократизація, забезпечення прав жінок, заперечення війни, як засобу вирішення проблем та інші, були дуже близькі і зрозумілі Суровцовій, бо це були засади, яких так бракувало її рідній Україні. Знову з'явилася надія щось зробити для рідної батьківщини, за яку так боліла душа, особливо тут за кордоном. Однак крім взаємопорозуміння, серед жінок були і розбіжності у поглядах, зокрема, українкам не подобалося, що Ліга ідеалізує радикальні соціалістичні рухи (комунізм), і примирювало те, що Ліга критикувала Версальський договір за нехтування принципом національного самовизначення. Українські жінки підкреслювали свою відданість справі миру, але за основу вважали боротьбу за самостійність своєї держави. Перед Віденським з'їздом представниці українських жінок, Оксана Лотоцька, Мілена Рудницька, Надія Суровцова зустрілися з двадцятьма членами виконавчої ради Ліги, які виявили співчуття до жалюгідного становища українських жінок [1]. Суровцова звітувала про це так "Взагалі ціле оточення конгресу, усі ці делегатки, справляють незвикле враження – ті, з ким досі доводилося розмовляти за Україну, настільки неподібні по своїм поглядам до звичайних пануючих, мають настільки широкий світогляд і стільки доброзичливості, що мимоволі доводиться задуматись над феміністичними організаціями, і трохи задержатись від звиклого іронічного скептицизму" [6]. І дійсно, коло жінок, з якими познайомилася та співпрацювала Суровцова, було дивовижно яскравим та самобутнім. Крім президентки Ліги Джейн Адамс, це була англійка Катерина Маршал, особиста секретарка Ллойд-Джорджа на конференції в Каннах, Мері Вінздер з Гарварда, що сиділа у в'язниці за переконання, бельгійка Люсі Дешарден, член парламенту, та багато інших цікавих жінок з Ірландії, Франції, Китаю, спілкування з яким було дуже корисним для молодої, талановитої громадсько-політичної діячки. На конгресі поруч із засіданнями відбувалися великі зібрання з виступами промовців різних націй з нагальних політичних питань та подій. Однією з таких подій була серія єврейських погромів на Україні та Польщі. Саме тут Надія Віталіївна не витримує, бере слово і виголошує палку промову, хоча перед виступом їй натякали, що вона має бути стриманішою. Це була незвичайна промова, пригадалися образи, які бачила в дитинстві, вона безжально критикувала і пристрасно таврувала навіть свій народ за заподіяне. Хоч сама була українкою, не могла такого зрозуміти в загальнолюдському аспекті. Виступ мав приголомшливий успіх, до неї підходили, стискали руки, знайомилися, тому що для цієї жінки, взагалі, звичайним було говорити і писати душею. На наступний день у пресі було широко висвітлено цей виступ, ім'я її не сходило з уст. Після цього конгресу українки були остаточно прийняті до організації, а Суровцова увійшла до складу основної групи.

Н. Суровцова і в Міжнародній жіночій Лізі миру і свободи продовжувала залишатися представницею УНР і відстоювати інтереси республіки, за переконаннями вона була соціалісткою, але з плином часу її ілюзії щодо перспектив УНР і взагалі еміграції розвіялись [1]. На віденський період припадає й розквіт її літературно-публіцистичного та перекладацького таланту. Нариси, оповідання, статті та повідомлення з різної тематики у віденських "Новій громаді" (1923–1924) й "Arbeiterzeitung" та ін. Суровцова стала однією із засновниць Спілки прогресивних журналістів. Чимало перекладала українською мовою, а також німецькою твори В. Стефаника, В. Короленка, збірку "Українські народні казки".

Діяльність у міжнародному пацифістському русі – в Інтернаціональній жіночій Лізі миру і свободи (в українській та австрійській секції, у міжнародній президії) та участь у її конгресах, зустрічах, нарадах (Відень, Дрезден, Фрайбург, Гаага, Амстердам, Париж, Вашингтон й ін.) – проходила спершу під українським, а потім вже під радянським прапором. Ця еволюція поглядів почалася ще у Відні через розчарування темними сторонами життя української еміграції (таку еволюцію в бік радянофільства тоді пройшли, зрештою, також із трагічним кінцем, сотні українських інтелектуалів на чолі з М. Грушевським – та й незалежно від нього). Почалося від роботи в Комітеті допомоги жертвам голоду на Україні (1921–1922), де вона працювала під керівництвом М. Грушевського [2].

Був ще досить яскравий і насичений період у житті Н. Суровцової, коли вона на запрошення Американської секції Ліги вирушила в агітаційно-пропагандистське турне ("Поїзд миру") по США та Канаді 1924 р. Тут вона відвідує багато міст Америки, де виступає з промовами серед різних верств населення і в різних місцях, від палаців і театрів до робітничих нетрів і фермерських господарств. Її радо вітають, дякують, її промови і статті друкуються у північноамериканських "Українських щоденних вістях" (1924–1925), у канадських "Українських робітничих вістях", "Робітниці" (1924), "Голосі робітниці" (1924) та ін. Під час роботи жіночого конгресу Суровцова зі своїми соратницями зустрічається у Білому домі з американським президентом Куліджом, з яким мають бесіду. Взагалі, перебування Н. Суровцової в Америці це тема окремої статті, настільки насиченим і корисним воно було. Зокрема, під впливом побаченого і почутого з-під її пера вийшла ціла низка літературних повістей та оповідань, наприклад, оповідання "Пташка з Мілвоку", у якому поєднується глибока соціальна драма з природним для молодої жінки ліризмом [5].

На зльоті "націонал-комунізму" Суровцова познайомилася з Юрієм Коцюбинським, який зміцнив її віру в здатність українського селянства пристосувати комунізм до своїх потреб. Вона вступила в австрійську компартію, допомагала її засновнику Францу Корітсшонеру, зустрілася із Кларою Цеткін, Бертраном Расселом й американськими мільйонерами-соціалістами. Після цього Коцюбинський переконав Суровцову заохочувати українських емігрантів повертатися додому або працювати для України за кордоном. Суровцова погоджується і в 1925 р. повертається на батьківщину. У Харкові вона працювала на Українському радіо, у Харківському університеті на історичному факультеті на кафедрі видатного проф. Дмитра Багалія, де писала наукові праці, у Наркоматі закордонних справ. Арештовано її було у 1926 р. за обвинуваченням у націоналізмі в несподіваний і незрозумілий для неї спосіб [1].

Участь Надії Віталіївни Суровцової в міжнародному жіночому русі в боротьбі за мир, свободу, українську справу є лише маленькою перлинкою в розкішному намисті творчої діяльності цієї видатної української жінки.

1. *Богачевська-Хомяк М.* Білим по білому. Жінки в громадському житті України 1884–1939. – К., 1995. 2. *Дашкевич Я.* Надія Суровцова. Нотатки з нотаток // Н.Суровцова Спогади. – К., 1996. 3. *Наріжний С.* Українська еміграція – культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. – Прага, 1942. 4. *Рудницька М.* Статті, Листи, Документи. – Л., 1998. 5. *Суровцова Н.* Спогади. – К., 1996. 6. *Суровцова Н.* Третій Інтернаціональний конгрес Жіночої ліги миру і свободи і українське жіноцтво // Свобода (Джерсі-Сіті). – 1921. – 8 серп.

Надійшла до редколегії 28.01.05

Ю. Бойко, асп.

УЧАСТЬ ЄВГЕНА ЧИКАЛЕНКА У ПРОЦЕСАХ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ В ДОБУ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1919

На основі документів висвітлено діяльність Євгена Чикаленка в добу української революції та його внесок у розвиток національно-визвольного руху.

This article is based on documents and it describes the activity of Eugene Chykalenko in the period of Ukrainian revolution and his contribution to the development of Ukrainian movement.

Кожен період політичної історії України позначений іменами відомих українських діячів, лідерів, які з надзвичайною працелюбністю та наполегливістю відстоювали національні інтереси народу. Революційно-визвольні змагання в Україні 1917–1929-х рр. висунули на політичну арену багатьох непересічних особистостей, представників творчої інтелігенції, серед яких був і Є. Чикаленко. Людина глибоких ідейних переконань і кипучої енергії, він не міг залишитися осторонь епохальних змін у житті України. На жаль, за радянських часів ім'я Євгена Чикаленка, діяльність якого не вписувалася в межі офіційної комуністичної ідеології, було забуто і залишається маловідомим не тільки широкому загалу українських громадян, а й для більшості істориків.

Народився Євген Чикаленко 9 грудня 1861 р. в с. Перешори на Херсонщині. Дитинство він провів у Перешорах серед простих українських селян, в атмосфері живих українських традицій, і це зумовило його любов до рідної землі, мови та пісні.

Роки перебування в Одесі (1870–1875) та Єлисаветграді (1875–1881) помітно відбилися на світогляді майбутнього видавця та мецената. Саме тут Євген потрапляє в оточення, яке сприяло повному його становленню як свідомого українця. Восени 1881 р. Чикаленко їде до Києва з наміром вступити до Київського університету, але виявилося, що він, як випускник реального училища, не має на це формальних прав. Молодий Чикаленко не залишає своїх намірів вчитися далі, і через рік він стає студентом Московської Петрово-Розумовської сільськогосподарської академії. Невдовзі переїхав до Харкова, де в 1883 р. був зарахований вільним слухачем на природничий факультет університету. Тут він особливо старанно вивчає агрономію, і за дорученням професора Зайкевича пише українською мовою сільськогосподарські брошури.

Навчаючись у Харкові, студент Чикаленко поринає у громадське життя, входить до української студентської громади. Згодом стає членом радикального гуртка, заснованого В. Мальованим, який залучив його до безпосередньої революційної роботи.

Активна громадська діяльність у Харкові не пройшла повз увагу поліції. Є. Чикаленко був притягнутий до слідства, після завершення якого його було взято під домашній арешт, який він відбував у родинному маєтку в с. Перешори з 1885 по 1890 рр.

У 1894 р. Євген Чикаленко разом з родиною переїздить до Одеси, де відразу вступає до місцевої української "Громади" і бере активну участь у її діяльності. Восени 1900 р. знову переїзд, але цього разу вже до Києва, де Чикаленко намагається втілити в життя всі свої задуми і сподівання. Й однією з нагальних потреб, на той час, стояло видання української преси, якій Євген Чикаленко приділяв дуже велику увагу.

Протягом 1906–1914 рр. Євген Чикаленко був одноосібним видавцем першої української щоденної газети "Рада", на яку покладав дуже великі надії. Він вважав за обов'язок свого життя видавати газету, оскільки був переконаний, що "Рада", се єдиний щоденний часопис в Україні, який будить національну свідомість, і смерть його була б для нас другим Берестечком, величезним ударом нашому національному рухові" [12, с. 49].

Восени 1908 р. з ініціативи Є. Чикаленка, у редакції газети "Рада" відбулися збори громадських діячів, на яких було засновано нову всеукраїнську організацію, яку по ініціативі О. Лотоцького було названо Товариством українських поступовців (ТУП). За наполяганням Євгена Харламповійовича організація свідомо не виробляла політичної платформи, щоб об'єднати людей різних переконань на одній спільній платформі – конституційно-демократичному ладі й автономії України.

Протягом 1908–1917 рр. Товариство керувало всією національно-культурною роботою в Україні, опікувалося всіма загальнонаціональними справами, тримало під своїм впливом майже всі українські часописи, книгарні, клуби, "Просвіти", товариства тощо. Для відстоювання українських інтересів у Державній Думі було налагоджено тісні зв'язки з російськими партіями кадетів і трудовиків. Щорічні з'їзди ТУП, як і постійні засідання його Ради, відбувалися переважно в домі Є. Чикаленка. Він від самого початку належав до Ради ТУП, перебуваючи в ній незмінно, і був не лише ініціатором заснування організації, але й весь час його "фактичним, неофіційним головою" [8, с. 3748–3749].

Влада здогадувалася, що Чикаленко відіграє значну роль в українському політичному житті, тому, починаючи із самого переїзду до Києва, Євген Харлампійович перебував під постійним наглядом поліції. Декілька разів у його будинку робили безрезультатні обшуки. Навіть свій "Щоденник" Є. Чикаленко змушений був вести таємно і переховувати поза своїм помешканням.

З початком першої світової війни, внаслідок переслідування українського руху постало питання про майбутнє щоденної української газети "Рада". Відразу ж відбулося засідання редакторського комітету, на якому вирішили, що газета буде дотримуватися нейтральних позицій, подаватиме лише факти про військові події без жодних коментарів.

Також з ініціативи Є. Чикаленка було скликано Раду Товариства українських поступовців, до якої тоді входили: Є. Єфремов, Ф. Матушевський та В. Прокопович – від громади "Вік"; А. Ніковський та В. Дорошенко – від громади вчителів; Л. Черняхівська – від театральної громади; В. Леонтович та О. Віленський – від громади "Літературно-наукового вісника"; Л. Жебуньов, П. Холодний та Є. Чикаленко – від "Старої Громади". Основне питання, яке піднімалося на засіданні – це питання про те, як має ставитися організація до війни, внаслідок якої могла бути вирішена доля України. Після довгих суперечок та обмірковувань зійшлися на тому, що Рада організації не буде виступати із жодними відозвами, ні за війну, ні проти неї, а буде стояти на нейтральній позиції до того часу, поки не відбудеться загальний з'їзд Товариства. На цьому засідання Ради було закрите.

А вже наступного дня Чикаленко виїхав до свого маєтку у Перешори, саме тут він отримав телеграму від Андрія Ніковського, який повідомляв, що 7 липня 1914 р. була закрита газета "Рада" [2, арк. 2]. Це дуже болісно сприйняв Євген Чикаленко, який всі свої сили віддав для

© Ю. Бойко, 2006

Kharkiv National Pedagogical University

того, щоб існувала українська преса. Однак повністю ліквідовувати майно газети Чикаленко не наважувався. Євген Харлампійович сподівався, що війна триватиме не більше року, тому навіть А. Ніковському та І. Маличу запропонував залишитися на своїх посадах. Він говорив "коли є редактор та керуючий конторою, то кожної хвилини можна зорганізувати вихід газети" [12, с. 333].

Припинення українського національного життя в Росії і страшний його розгром у Галичині глибоко вразили Чикаленка, а тут ще й поліція почала активно слідкувати за його пересуванням. У жандармських документах його разом з М. Грушевським характеризували не інакше, як одного з керівників "мазепинського руху". Чикаленку закидали, що він разом зі своїми однодумцями виношував ідею "самостійної України" і прагнув її відділити від Росії і з'єднатися з Австрією, створивши "Українське Королівство". До цього додавалося, що Є. Чикаленко та інші є засновниками нової мазепинської організації "Союз Визволення України" [1, арк. 42]. Це дуже обурило Чикаленка, адже таке звинувачення могло коштувати життя.

Згодом виникли проблеми з редакційними боргами, загострилася давня хвороба, тому, побоюючись можливого арешту і заслання, Чикаленко восени 1914 р. виїхав до Петрограда, а звідти до Фінляндії, де і перебував у санаторії до весни 1915 р. У цей час він багато читав і почав писати свої спогади про давно минулі часи зі свого життя.

На початку березня Чикаленко знову повертається на Україну, але через постійні переслідування поліції змушений був протягом 1915–1916 рр. весь час переїздити з місця на місце, перебуваючи то в Петрограді, то в Москві, навідуючись потай до Перешор, Кононівки, Києва. Навіть у такій ситуації Євген Чикаленко не полишав громадських справ, постійно слідкуючи за діяльністю ТУП і, по можливості, впливаючи на неї. Так, зокрема, за його безпосередньої участі Рада ТУП у грудні 1916 р. ухвалила декларацію "Наша позиція", де висловлювалося негативне ставлення українців до війни, що тривала вже два роки, а також підтверджувалося, що Товариство і надалі буде вести боротьбу "за демократичну автономну Україну, гарантовану федерацією рівноправних народів, за цілковите забезпечення культурно-національних вартостей і політичних прав українського народу" [4, с. 130].

Лютнева революція 1917 р. застала Євгена Чикаленка вже в Києві. У перші дні березня Рада ТУП перенесла свої щоденні засідання з будинку Чикаленка до українського клубу "Родина", де на той час, зворушені звістками про події в Петрограді, гуртувалися українці Києва. Було намічено перетворення Ради ТУП у всеукраїнський керуючий центр, відсутність якого за нових умов дуже відчувалася. Планувався, як згадує у своїх мемуарах Чикаленко, вибір "секретарів по різних галузях діяльності", скликання з'їзду ТУП і Всеукраїнського Конгресу [11, с. 10]. Іншим організаціям пропонувалося кооптувати своїх представників до Ради Товариства. З цим не погодилися соціалісти, вимагаючи організації на основі пропорційного представництва. З цього приводу Чикаленко писав, що після довгих дебатів і погрозів соціалістів заснувати свою окрему Раду, "щоб не розбивати сил і не витворювати двох центрів, ми рішили з'єднатися з делегатами від соціалістичних організацій і таким чином повстала Центральна Рада" [11, с. 10–11].

Серед тих, хто мав представляти ТУП у Центральній Раді, був і Євген Чикаленко. Проте прийняття ним нових реалій політичного життя і співпраця з "безпринципними демагогами, що несподівано повстали соціалістами", його "хворого так знеохотили, що з того часу" він "перестав ходити на зібрання Центральної Ради" [11, с. 11]. Таким чином, Є. Чикаленко з перших днів відійшов від участі в її діяльності, до речі, як і більшість перших керівників ТУП. А тому, незважаючи на те, що Чикаленко був одним із фундаторів Центральної ради, він не був серед її членів.

Спроба кооптувати Євгена Чикаленка в склад ради на її засіданні 20 березня 1917 р. була невдалою. Лише 8 квітня на Всеукраїнському Національному Конгресі його обирають, хоча і заочно, членом Центральної Ради серед представників Союзу українських автономістів-федералістів, у який було перейменовано ТУП на з'їзді, який проходив 25–26 березня 1917 р. Проте, коли в червні цього ж року Союз, віддаючи данину політичній моді, перетворився на Українську партію соціалістів-федералістів, Є. Чикаленко не ввійшов до її складу. Хоч активної участі в політичному житті у цей час він не брав, проте цікавився всім, що відбувалося в Україні, і ділився своїми роздумами в листах до приятелів, які дуже цінували його думку.

На самому початку революції постало питання і про відновлення газети "Рада". Адже в такий вирішальний момент для України особливо гостро відчувалася відсутність української преси, до голосу якої прислухалося б громадянство. За наполяганням Євгена Чикаленка розпорядчий комітет "Товариства підмоги українській літературі, науці і штуці" вирішив на залишені для Товариства В. Симиренком 300 тис. крб видавати газету під новою назвою "Нова Рада", яка була наступницею "Ради". Колишній редактор А. Ніковський узявся організовувати знову її видання [11, с. 13]. У цей час у Є. Чикаленка виникла необхідність їхати у господарських справах на Херсонщину.

У період з 17 березня по 20 жовтня 1917 р. Євген Харлампійович Чикаленко перебував у Перешорах, де знаходився його родовий маєток. Тому про все, що діялося в Україні в цей час знав тільки з газет та листів київських приятелів. Друзі постійно кликали його в Київ для активної участі в політичній діяльності. Так, в одному з листів до Чикаленка Єфремов писав: "у такий відповідальний момент так не вистачає Вашої присутності в Києві, бракує твердого голосу, світлої голови, авторитетної думки" [5, арк. 28]. Проте він не поспішав до Києва, тому що в умовах пануючої анархії не міг без догляду залишити свого, хоч і невеликого, господарства. Також вважав себе малопотрібним через свою песимістичну вдачу та "поміщицьку професію", непопулярну у період соціалістичного доктринерства Центральної Ради. В одному з листів до А. Ніковського Євген Чикаленко писав, що його авторитет у політичних справах, з цих причин, не мав би ніякого значення, бо "коли скажу що-небудь впоперек тому, що говорять всякі "товарищи" то будуть мене обвинувачувати в "контрреволюційних" аспіраціях. Я знаю добре, що у мене в Києві попсувались би відносини з багатьма колишніми приятелями" [6, с. 36].

Крім того, Є. Чикаленко продовжував стояти на поміркованих позиціях. Його політичним ідеалом залишався автономний устрій України на федеративних засадах з Росією. Він тримався його весь період своєї громадсько-політичної діяльності і події 1917 р. не змінили його поглядів, тому Євген Чикаленко писав у квітні 1917 р. П. Стебницькому, що його лякали наміри про самостійність України, до якої вона, на його думку, не була готовою. "Боюсь я отих широких замірів мало не самостійної України, боюсь навіть, що ми не зможемо здійснити націоналізації школи, народ наш не надає цьому ваги і обстоювати цього не буде!" [10, арк. 1], – такі невеселі думки тривожили Євгена Харлампійовича.

З великим ентузіазмом Є. Чикаленко зустрів оприлюднення І Універсалу, але через свою песимістичну вдачу боявся, щоб Універсал "не зостався тільки історичним документом, правда величезної ваги" [7, арк. 15–16].

Будучи відірваним від громадсько-політичного життя і щоб якось прислужитися національній справі, Чикаленко підготував до другого видання свою популярну книжку "Розмова про мову", яка вперше побачила світ у Києві ще в 1907 р. Вона була написана у формі розмови-дискусії свідомого українця і селянина-малороса. Автор аргументовано, на підставі історичних прикладів, доводить необхідність запровадження рідної мови в освіті, пресі, науці, державних та інших установах як головної передумови нормального розвитку народу та формування власної національної держави. Улітку 1917 р. у Петрограді у видавництві "Благодійного товариства видання загальнокорисних і дешевих книг" книжечка вийшла тиражем 20 тис. примірників і розійшлася за кілька тижнів.

Восени 1917 р. життя на селі стало дуже неспокійним, хоча Чикаленку ніхто не робив ніякої шкоди, бо як він сам згадував: "у мене з селянами були якнайкращі відносини, бо я давно продав скільки їм треба було землі" [12, с. 372]. Проте Чикаленко прагнув бути в Києві, там де залишилася його родина, де вирішувалося майбутнє України, тому він почав ліквідовувати своє господарство, продавши за низьку ціну хліб, коней, худобу перешорському кредитовому товариству.

У середині жовтня 1917 р. з великими труднощами Чикаленко повернувся до Києва, де мав змогу особисто слідкувати за розвитком подій, глибоко переживаючи все, що відбувалося в Україні. Тим паче, що старший син Левко був членом Центральної Малої Ради, гласним Міської думи, а середній – Петро – секретарем Генерального секретаріату. Дім Чикаленків знову став осередком, де збирався цвіт українського руху і вирішувалося не одне державне чи національне питання. Загалом політику Центральної Ради в 1917 р. Євген Чикаленко визначав "цілком правильною, бо проти московської більшовицької пошесті тоді ще не було ліків", незважаючи на ті величезні помилки, що призвели до поразки на початку 1918 р.

У січні 1918 р. загострилася давня хвороба Євгена Чикаленка і він опинився майже прикутим до ліжка саме в той час, коли Київ захопили більшовицькі війська. Обшуки і грабунки обійшли його будинок, хоча Є. Чикаленко був внесений до списку заручників, яких більшовики мали вивезти відступаючи. Попереджений про це, він останні три дні перед поверненням української армії переховувався у знайомих.

Є. Чикаленко був неприємно вражений тим, що український уряд звернувся по допомогу до німців, оскільки вважав, що недостатньо свідоме населення буде настроєне проти власного уряду і держави. Навесні 1918 р., після повернення до Києва, необхідно було, на думку Чикаленка, радикально змінювати спрямованість внутрішньої політики: відмовитися від самовбивчого соціалістичного експериментаторства і стати на реальний державницький ґрунт, спираючись на середніх та дрібних українських землевласників, які мали від 15 до 150 дес. землі [14, с. 73].

Проте Центральна Рада на той час, проводячи незмінну політику, не змогла опанувати становищем й утвердити лад і спокій в Україні. Як зазначав Д. Дорошенко, "присутність уряду відчувалася лише в Києві, а поза столицею край жив своїм власним життям" [3, с. 7]. Фактичною і реальною владою в Україні було німецьке військове командування, у надрах якого після невдалих спроб порозумітися із соціалістичним урядом Центральної Ради в першій половині квітня 1918 р. виникла ідея про необхідність зміни форми державної влади в Україні. Як найтрадиційнішу і найприйнятнішу було обрано гетьманщину.

Першим, чия кандидатура була особливо відзначена і до кого представники Німецького генерального штабу в Києві звернулися з пропозицією стати гетьманом України, був Євген Харлампійович Чикаленко. Кілька днів він провів у важких роздумах, ваганнях, консультаціях з рідними, друзями, знайомими. І лише 19 квітня 1918 р. остаточно відмовився від пропозиції, аргументуючи це станом власного здоров'я, небажанням брати владу з рук іноземних військ, хоча б і союзних, своїм переконанням, що необхідним для України є порозуміння між різними суспільними силами, а не будь-які насильницькі дії, що ведуть до громадянської війни. Чикаленко досить прискіпливо ставився до своєї особи, він говорив: "я до цього зовсім нездатний, я занадто принципіальний, м'який, не звик публічно виступати, а для цього треба бути без цих ґанчів, чи мінусів" [13, с. 12]. У другій половині квітня 1918 р. голова соціалістичного уряду В. Голубович через свого секретаря, сина Є. Чикаленка Петра, пропонував йому очолити Міністерство земельних справ, але він відмовився і від цієї пропозиції, оскільки зовсім не погоджувався із соціально-економічним курсом Центральної Ради.

Чикаленко весь 1918 р. перебував у Києві й уважно стежив за подіями, що відбувалися. Він з острахом думав про можливість будь-яких потрясінь для молодої української держави, тим більше, що до гетьманату, як до форми державного устрою, ставився особливо прихильно, хоча особу самого гетьмана П. Скоропадського оцінював невисоко, оскільки на початку гетьманування не мав підстав бути впевненим у тому, що "тепер вдержиться українська державність" [13, с. 24].

Пізніше, в одному з листів до О. Скорописа-Йолтуховського зазначав, що вважає Скоропадського "і нерозумним, і нерозважним політично і не щирим, а тільки сміливим і рисковим, який хапався за все, аби вдержатись на висоті" [9, с. 49].

Улітку і в жовтні 1918 р., коли виникали питання про українізацію гетьманського уряду, Євгену Чикаленку пропонували очолити Міністерство земельних справ. На той час він почував себе зовсім хворим і був нездатним до активної урядової діяльності, тому змушений був відхилити ці пропозиції. Проте повністю відійти від участі в житті країни Чикаленко не міг. Він і надалі продовжував проводити свої знамениті "понеділки", які були запроваджені ще на початку століття. Коли 23 травня 1918 р. у Києві розпочалися мирні переговори між делегаціями Радянської Росії й Української Держави, Є. Чикаленко працював у складі політичної комісії української делегації. У червні 1918 р. за пропозицією Міністерства освіти він читає лекції на курсах для підготовки інструкторів і діячів позашкільної освіти. Також Чикаленко з радістю погодився бути редактором хліборобського тижневика, який мав виходити під патронатом Міністерства земельних справ.

У жовтні 1918 р. Євген Харлампійович ввійшов до складу спеціальної комісії для вироблення земельного закону, яка складалася з 25 найвідоміших в Україні фахівців. Закон, розроблений комісією на основі примусового викупу великої земельної власності і парцеляції її між селянами за допомогою держбанку, було підписано гетьманом у листопаді 1918 р., але через обставини, що склалися, йому не судилося набрати чинності.

Уже після того, як Київ опинився під владою Директорії, УНР і новий уряд проводив політику, повторюючи помилки попереднього, Євген Чикаленко спеціально відвідав В. Винниченка, щоб застерегти його від згубних наслідків такої політики. Коли наприкінці січня 1919 р. в Києві склалася вкрай напружена ситуація, Чикаленко вирішив залишити місто, як з'ясувалося пізніше – на цей раз назавжди. Євген Харлампійович після довгих поневірянь у Польщі та Австрії разом із дружиною на-

Вісник Київського університету

весні 1925 р. переїздять до Чехословаччини на постійне місце проживання. Там він і помер 20 червня 1929 р.

Євген Харлампійович Чикаленко тривалий час знаходився не тільки в центрі українського руху, але й керував ним, проте ніколи не був кар'єристом, не прагнув почестей, не намагався грати головну роль. Він вважав себе лише за першого слугу української справи, який усе своє життя віддав для того щоб постала Українська Держава.

1. Дело о наблюдении в г. Киеве за студентом Киевского университета Юркевичем Л.И., издателем газеты "Рада" Чикаленко Е. Х. и др. принадлежащими к УСДРП. Имеются сведения о революционной деятельности Чикаленко Е.Х. 8 марта 1910 – 25 апреля 1915 г. // ЦДІА України в Києві. – Ф. 274, оп. 1, спр. 175, арк. 1–45. 2. Дело об издании в г. Киеве Гринченко Б. Д. и Чикаленко Е. Х. газеты на украинском языке "Рада". 20 января 1906 – 19 июня 1915 г. // ЦДІА України в Києві. – Ф. 295, оп. 1, спр. 51, арк. 1–43. 3. *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. : У 2 т. – Нью-Йорк, 1954. – Т. 2. 4. *Єфремов С.* Українці і справа замирення. Два документи з недавнього часу // Наше минуле. – 1918. – № 3. 5. *Жебуньов Леонід Миколайович*] Чикаленку Євгену Харламповичу. Листи 28 червня [1912] – 4 січня 1919 з Полтави до Києва // ІР НБУВ. – Ф. 44, № 435–455. 6. *Миронець Н.* "Теперішні листи колись будуть цінним матеріалом для історії" (Листування Андрія Ніковського з Євгеном Чикаленком. 1917 рік) // Пам'ять століть. – К., 1997. – № 5. 7. Письма лиц к Винниченко об их отношении к буржуазно-националистическим правительством Временного правительства и Центральной Рады и об отношении Германии к Скоропадскому. 19 квітня – 16 червня 1917 // ЦДАВО України. – Ф. 1823, оп. 2, спр. 4, арк.1 – 48. 8. Чикаленко Є. // Енциклопедія українознавства : У 10 т. – Л., 2000. – Т. 10. 9. *Чикаленко Є.* Про так званих гетьманців // Вільна Україна. – 1963. – № 10. 10. Чикаленко Євген Харлампович Стебницькому Петру Януаровичу. Листи, листівки, телеграми. 26 квітня 1905 – 20 вересня 1917 // ІР НБУВ. – Ф. III, № 52889–53079. 11. *Чикаленко Є.* Уривок з моїх споминів за 1917 р. – Прага, 1932. 12. *Чикаленко Є.* Щоденник : У 2 т. – К., 2004. – Т. 1. 13. *Чикаленко Є.* Щоденник : У 2 т. – К., 2004. – Т. 2. 14. *Чикаленко Є.* Щоденники (1918–1919) // Слово і час. – 1993. – № 11.

Надійшла до редколегії 17.01.05

В. Володько, асп.

ВИЩА БЮРОКРАТІЯ КИЇВСЬКОГО НАМІСНИЦТВА 80-Х – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ 90-Х РОКІВ XVIII СТОЛІТТЯ

Досліджено формування вищого бюрократичного прошарку Київського намісництва, проаналізовано джерела поповнення вищого чиновництва, ступінь замкненості вищої бюрократичної верстви на прикладі персональних кадрових переміщень та розглянуто рівень матеріального забезпечення вищих чиновників.

The article is dedicated to formation of the highest bureaucratic stratum of Kyiv province, analyses sources of its replenishment, extent of insularity of stratum by the example of personality transference. The article also examines the level of financial security of the highest officials.

Запровадження на території Лівобережної України "Установ для управління губерніями" на початку 80-х рр. XVIII ст. та відкриття Київського, Чернігівського та Новгород-Сіверського намісництв означало ліквідацію решток української автономії та створення нового адміністративно-судового апарату на цих землях. Нова система управління будувалася на принципах ієрархічності, закладених ще Табелем про ранги. Відповідно, вищий управлінський прошарок губернії зосереджувався у вищих адміністративно-судових установах. Зокрема, у нашому дослідженні під вищою бюрократією маються на увазі чиновники вищих органів управління (Намісницьке правління, Кримінальна, Цивільна та Казенна палати, голови вищих судових установ), які призначалися на свої посади безпосередньо монархом або ж Сенатом. Вивчення соціального складу та матеріального становища цієї страти чиновництва дає ключ до розуміння політики імперського центру щодо українських земель, адже саме вища бюрократія зосереджувала у своїх руках найбільшу владу в губернії та вирішувала принципові питання управління.

Історіографічна спадщина даного питання дуже бідна. Фактично єдиною працею, яка аналізує склад вищих чиновників Київського намісництва в розглядуваний період є невелика розвідка А. Андрієвського [1]. Певну інформацію про вищих бюрократів намісництва подає у своїй праці О. Оглоблін, аналізуючи біографії деяких чиновників [18]. Цікавою є праця З. Когута, присвячена втраті Гетьманщиною ознак автономії та перетворення її на рядову російську губернію [6]. Останнім дослідженням даної теми є робота Б. Галя, присвячена інтеграції української еліти до політико-адміністративних структур Російської імперії в XVIII – першій половині XIX ст. [2]. У цілому ж дана проблема залишається недослідженою і потребує ґрунтовного опрацювання.

Ще під час підготовки до відкриття Курського намісництва у грудні 1778 р. кабінет-секретар Катерини II О. Безбородько дав зрозуміти П. Румянцеву, що основна робота із заміщення вакантних чиновницьких посад лягає саме на плечі намісника. О. Безбородько зазначав, що списки претендентів на посади віце-губернатора, голів палат, голів Верхнього земського суду (ВЗС) лише формально визначаються в Петербурзі, насправді там будуть в основному слідувати рекомендаціям намісника [19, с. 32]. Уже з кінця 1779 р. у столиці і на місцях почалася робота з формування списків вищих чиновників губерній на території України і серед них і Київської. Нерідко в справи вищих кадрових призначень втручалися високі чиновники-українці з Петербурга, які протегували деяким своїм землякам та знайомим. Так, кабінет-секретар імператриці Петро Завадовський "допомагав" генерал-прокурору князю Вяземському підшукувати кандидатури на посади губернських прокурорів навіть без формального погодження з П. Румянцевим, чим викликав його різке незадоволення [8, с. 255]. Своїх кандидатів на певні посади не забував час від часу рекомендувати малоросійському генерал-губернатору й О. Безбородько [19, с. 42–43]. Проте вирішальне слово при рекомендації на посаду залишалося за намісником. Нерідко, як у випадку з київським віце-губернатором Олександром Бациловим, було достатньо, що він "був завжди під началом Вашого сіятельства" (тобто П. Румянцева) [19, с. 84]. Дійсно, більшість високопосадовців Київського намісника були досить тісно пов'язані з генерал-губернатором. Вищезгаданий надвірний радник віце-губернатор О. Башилов з 1762 р. служив у штаті П. Румянцева, допомагав йому виконувати різні справи з управління Малоросією, засідав у Генеральному суді та Малоросійській колегії, з 1777 р. під керівництвом П. Румянцева працював у Курському намісництві директором економії [24, арк. 8 зв – 9]. Кадровий військовий, генерал-поручик Семен Ширков теж був зобов'язаний посадою Київського губернатора П. Румянцеву, оскільки з 1770 р. служив під його безпосереднім керівництвом, контролюючи Руське воєводство Речі Посполитої і забезпечуючи під час виборів до Сейму вигідних Росії делегатів [24, арк. 3 зв – 4 зв]. Ще в лютому 1780 р. питання про особу Київського губернатора не було вирішене, хоча С. Ширков був одним з кандидатів [19, с. 60]. Проте вже в травні 1780 р. згідно

© В. Володько, 2006

з указом імператриці йому з Малоросійського скарбу було призначене жалування за губернаторським окладом, що значно збільшило його перспективи щодо губернаторського крісла. Нарешті 16 вересня 1781 р. указом імператриці С. Ширкова було призначено губернатором Київського намісництва [20, арк. 1]. Голова палати Кримінального суду статський радник Іван Москотін'єв теж був тісно пов'язаний з генерал-губернатором Малоросії – з 1764 р. він служив товаришем губернатора в Київській губернській канцелярії [23, арк. 72 зв – 73]. Його колега з палати Цивільного суду бригадир Григорій Іваненко 11 років прослужив Переяславським полковником, підпорядковувався П. Румянцеву і навіть управляв його Переяславськими маєтками [9, с. 180]. Голова Совісного суду прем'єр-майор Дем'ян Оболонський з 1769 р. служив у штаті Румянцева і був його протеже [23, арк. 74 зв]. Голови обох департаментів ВЗС теж не випадково опинилися на своїх посадах – надвірний радник Петро Симоновський з 1767 р. був членом Генерального військового суду, колезький радник Григорій Пивоваров мав протекцію у вищих владних колах: з 1755 р. він служив під начальством київського генерал-губернатора Глібова, а в 1766 р. отримав пряму імператорську протекцію і був фактично призначений Київським війтом [17, с. 234]. Не обділив посадами генерал-губернатор і наближену до нього родину Туманських. Один з її представників – Іван Туманський – отримав посаду губернського прокурора [7, с. 382]. Запорукою успіху Туманських на службі стали, також тісні зв'язки Івана Туманського з О. Безбородьком [18, с. 247] Таким чином, ми бачимо, що більшість вищих бюрократів Київського намісництва була зобов'язана своїми посадами генерал-губернатору П. Румянцеву та високопоставленим покровителям у Петербурзі. Загалом, усі вищі чиновники Київського намісництва (губернатор, віце-губернатор, голови та члени палат, голови ВЗС, радники Намісницького правління, губернський прокурор), як українці, так і особи інших національностей, у той чи інший спосіб були пов'язані з малоросійськими землями, в основному через службову кар'єру. Навіть чиновники-росіяни не були чужими для Київського намісництва, адже вже довгий час служили на малоросійських землях і знали тутешні звичаї та порядки.

З 21 вищого чиновника намісництва (не рахуючи губернатора), серед яких були радники та асесори Кримінальної, Цивільної та Казенної палат, радники Намісницького правління та губернський прокурор, 18 носили табельні військові та цивільні чини. Четверо чиновників були нагороджені військовими табельними чинами бригадира (V клас), полковника (VI клас), секунд-майора (VIII клас) та капітана (IX клас) [22, арк. 779 зв – 798 зв]. Проте не всі з них отримали ці чини завдяки військовій регулярній службі в російській армії. Зокрема, бригадир і голова Цивільної палати Григорій Іваненко отримав свій чин після тривалої служби малоросійським полковником. Цивільні табельні чини, якими володіли вищі чиновники Київського намісництва мали різний рівень престижу. Найвищим цивільним чином статського радника (V клас) у намісництві на 1782 р. володів лише голова палати Кримінального суду Іван Москтіньєв. Чин колезького радника (VI клас) мали три вищі чиновники. Четверо чиновників носили чин надвірного радника (VII клас), ще п'ять вищих чиновників мали чин колезького асесора (VIII клас). Крім табельних цивільних та військових чинів, ще троє чиновників мали малоросійські козачі та цивільні чини, зокрема бунчукового товариша, підкоморого та земського підсудка [22, арк. 779 зв – 798 зв]. Більшість вищих чиновників намісництва, які отримали цивільні табельні чини (9 з 14) починали свою кар'єру в російській армії та лише пізніше перевелися на цивільну службу. Деякі з них вислужувалися до вищих чинів з простих солдат. Інші чиновники до 1782 р. служили при різних вищих установах Малоросії в канцелярських та секретарських чинах. Деякі службовці займали ключові адміністративно-судові посади в Малоросії (полковник, підкоморій, підсудок та ін.). Ключовими фігурами центрального управління були голови вищих станових судів губернії – ВЗС, Верхньої розправи та Губернського магістрату, які також призначалися від корони. Троє із цих шести чиновників носили цивільні табельні чини VI, VII та VIII класу. Їх попередня служба проходила в козацькому війську, у регулярній військовій службі та в структурах міського самоуправління [22, арк. 25 зв – 58 зв]. Серед вищої бюрократії Київського намісництва було багато представників впливових старшинських родин Гетьманщини, таких як Туманські, Максимовичі, Іваненки, Уманці та ін. Вони разом з кадровими відставними військовими склали вершину управлінського апарату намісництва.

Комплекс формулярних списків та Адрес-календарів другої половини 80-х – першої половини 90-х рр. XVIII ст. дає можливість прослідкувати рівень замкненості кола вищих бюрократів намісництва на прикладі особистих переміщень у керівному складі. Протягом 80-х рр. у кадровому складі вищої бюрократії намісництва спостерігалася відносна стабільність. Проте, вже із середини 80-х рр. національна складова вищого чиновництва почала зміщуватися в бік збільшення росіян [23, арк. 93 зв – 94]. Значні кадрові перестановки почалися в намісництві з кінця 80-х рр. Очевидно, ці зміни відбулися під впливом кадрових перестановок на вищому рівні. У 1789 р. Катерина II призначила виконуючим обов'язки Малоросійського генерал-губернатора Тульського і Калузького генерал-губернатора Михайла Микитовича Кречетнікова. Хоча формально П. Румянцев продовжував залишатися довічним генерал-губернаторм Малоросії, реальна влада перейшла до М. Кречетнікова [6, с. 217]. У свою чергу, за спиною М. Кречетнікова стояли могутніші покровителі. Зокрема, П. Завадовський зазначав, що М. Кречетніков лише знаряддя в руках Г. Потьомкіна [8, с. 330]. Таким чином, після призначення нового генерал-губернатора спостерігається низка кадрових перестановок серед вищих чиновників Київського намісництва з метою розставити своїх прихильників на вищі посади. Один із сучасників підтверджує думку про те, що М. Кречетніков у підборі чиновницьких кадрів керувався переважно почуттям особистої відданості та симпатії [4, с. 206].

Найголовніші кадрові зміни в намісництві відбулися в 1793 р., коли були змінені губернатор та віце-губернатор. Губернатор С. Ширков в 1793 р. мав досить похилий вік, 76 років. За словами сучасника, престарілий губернатор "руйнувався на очах" і, очевидно, саме вік став причиною його відставки [5, с. 58]. Ця подія відбулася влітку 1793 р., оскільки вже 7 серпня П. Завадовський писав П. Румянцеву про відставку С. Ширкова як про доконаний факт. Приводом до відставки послугувала затримка в прийомі військових частин, які йшли через Київське намісництво на Польщу [8, с. 334]. Наступним Київським губернатором було призначено генерал-майора Василя Івановича Красно-Мілашевича. Так само в 1793 р. змушений був залишити свою посаду й віце-губернатор О. Башилов. На цій посаді його замінив бригадир князь Василь Хованський, кадровий військовий, виходець з древнього російського князівського роду [25, арк. 1 зв – 2]. Цими призначеннями завершився період значних кадрових переміщень серед вищих чиновників Київського намісництва 1789–1793 рр. Тоді відбулося близько 16 кадрових перестановок серед вищої бюрократії намісництва. Сім з новопризначених чиновників (не рахуючи

губернатора та віце-губернатора) раніше не служили на вищих посадах в намісництві, тобто були новими людьми в середовищі вищої бюрократії. Це свідчить про те, що вищий чиновницький прошарок ще не до кінця перетворився в замкнене коло. Чиновники середнього рівня, такі як стряпчі вищих судових установ або земські ісправники, мали шанс отримати посаду на вищому губернському рівні. Проте більшість новопризначених вищих чиновників були вихідцями з Київського намісництва, або принаймні із сусідніх губерній. Приклад директора економії П. Батуріна, вихідця з Тульської губернії, свідчить про неприязне ставлення вищих Київських чиновників до *приїжджих* посадовців. Такі чиновники могли порушити традиції управління, які склалися серед усталеної вищої верхівки, що врешті-решт й спробував здійснити С. Батурін, проте невдало. Навіть його покровитель М. Кречетніков не зміг захистити свого підопічного від інтриг місцевих вищих чиновників [4, с. 191]. Це свідчить про розвинене почуття земляцтва серед вищої бюрократії губернії. Причому, почуття це було засноване зовсім не національному (адже серед вищих чиновників губернії було багато росіян), а, скоріше, на територіальному принципі. Незважаючи на низку персональних кадрових змін протягом існування Київського намісництва багато вищих чиновників змогли втриматися на своїх посадах протягом 1782–1796 рр. Серед них асесор Казенної палати Іван Кіндратович, голова Губернського магістрату Яків Давидовський, голова Верхньої розправи Яків Александрович, радник Палати Цивільного суду Михайло Рославлев, асесор тієї ж палати Петро Волков, радник Кримінальної палати Федір Максимович, голови ВЗС Петро Симоновський та Григорій Пивоваров [10, с. 420–422; 11, с. 334–336; 12, с. 294–296; 13, с. 303–305; 14, с. 286–287; 15, с. 283–284; 16, с. 329–331].

Важливо також охарактеризувати матеріальне становище вищої бюрократії Київського намісництва, тобто з'ясувати, наскільки воно відповідало суспільному статусу. За кожним чиновником намісництва, залежно від його посади, було закріплено певну суму жалування, яка за думкою законодавця й мала забезпечувати матеріальні потреби чиновників. Розміри жалування вищих чиновників за рік зазначені у таблиці.

Таблиця. **Жалування вищих чиновників Київського намісництва [21, с. 254–255]**

Чиновницька посада	Сума жалування, руб.
Губернатор	3000
Віце-губернатор	1200
Голови Кримінальної та Цивільної палат	840
Радники Кримінальної та Цивільної палат	600
Асесори Кримінальної та Цивільної палат	300
Директор економії	1000
Радник митних справ	1000
Радник Казенної палати	600
Губернський казначей	300
Асесори Казенної палати	300
Губернський прокурор	600
Совісний суддя	600
Голови ВЗС, Верхньої розправи та Губернського магістрату	360

Зарплата вищих чиновників коливалася від максимальної суми у 3 тис. руб. до мінімальної – 300 руб. Незважаючи на різницю в сумах, жалування вищих чиновників було відчутно вищим, ніж жалування чиновників інших ланок управління. Так, повітові виборні чиновники отримували від 60 до 300 руб., міські – 100–120 руб. [21, с. 256257]. Ураховуючи те, що різниця цін між губернським містом та повітовими містами була невеликою, вищі чиновники мали значну перевагу в жалуванні над чиновниками повітовими. Проте жалування Київських вищих бюрократів було на порядок нижчим, ніж жалування їх коллег із Санкт-Петербурга та Москви. Справа в тому, що губернії Лівобережної України входили до так званих першого розряду губерній, які відрізнялися нижчими ставками оплати праці чиновників [3, с. 332].

Проте запорукою матеріальної забезпеченості вищих чиновників було не лише жалування, але й додаткові доходи, зокрема, зумовлені експлуатацією праці посполитих та кріпосних селян. Розглянемо, насамперед, кількість підданих посполитих та селян вищих чиновників губернії в проміжку 1782–1785 рр. Проаналізувавши кількість підданих 30 вищих чиновників намісництва, можна визначити найбагатших поміщиків. Лідерство тримав совісний суддя Дем'ян Оболонський. У першій половині 80-х рр. кількість його підданих досягала майже 3 тис. душ [22, арк. 799 зв]. Сучасник писав про його багатства що "з усіх малоросійських поміщиков, за виключенням Розумовских, один Оболонский дозволяв собі так жити" [5, с. 59]. Проте приклад Д. Оболонського є швидше винятком, ніж правилом. Інші вищі чиновники хоча й мали значні багатства, але не в таких масштабах. Зокрема, радник митних справ П. Енгельгард мав 700 душ, губернатор С. Ширков – 560 душ, радник Палати Кримінального суду І. Вишневський – 250 душ та 280 дворів (1 двір приблизно 6 душ), радники намісницького правління І. Корбе та В. Лосєв – 460 та 445 душ відповідно. Ще вісім вищих чиновників мали порівняно невелику кількість підданих від 100 до 250 душ. Всі інші мали ледве до півсотні посполитих та кріпаків, причому серед них були чиновники, які володіли лише кількома підданими [22, арк. 778 зв – 983 зв]. Утім і вони, користуючись своїм службовим становищем, могли отримувати додаткові доходи, зокрема, від використання праці казенних селян. Так, у 1790 р. Радник Намісницького правління Василь Катеринич, губернський казначей Прохор Руднєв та губернський прокурор Григорій Краснокутський активно використовували у своїх інтересах працю казенних селян [4, с. 189–191]. Проте матеріальне багатство вищих чиновників вимірялося не лише їх душеволодінням. Одним з прибуткових справ для чиновників було куріння вина та горілки. Про це свідчить негативна реакція вищого чиновництва намісництва на заборону Сенатом курити горілку в містах, через значне вирубування казенного лісу [4, с. 190–191].

Загалом, проаналізувавши склад вищого чиновництва Київського намісництва, джерела та способи поповнення його складу та рівень матеріального достатку вищих чиновників, можна зробити деякі висновки та узагальнення. Персональний склад вищої бюрокртатії намісництва багато в чому залежав від покровительства генерал-губернатора та вищих посадовців Петербурга. На початку 80-х рр. високопосадовці підбиралися генерал-губернатором за принципом особистої довіри та лояльності. Національний склад вищого чиновництва був змішаний українсько-російський. Проте якщо на початку 80-х рр. генерал-губернатор намагався досягти паритету між росіянами та українцями у вищих управлінських установах, то протягом наступних років кількість росіян дещо збільшилася. Усі вищі чиновники губернії мали попередній досвід військової та цивільної служби. Можна визначити кілька джерел, з яких поповнювалося вище чиновництво Київського намісництва: 1) відставні кадрові військові із чинами не нижче IX класу, 2) козацькі старшини не нижче полкового рівня та із чинами не нижче бунчукового товариша, 3) малоросійські цивільні чиновники із чинами не нижче земського підсудка, 4) відставні кадрові військові та козацькі старшини, які перейшли на цивільну службу та

Kyiv National Taras Shevchenko University

отримали табельні цивільні чини не нижче VIII класу, 5) чиновники міського самоуправління, які отримали козацькі військові чини (не нижче бунчукового товариша). Масштабні кадрові переміщення не були характерні для середовища вищої бюрократії до кінця 80-х рр. XVIII ст. Проте у 1789–1793 рр. відбулися численні кадрові перестановки, які закінчилися заміною губернатора та віце-губернатора Київського намісництва. Очевидно, вони були пов'язані зі зміною Малоросійського губернатора. Більшість новопризначених вищих чиновників так чи інакше були пов'язані з теренами Малоросії. Вихідців і внутрішніх російських губерній, які б до цього не мали досвіду служби на українських землях, було одиниці. Вони негативно сприймалися місцевим усталеним колом вищих чиновників. Матеріальне забезпечення вищих чиновників у формі жалування було диференційованим залежно від посади. Найбільше жалування отримував губернатор, найменше – асесори палат та губернський казначей. Проте навіть найменше жалування вищого чиновника було набагато вищим, ніж оплата праці чиновника повітового. Все ж жалування чиновників у Петербурзі та Москві було набагато вищим, ніж у Києві, що спонукало провінційних чиновників пробиватися на службу до столиці. Крім жалування важливим джерелом існування вищих чиновників Київського намісництва була праця їх підданих, кількість яких була різною: від кількох чоловік – до кількох тисяч. Також вищі чиновники часто використовували працю казенних селян та мали доходи від різних промислів, особливо від винокуріння.

1. *Андриевский А.* Архивная справка о составе Киевского "общества" в 1782–1797 годах // Киевская старина. – 1894. – Т. 54. – С. 192–201. 2. *Галь Б.О.* Інтеграція української еліти до політико-адміністративних структур Російської імперії у XVIII – першій третині XIX ст. Дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2000. 3. *Григорьев В.* Реформа местного управления при Екатерине II. – СПб,1910. 4. Записки П.С.Батурина // Голос минувшего. – 1918. – № 1–3, 4–6. 5. Записки Филиппа Филипповича Вигеля – М., 1891. 6. *Когут З.* Російський централізм і українська автономія. – К., 1996. 7. *Лазаревский А.* По поводу ста лет от смерти графа П.А. Румянцева // Киевская старина – 1896. –№ 12. 8. *Майков Л.М.* Письма графа П.В. Завадовского к фельдмаршалу графу П.А. Румянцеву // Старина и новизна – 1901 – Кн. 4. 9. *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник. – К., 1910. – Т. 2. 10. Мясецеслов с росписью чиновных особ в государстве на лето от рождества Христова 1784. – СПб., 1784 11. Мясецеслов с росписью чиновных особ в государстве на лето от рождества Христова 1785. – СПб, 1786. 12. Мясецеслов с росписью чиновных особ в государстве на лето от рождества Христова 1786. – СПб., 1786 13. Мясецеслов с росписью чиновных особ в государстве на лето от рождества Христова 1787. – Спб., 1787. 14. Мясецеслов с росписью чиновных особ в государстве на лето от рождества Христова 1788. – СПб., 1788. 15. Мясецеслов с росписью чиновных особ в государстве на лето от рождества Христова 1789. – Спб., 1789. 16. Мясецеслов с росписью чиновных особ в государстве на лето от рождества Христова 1793. – СПб., 1793. 17. *Н.М.* Выборы в киевские войты Григория Пивоварова. Жалованье киевских войтов // Киевская старина. – 1896. – № 3. 18. *Оглоблін О.* Люди старої України. – Мюнхен,1959. 19. Письма А. А. Безбородка к графу П.А. Румянцеву 1775–1793 гг. – СПб., 1900. 20. По именному всевысочайшему указу о произвождении господину генерал-порутчику Ширкову до помещения его в губернаторы по губернаторскому окладу из Малороссийского скарба жалованья. 1780 г. // Центральний державний історичний архів України (ЦДІАУК). – Ф. 54, оп. 3, спр. 11837. 21. Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1830. – Т. 44, ч. 2. – Отд. 3–4. 22. Послужне списки чиновников Киевского намесничества. 1783 г. // ЦДІАУК. – Ф. 193, оп. 2, спр. 75. 23. Послужне формулярные списки за прошедший 1785 год из Киевского наместнического правления // ЦДІАУК. – Ф. 736, оп. 1, спр. 948. 24. Список высших чинов Киевского намесничества проявивших особое усердие при встрече Екатерины II во время ее путешествия по Киевской губернии // ЦДІАУК. – Ф. 193, оп. 1, спр. 2250. 25. Формулярный список чиновников Казенной палаты. 1794 г. // ЦДІАУК. – Ф. 193, оп. 1, спр. 2311.

Надійшла до редколегії 06.01.05

Н. Грибоєдова, асп.

РОЛЬ Б.Д. ГРІНЧЕНКА І КИЇВСЬКОЇ "ПРОСВІТИ" У ФОРМУВАННІ НАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Розглянуто вплив товариства "Просвіта" і Бориса Грінченка на формування української національної свідомості.

The artikl analyses the influence of the association "Prosvita" and Borysa Grinchenko on the form of the Ukrainian national consiousnees.

У сучасних умовах суспільно-політичного, культурного й освітнього життя зростає роль громадських організацій. Провідне місце серед них належить товариству "Просвіта", завданням якого є формування національної та громадської самосвідомості українського народу.

Ось чому сьогодні особливої актуальності набуває проблема формування історичної самосвідомості українського народу. Усе це можливо через повернення із забуття важливих явищ, подій і фактів нашої минувшини, всебічне їх вивчення й об'єктивне висвітлення.

Зокрема, однією з важливих тем історії України є історія культурно-освітнього товариства "Просвіта", яке спрямовувало свої зусилля на піднесення, розвиток й незалежне майбутнє свого народу. Також особливо актуальним питанням є історія в особах. Найважливішим є не лише повернення імен із забуття, а й визначення їх реального впливу на суспільні процеси, з одного боку, а з іншого – впливу суспільства на формування видатних осіб, що складають основу розвитку духовності народу та держави. Так, автор ставить за мету дослідити роль Бориса Грінченка і Київської "Просвіти" у формуванні національної свідомості українського народу.

Актуальність обраної теми можна підтвердити словами О. Білецького: "художня творчість Б. Грінченка – сільського вчителя, видавця популярних книжок для народу, збирача народної творчості, упорядника і редактора першого за якістю українсько-російського словника – ніколи не здавалося головним у житті. Найголовніше – праця, просвітительська робота серед народу й інтелігенції, у якій треба пробудити почуття національної самосвідомості" [4, с. 5].

Як відомо, перше товариство "Просвіта" виникло у 1868 р. у Львові. Однак перше юридичне оформлення "Просвіт" на Наддніпрянській Україні відбулося протягом 1905–1907 рр. Це було логічним продовженням національно-культурницького руху 60-х рр. XIX ст. Такі товариства були створенні у дев'яти містах Наддніпрянщини. Серед них першою – Катеринославську "Просвіту", засновниками якої стали прогресивні представники української інтелігенції: письменник Д. Яворницький та Д. Дорошенко, Чернігівську було створено 1906 р., головою якої одноголосно було обрано М. Коцюбинського, "Просвіту" в Полтаві очолив П. Мирний, членом Одеського товариства був І. Липа. Також, однією із перших була Київська "Просвіта" ім. Т.Г. Шевченка", створена у 1906 р. Її засновником і головою став відомий український письменник, громадсько-політичний діяч, фольклорист, мовознавець і педагог Борис Грінченко. "Просвіта" у Києві зібрала довкола себе ціле сузір'я відомих людей того часу, таких як Микола Лисенко, Агатангел Кримський, Сергій Єфремов, Володимир Винниченко, Леся Українка, Іван Огієнко.

Борис Грінченко народився на хуторі Вільховий Яр на Харківщині (нині Сумська обл.) 27 листопада 1863 р. На-

© Н. Грибоєдова, 2006

Київ Університет Тараса Шевченка

вчався в училищі у Харкові. Потім учителював на Слобожанщині й Катеринославщині. У 1891 р. спільно з І. Липою, М. Міхновським, Ю. Міхновським О. Черняхівським та іншими заснував Братство тарасівців. З 1902 р. Б. Грінченко жив і працював у Києві. З цього часу він був членом Української демократично–радикальної партії, співробітником газети "Громадська думка", редактором журналу "Нова громада", і як уже зазначалося, головою "Просвіти".

Борис Дмитрович був завзятим просвітянином. Сам від руки писав підручники українською мовою і сам за ними навчав дітей. Склав із півсотні популярних книжечок для народу ("Як було вигадано книжки друкувати"). Б. Грінченко є автором оповідань ("Олеся", "Дзвоник", "Сама, зовсім сама"), повістей ("На розпутті", "Серед темної ночі"). Історичній темі присвячено драми "Серед бурі", "Ясні зорі", "Степовий гість". Він створив низку шкільних підручників ("Українська граматика", "Рідне слово") [1, с. 180].

Необхідно зазначити, що на початку своєї діяльності всі товариства в Києві, Катеринославі, Одесі, Кам'янець-Подільському, Миколаєві, Чернігові, Катеринославі, Житомирі та Мелітополі існували незалежно одне від одного, але ставили перед собою однакові завдання. Це можна побачити зі статуту київського товариства, який було складено 26 травня 1906 р., у ньому було зазначено, що "Просвіта" "має на меті допомагати розвитку української культури і першим чином просвіти українського народу його рідною мовою, працюючи у Києві та Київській губернії" [2, с. 40], шляхом видання книжок, журналів, часописів українською мовою; створення бібліотек, музеїв тощо; влаштовування лекцій, загальнопросвітницьких курсів, літературно-музичних вечорів; концертів і вистав.

Варто сказати, що Київське товариство досить непогано справлялося із завданнями, які були поставлені перед ним. "Просвіта" збирала кошти на пам'ятник Тарасу Шевченку в Києві, боролося за викладання українською мовою, влаштовувала вечори української музики, видавала книжки українських класиків і шкільні підручники, які виходили українською мовою.

Маємо констатувати, що вже після двох років існування київська "Просвіта" випустила 13 книжок. Серед них: "Чернігівка" М. Костомарова; "Календар на рік 1908", які швидко розійшлися. За допомогою просвітян київське видавництво "Вік" випустило 30 белетристичних книжок і 2 календарі. Новостворене "Українське наукове товариство у Києві", з яким теж плідно співпрацювала "Просвіта", видало значну кількість рефератів і монографій. Як, наприклад, "Три життя українського правопису" Б. Грінченка, "Українська граматика" А. Кримського, а також томи своїх "Записок" [10, с. 19]. У щотижневій газеті "Слово" за 1908 р. є інформація щодо освітньої діяльності київської "Просвіти". Так, у товаристві працювало дві комісії – артистична і видавнича. Артистична комісія влаштувала чимало вечорів, де ознайомлювала слухачів із кращими українськими письменниками. Видавнича комісія друкувала твори. За рік її зусиллями було випущено 10 книжок у 48 760 екземплярів [9]. Цікавим є той факт, що серед 36 видань, що побачили світ завдяки товариству, є художні та науково-популярні праці М. Драгоманова, І. Франка, М. Костомарова, С. Єфремова, а також література практичного характеру, яка давала людям корисні поради, наприклад, як раціонально годувати худобу, як необхідно правильно поводитися при нещасному випадку та багато ін. Усього за весь період існування Київської "Просвіти" було видано 173 760 примірників різних книжок [6, с. 55].

Артистична комісія "Просвіти" організувала 25 загальних літературно-музичних концертів, окремі вечори, які були присвячені таким знаменитим людям як Тарас Шевченко, Агатангел Кримський, Михайло Коцюбинський, Іван Франко, Михайло Драгоманов, Пантелеймон Куліш та ін. Було влаштовано кілька театральних вистав, також поставлено кілька п'єс, зокрема "На новий шлях" Грінченка, "По ревізії" Кропивницького, "Нора" Ібсена, "Ювілей" Чехова та ін. [6, с. 56].

Товариство мало бібліотечну та шкільно-лекційну секції, які ставили собі на меті створення бібліотек та відкриття українських початкових шкіл. Що і намагалася робити київська "Просвіта". Так, завдяки пожертвам десятків добродійників, багато з яких є видатними діячами світової літератури, культури та науки, було створено бібліотеку київського товариства. У стінах книгозбірні формувалася національно свідома генерація державних, політичних, військових діячів: В. Винниченко, С. Петлюра, Д. Дорошенко та ін. [3, с. 10]. За досить короткий час, за допомогою невеликого гуртка національно свідомої інтелігенції, книгозбірня товариства вже налічувала кілька тисяч видань української книжкової продукції. Уже до осені 1907 р. товариство мало придатну для користування бібліотеку із 5 тис. томів. Цьому сприяла самовіддана праця Б. Грінченка і К. Паньківського, останній подарував бібліотеці 1,5 тис. примірників [8, с. 36].

Для створення початкової української школи офіційного дозволу київська "Просвіта" не мала. Проте київські просвітяни не здавалися, вони організовували лекції з історії, медицини, гігієни, фізики, біології, видавали книжки. Важливо наголосити на тому, що для освіти на українських землях великої шкоди завдавало пияцтво. Пропиваючи щороку велику кількість грошей, селяни неспроможні були зібрати гроші на побудову школи, тому невипадковою і корисною стала книга, видана київською "Просвітою" – М. Загірньої (М.М. Грінченко) "Страшний ворог" – про згубність цього явища [7, с. 21]. Також влаштовувалися театральні вечори, на яких ставилися театральні вистави на твори українських письменників. На народних читаннях просвітяни читали твори Т. Шевченка, Б. Грінченка, Г. Квітки-Основ'яненка.

Слід зауважити, що робота київської "Просвіти" відбувалася в дуже складних умовах. Товариство не мало матеріального забезпечення, так як існувало тільки завдяки приватним пожертвуванням, членським внескам, зборам від концертів і вистав, які були символічними. До того ж діяльність організації дуже обмежувалася, члени товариства зазнавали всіляких переслідувань, відбувалися масові арешти просвітян.

Варто наголосити на тому, що Борис Грінченко був душею і серцем київської "Просвіти", багато доклав зусиль для того, щоб товариство ширило освіту серед народу рідною мовою. Невдовзі Грінченка та його родину спіткало лихо – померла дочка й онук. Згодом захворів і сам Грінченко, лікарі відправили його до Італії. На чужині йому було не добре, а тут ще і прийшла сумна звістка з рідного краю, що 8 квітня 1910 р. закрито київську "Просвіту". І 25 квітня 1910 р. перестало битися серце невтомного працівника Бориса Грінченка [5, с. 22–23]. Тіло Грінченка було перевезено до Києва, де і поховано. Україна ще ніколи не бачила такого пишного похорону. Дуже багато людей зібралося, щоб провести незабутного діяча на вічний спочинок. Багато людей плакало за ним, як за рідним. Про себе він не дбав, свої справи відкладав на другий план, жив тільки для громадської справи, і цим заслужив великої слави, заслужив справді вічної пам'яті!

Внаслідок проведеної нами роботи ми з'ясували, що головною ідеєю Б. Грінченка на просвітницькій ниві була національна освіта через впровадження та розвиток мови, видання книг для народу рідною мовою. Цю ідею

Electronic Library of Shevchenko University

було втілено в життя за допомогою діяльності товариства київської "Просвіти". Зазначена громадська організація відіграла визначальну роль у формуванні української національної свідомості. Вона виховувала в масах почуття всеукраїнської національної єдності, залучаючи широкі верстви народу до участі у духовному відродженні. "Просвіта" висувала на перший план ідею формування національної свідомості українського народу, демонструючи тим самим те, що українці, як нація, могли формуватися і розвиватись навіть за найскладніших умов, а отже, є життєздатною спільнотою.

1. Довідник з історії України (А-Я): Посібн.для серед.загальноосв. навч. закл./ За заг. ред. І.Підкови, Р.Шуста. – К., 2001. 2. *Євселевський Л.І., Фарина С.Я.* "Просвіта" в Наддніпрянській Україні : Історичний нарис. – К., 1993. 3. *Зубкова Н.М.* Бібліотека і архів Б.Д.Грінченка як джерело з історії народної просвіти України кін. XIX – поч. XX ст. : Автореф. дис. ...канд. іст. наук. – К., 1994. 4. *Зворський С.Л.* Видавнича та бібліотечна діяльність Київського товариства "Просвіта" (1906–1920 рр.) : Автореф. дис. канд. іст. наук. – К., 2000. 5. *Івченко В.* Борис Грінченко // Просвятин – Кооператор. – 1919. – № 12. 6. *Копиленко Н.* Київська "Просвіта" (1906–1910) // Дивослово. – 1994. – № 1. 7. *Лисенко О.В.* Значення українських "Просвіт" для справи шкільного навчання // Рідна школа. – 1992. – № 3–4. 8. *Лисенко О.В.* "Просвіти" у суспільно-політичному і культурному житті Наддніпрянської України (1905–1916 рр.) : Дис. ...канд. іст. наук. – К., 1998. 9. *Садовський В.* Наші "Просвіти" в 1907 році // Слово. – К., 1908. – 22 черв. 10. Українська хата. – 1909. – № 1.

Надійшла до редколегії 11.01.05

Н. Громова, асис.

РІЗДВЯНІ СВЯТА БОЙКІВ У ПРАЦЯХ УЧЕНИХ-ЕТНОГРАФІВ XIX – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТЬ

Розглянуто історіографію з питання різдвяної обрядовості на Бойківщині. Проаналізовано праці українських етнографів XIX – початку початку XX ст., що займалися збиральницькою та узагальнюючою роботою з даного питання. Основну увагу приділено науковому доробку членів товариства "Руська трійця" та членам Наукового товариства імені Шевченка у Львові – Івану Франку та Володимиру Гнатюку.

The article deals with the historiography of the Christmas traditions in Boikivshchyna. The works of the Ukrainian ethnographers of XIX – early XX cent. are analised in this critical rewiev. The main attention is concentrated on the works of the "Russian trinity" members and on the scientifical activity of I. Franco and V. Gnatuk.

Вивчення різдвяної обрядовості бойків розпочалося ще на початку XIX ст. Відтоді зібрано багато цінних емпіричних даних, з'явилося чимало народознавчих праць, оцінка фактологічної і теоретичної вартості яких вимагає спеціального аналізу.

Етнографічне вивчення Бойківщини розпочалося на початку XIX ст. в умовах національного, суспільно-політичного та соціально-економічного гніту з боку Австро-Угорської імперії. Дослідження краю було започатковане польськими етнографами (І. Любичем-Червінським, Л. Голембйовським) [18, с. 12–34].

Серед українських учених першими дослідниками етнокультури Бойківщини були члени "Руської трійці" (30–40 рр. XIX ст.) – Маркіян Шашкевич, Іван Вагилевич, Яків Головацький та їхні прихильники. Це товариство, за своїми зовнішніми ознаками, належало до типологічного ряду популярного тоді в Європі романтизму літературних, літературно-мистецьких і наукових гуртків. В умовах національно-культурного гноблення українців метою товариства було пробудити народ, підняти його національну самосвідомість, освіту, створити літературу на народній основі. Особливу роль вони відводили вивченню етнографії та народнопоетичної творчості, тим самим заклавши першооснову розмежування етнографічної та фольклористичної наук. Народознавча концепція та програма склалися під значним впливом ідеології просвітництва [21, с. 28].

Члени Руської трійці збирали і публікували український фольклор. Так, І. Вагилевич подав в альманасі "Русалка Дністровая" (1837) декілька народних колядок з його рідної місцевості (с. Ясень Рожнятівського р-ну на Івано-Франківщині) [20, с. 34]. Головацький у 1878 р. опублікував велику збірку "Народные песни Галицкой и Угорской Руси", у якій є колядки, у тому числі бойківські. До цієї збірки увійшли народні пісні, зібрані багатьми діячами "Руської трійці", у тому числі і М. Шашкевичем. Деякі з колядок, записаних у свій час М. Шашкевичем, опубліковані М. Шалатою [34, с. 23–26].

Я. Головацькому належать одні з найперших описів та спроб наукового пояснення народних обрядів і пісень у Галичині та Закарпатті. Дослідник мотивував необхідність уважного вивчення карпатського фольклору тим, що на Прикарпатті та в Закарпатті в той час збереглися обрядові пісні, які були втрачені у багатьох областях, заселених східними слов'янами. У календарних святах він вбачав кілька значень: релігійне (пов'язне з пережитками стародавніх язичницьких вірувань), аграрне (визначається господарськими турботами), сімейне (культ предків і майбутній шлюб молоді). Чимало місця у своїх дослідженнях він присвятив аналізу колядок, у яких виділив стародавні мотиви космогонії і міфології. Обрядова поезія цінувалася вченим не лише як пам'ятка глибокої старовини, а і як важливий елемент тогочасної народної культури, який сприяв збереженню духовних національних цінностей в умовах іноземного гніту [22, с. 116–117; 23, с. 64–65].

У 1830-х рр. Я. Головацький видав "Мандрівки по Галицькій та Угорській Русі" [10]. Аналізуючи побут бойків та гуцулів, їх землеробство та тваринництво, ремесла, деякі звичаї, автор прийшов до висновку про однотипність культури українського населення Галичини і Закарпаття [18, с. 44] (пізніше цю саму тезу висловив В. Гнатюк у праці "Дещо про Русь Угорську"). Фактично Я. Головацький став першим українським дослідником, який ознайомив широкі кола європейської громадськості з локальними рисами народної культури українців Закарпаття [11, с. 391].

І. Вагилевич також проводив подорожі Карпатами та здійснював збирацьку роботу, на базі якої написав праці про бойків, лемків та гуцулів [13, с. 206]. Зокрема, у нарисі про бойків [3] у лаконічній формі він подав відомості про територію розселення бойків; походження назви *бойко*, причому Вагилевич схильний до думки, що цей термін не є самоназвою, тут відчутні кельтські впливи. У праці розглянуто бойківський антропологічний тип, одяг, соціальне розшарування, риси характеру, особливості діалекту та фольклору, релігійність, календарна та сімейна обрядовість, демонологія, специфіка господарської діяльності, шкідливі для суспільного буття явища – розбійництво і жебрацтво, народні знання (медицина та метеорологія), промисли, торгівля.

У господарському відношенні І. Вагилевич зазначив те, що бойки – це, передусім, землероби: "пастівництво стоїть нижче від рільництва" [3, с. 127], "як прихідці з низин, бойки є в більшій мірі рільниками, ніж скотарями" [3, с. 130]. Вивчаючи фольклор, дослідник припускав, що поширені на Бойківщині численні християнські легенди про Христа, апостолів, Богородицю генетично поді-

© Н. Громова, 2006

бні до дохристиянських міфів [3, с. 125]. Про народні обряди сказано побіжно. Так, Різдво згадується як "старі дохристиянські урочистості на коляду (24 грудня), ... які відзначаються ще по-давньому за передвіковими звичаями" [3, с. 126]. Праця І. Вагилевича є цінною тим, що вона у багатьох аспектах є першою, дуже вдалою спробою характеристики народної культури бойків.

Окремі замітки про побут, матеріальну і духовну культуру бойків, її фольклор містяться у працях дослідників 40–70-х рр. XIX ст.: М. Устияновича, В. Поля, І. Шараневича, В. Площанського та ін. [18, с. 46–51].

Тематику різдвяно-новорічного фолькору на загальноукраїнському матеріалі піднімали й інші вчені кінця XIX – першої половини XX ст.: О. Потебня [37; 38], О. Пчілка [39], В. Науменко [35], Хр. Ящуржинський [54–56], М. Сумцов [43], В. Доманицький [14], М. Возняк [3], Н. Коробка [27] та ін. Відомий український письменник І. Нечуй-Левицький у праці "Світогляд українського народу" (1876) розглядав колядки і щедрівки як джерело до пізнання української міфології [36]. Музикознавчий аспект колядок і щедрівок досліджували відомі українські композитори О. Кошиць [29], М. Леонтович та М. Лисенко [28]. Вони не лише записували зразки фольклору, а й здійснили багато обробок для хорового виконання [10, с. 6]. Деякі із зазначених дослідників (М. Лисенко, О. Пчілка) працювали у Південно-Західному відділі Російського географічного товариства в Києві (1873–1876), що стало першим науковим центром етнологічних досліджень в Україні.

Монографічний опис с. Дидьова Турчанського повіту на Львівщині зробив священик цього села Іван Кузів. Щодо джерел своєї розвідки І. Кузів зазначив, що "все то зобране з уст народа" [30]. Поряд з інформацією про село, одяг, житло, їжу, худобу, землеробство, характер селян, лихо від фабрик і жидів, пісні, весілля та родильні обряди селян Дидьової, автор розповів про календарні обряди, у тому числі Різдво і Водохреща. Цікаво, що священик І. Кузів без упередження передав народні магічні обрядодії, зокрема про лікувальні властивості святвечірньої води, обмазування дівчатами свого обличчя медом, зв'язування ложок та ніжок столу на Святий вечір [30, с. 351].

Коротку розвідку про Різдво подав невідомий автор з посиланням на п. Радомського [40], який не лише описав різдвяні обрядодії, а й намагався дати їм пояснення. Так, хліб *крачуник*, на його думку, випікається з давніх часів на ознаку влади голови роду – патріарха; кількість страв – дев'ять – які готують господині на Святий вечір, пов'язана з дев'ятьма ранами на тілі Ісуса Христа [40, с. 148].

Сам бойко за походженням, Іван Франко багато зробив для вивчення етнокультури горян, у тому числі різдвяного фольклору та обрядовості.

Численні праці вченого присвячено теоретичній фольклористиці, зокрема він займався дослідженням обставин, внаслідок яких виникає пісня або інший твір [32, с. 40].

За ґрунтовну працю "Студії над українськими народними піснями" [51] Російська академія наук присудила митцеві премію. [12, с. 4, 6]. Мету "Студій..." І. Франко окреслив так: "Не вдаючись ні в які загальні міркування ані системи, брати текст за текстом пісні, опубліковані в наших збірниках або перераховані в рукописах, зводити докупи всі їх відомі і невідомі досі варінти і студіювати їх детально, розширяючи в міру потреби дослід на сусідні країни, з якими наші пісні виявлють органічний зв'язок, притягаючи до порівняння матеріал прозовий, старі друки, загалом усе, що може причинитися до якнайповнішого розуміння даної пісні" [51, т. 75, с. 18–19]. У такий спосіб автор розглянув колядку про св. Софію в Києві [51, т. 78, с. 108–122], записану в 1885 р. в с. Мшанці на Старосамбірщині М. Зубрицьким. Полемізуючи з А. Веселовським, І. Франко доводив, що колядка не має міфічного характеру, а складається з двох окремих легенд [51, т. 78, с. 113].

Численні квестіонари (питальники) з різних етнографічних тем, складені І. Франком та за його участю, піднесли загальний рівень етнологічної науки в той час. Зокрема, у галузі духовної культури І. Франком було розроблено "Квестіонар для записування народних звичаїв та обрядів". На думку дослідника, такий матеріал мав дати повне уявлення про народний побут і виявити місце музики і співів у житті українського народу [31, с. 15].

І. Франко проводив польові етнографічні дослідження Бойківщини. На відміну від І. Вагилевича та Я. Головацького, які здійснювали свої подорожі з власної ініціативи, а часом і наштовхуючись на нерозуміння місцевого населення й опір офіційної влади, І. Франко та його колеги (Хв. Вовк, З. Кузеля, П. Рябков) здійснювали польові дослідження в межах уже існуючих на той час установ – Наукового товариства ім. Шевченка (НТШ) у Львові та Товариства австрійської етнографії у Відні [48, с. 68]. Відомо, що у 1898 р. при історико-філологічній секції НТШ було створено Етнографічну комісію, яку очолив Іван Франко [1, с. 7]. У розвідці "Етнографічна експедиція на Бойківщину" І. Франко в основному показав стан матеріальної культури бойків (особливу увагу приділено житлу), подав своє бачення походження терміна *бойко*. У господарському плані І. Франко зазначив, що "бойки не відрізняються хліборобськм талантом... зате бойки славляться годівлею худоби" [48, с. 95, 96], тобто, на відміну від І. Вагилевича, він схилявся до думки про переважання скотарства над землеробством у бойків. У цій праці І. Франко навів цікаві порівняння явищ культури бойків та гуцулів.

Праці І. Франка присвячені також українському вертепу – "Руський театр у Галичині" (1885), "Наші колядки" (1889), "Наш вертеп" (1892), "Русько-український театр" (1894), "Україно-руська література" (1899) [45, с. 50–51]. Найповніше він висвітлив свої думки у дослідженні "До історії українського вертепа, історично-літературні студії й матеріали XVIII в." (1906) [47], яке у 1908 р. доповнив "Новими матеріалами до історії українського вертепа" [50]. Аналізуючи український, російський та загальноєвропейський джерельний матеріал, а також уже існуючі праці з даної проблеми, Франко простежив появу вертепу на Україні, його зв'язок з подібними дійствами сусідніх народів. Дослідник прийшов до висновку, що вертеп в Україні має вплив зі Сходу: "...Коран забороняє театральні вистави із живих осіб, та власне задля того загальна в орієнталів пристрасть до видовищ знайшла собі вихід – лялькові вистави. ... Оцей новий турецький чи загалом передньоазіатський ляльковий театр... називається театром Карагеца. ... І для нас, спеціально для розвою нашої вертепної драми, турецький Карагец має деяке значення..." [47, с. 173–174].

Досліджуючи Закарпаття, І. Франко утверджував погляд органічної етнокультурної єдності закарпатців з усім українським народом [18, с. 75].

Іван Франко, безперечно, зробив надзвичайно вагомий внесок у дослідження етнографії Бойківщини і розвиток тогочасної етнографічної науки.

Значний доробок у справі вивчення пісенного фольклору закарпатських лемків та бойків належить визначному українському вченому Філарету Колессі. У своїх працях з етномузикознавства вчений стверджував єдність українських музичних діалектів населення Закарпаття та суміжних галицьких місцевостей [18, с. 113, 121]. Колядки Закарпаття проаналізовані Ф. Колесою у праці "Старинні мелодії українських обрядових пісень (весільних і колядок) на Закарпатті" [26]. У 1898 р. в Етнографічному збірнику було опубліковано статтю Ф. Колесси "Людові

вірування на Підгір'ю в с. Ходовичі Стрийського повіту" [25], де серед іншого дається опис обрядів на Святий вечір та на Василя [25, с. 91–92]. На думку І. Франка, який написав коротку передмову до цієї статті, "вона дає досить ясне поняття про той комплекс вірувань, що живе в душі нашого народу за обсягом офіційного християнства. Це перша спроба систематичного зводу людових вірувань в одній місцевості" [25, с. 76].

І. Франко в тому ж номері Етнографічного збірника подав працю під аналогічною назвою [49], проте з іншої місцевості – у с. Нагуєвичах, містах Дрогобичі та Коломиї, деяких селах Коломийського і Стрийського повітів. Сам автор зазначає: "З моїх записок я вибрав тілько те, чого не було в збірці Ф. Колесси, надрукованій висше; ідентичні вірування, занотовані мною, я пропустив. ... З самої природи річи випливає, що віруваня не всюди можуть бути строго відмежовані від звичаїв, бо ж звичай випливає з вірування, а часто буває й так, що якийсь давній звичай, котрого значінє в народній пам'яти затратилося, мотивується якимсь новійшим або ad hoc прикроєним віруванєм" [49, с. 160].

Послідовником І. Франка з погляду науково-методологічних засад дослідження Бойківщини був Володимир Гнатюк. Він доповнив розвідку І. Франка, яка стосувалася колядки про св. Софію в Києві і погодився з висновками останнього щодо її походження та побутування на Бойківщині [5].

На основі своєї подорожі селами Сколівщини та Закарпаття В. Гнатюк видав працю "Дещо про Русь Угорську" [4]. У ній він показав наявність багатьох відмінностей у народній культурі населення Закарпаття та суміжних горян з галицького боку Карпат (до речі, ця відмінність спостерігається і сьогодні, у т. ч. у самосвідомості закарпатських бойків, які себе бойками не вважають, а називаються *верховинцями* [42]), проте, як і І. Франко та інші прогресивні вчені того часу, переконливо доводив єдність галицьких та закарпатських українців [4, с. 15]. До 1903 р. В. Гнатюк здійснив ще кілька експедицій на Бойківщину. Матеріали з цього краю займають, по суті, третє місце серед його записів після Поділля і Закарпаття.

Для етнографічного вивчення Бойківщини В. Гнатюк багато спричинився як секретар Етнографічної комісії НТШ, ініціатор, упорядник і редактор її видань [18, с. 81–85]. Першу свою книгу закарпатського фольклору "Етнографічні матеріали з Угорської Руси" (Львів, 1897) В. Гнатюк присвятив своїм учителям – М. Грушевському та І. Франкові [52, с. 83–84]. Серед публікацій фольклору, зібраних або редагованих Гнатюком і виданих в Етнографічному збірнику, є і збірка колядок і щедрівок [6, 7], багато з яких записані на Бойківщині. У передньому слові до другого тому "Колядок і щедрівок" В. Гнатюк подає свою класифікацію цих творів [7, с. IV–XV]. Теоретичним аспектам українського фольклору присвячена розвідка В. Гнатюка "Українська народна словесність (у справі запису українського етнографічного матеріялу)" [8].

Фундаментальні праці І. Франка, В. Гнатюка та інших дослідників, які стосуються дослідження українських різдвяних пісень, є надзвичайно цінними і в наш час, оскільки нових спеціальних досліджень цієї спадщини такого рівня досі не зроблено [33, с. 75].

Календар річних свят північної Бойківщини (деяких сіл сучасних Дрогобицького та Турківського р-нів), у т. ч. Різдвяні свята, докладно описані чеським етнографом Франтішком Ржегоржем в обширній розвідці "Календарик з народного життя бойків" [57]. У ній простежено, починаючи з нового року, народні повір'я, звичаї, обряди, ворожіння, послідовність виконання різних господарських робіт відповідно до днів і свят народного календаря. Також Ржегорж вивчав залишки великої родини в с. Тисові сучасної Болехівської міської ради Івано-Франківської обл. [18, с. 60–61].

Народний календар північно-західної частини Бойківщини (в основному с. Мшанець сучасного Старосамбірського р-ну Львівської обл.) відобразив у своїй праці Михайло Зубрицький [17]. Як і у Ржегоржа, записи Зубрицького належним чином паспортизовані. Дослідник подав народні назви свят, обрядодії та вірування, з ними пов'язані. Довгий час живучи в с. Мшанці, М. Зубрицький написав більше десятка публікацій про це село, що в сукупності складають докладну історико-етнографічну монографію Мшанця. Важливою для дослідження календарної обрядовості є праця М. Зубрицького "Велика родина в Мшанци Старосамбірського повіту" [16]. Тут подано відомості про кількісний склад мшанецької родини початку XX ст., належний для одруження вік хлопців та дівчат, розподіл праці в сім'ї. Є підстави вважати, що світогляд Зубрицького та його наукові вподобання склалися під впливом І. Франка [18, с. 61].

Короткі розвідки про різдвяну обрядовість з конкретно визначених місцевостей Бойківщини подають на базі польових досліджень у своїх працях Ю. Кміт [24], О. Свєнціцька [41], Є. Фенцик [46], Ю. Жаткович [15].

Отже, період XIX – початку XX ст. став плідним для розвитку етнографічних студій на Західній Україні і вивчення різдвяних звичаїв бойків зокрема. Товариство "Руська трійця" заклало основи вивчення духовної культури бойків. З кінця XIX ст. наукову діяльність етнографів було зосереджено в межах Етнографічної комісії, заснованої в 1898 р. при Науковому товаристві ім. Шевченка у Львові. Створення Етнографічної комісії дало можливість широко розгорнути екпедиційну роботу з метою збирання етнографічного матеріалу, систематизувати та узагальнювати вже існуючі етнографічні праці [1, с. 7]. Учені опублікували у періодичних виданнях цієї установи ("Етнографічному збірнику", "Матеріалах до української етнології" та "Записках НТШ") численні праці високого наукового рівня з духовної культури бойків.

1. *Борисенко В.К.* Нариси з історії української етнології 1920–1930-х років. – К., 2002. 2. *Вагилевич І.* Бойки, русько-слов'янський люд у Галичині // Жовтень. – 1978. – № 12. 3. *Возняк М.С.* Давньоукраїнська поезія різдвяних свят: коляди і вертеп // Народна творчість та етнографія (далі – НТЕ). – 2003. – № 1–2. 4. *Гнатюк В.* Дещо про Русь Угорську // Радикал. – Львів, 1895. 5. *Гнатюк В.* До колядки про Св. Софію в Києві. // Записки Наукового товариства імені Тараса Шевченка (далі – ЗНТШ). – Львів, 1907. – Т. 79. 6. *Гнатюк В.* Колядки і щедрівки // Етнографічний збірник (далі – ЕЗ). – Львів, 1914. – Т. 35. 7. *Гнатюк В.* Колядки і щедрівки // ЕЗ. – Львів, 1914. – Т. 36. 8. *Гнатюк В.* Українська народна словесність (в справі запису українського етнографічного матеріялу). // Гнатюк В. Вибрані статті про народну творчість. – К., 1966. 9. *Головацький Я.Ф.* Мандрівки по Галицькій та Угорській Русі: Описана в листах до приятеля у Львові // Жовтень. – 1976. – № 6. 10. *Гордійчук М.* Духовні твори Миколи Леонтовича // НТЕ. – 1993. – № 1. 11. *Дашкевич Я.* Закарпаття в українській етнографічній науці 40–60-х рр. XIX ст. // Народознавчі зошити. – 2003. – № 3–4. 12. *Дей О.І.* Пісня в житті Івана Франка // Народні пісні в записах Івана Франка / За ред О.І. Дея. – Львів, 1966. 13. *Дем'ян Г.В.* Іван Вагилевич як дослідник гуцулів, бойків, лемків // Культура та побут населення українських Карпат. – Ужгород, 1972. 14. *Доманицький В.М.* Сучасні колядки і щедрівки. – К., 1905. 15. *Жаткович Ю.* Замітки етнографічні з Угорської Русі // ЕЗ. – Львів, 1896. – Т. 2. 16. *Зубрицький М.* Велика родина в Мшанци Старосамбірського повіту // ЗНТШ. – Львів, 1906. – Т. 73. 17. *Зубрицький М.* Народний календар. Народні звичаї і говірки, прив'язані до днів у тижні і до рокових свят // Матеріали до українсько-руської етнольогії. – Львів, 1900. – Т. 3. 18. *Кирчів Р.Ф.* Етнографічне дослідження Бойківщини. – К., 1978. 19. *Кирчів Р.Ф.* Етнографічно-фольклористична діяльність "Руської трійці". – К., 1990. 20. *Кирчів Р.Ф.* Із фольклорних регіонів України. Нариси й статті. – Львів, 2002. 21. *Кирчів Р.Ф.* Питання етнографії та фольклору в народознавчій концепції "Руської трійці" // НТЕ. – 1987. – № 4. 22. *Климкова Л.Н.* Вопросы народной культуры и обрядового фольклора украинцев Карпат в трудах Я.Ф. Головацкого // Карпатский сборник. – М., 1976. 23. *Климкова Л.Н.* Вопросы становления национальной культуры и изучения обрядового фольклора Карпат в трудах Я.Ф. Головацкого // Культура та побут населення українських Карпат. – Ужгород, 1972. 24. *Кміт Ю.* Різдвяні свята у бойків // Неділя. – Львів, 1911. – № 2. 25. *Колесса Ф.* Людові вірування на

Підгір'ю в с. Ходовичі Стрийського повіту // ЕЗ. – Львів, 1898. – Т. 5. 26. *Колесса Ф.* Старинні мелодії українських обрядових пісень (весільних і колядок) на Закарпатті // Науковий збірник товариства "Просвіта", річн. 10. – Ужгород, 1934. 27. *Коробка Н.* К изучению малорусских колядок // Известия Академии наук. – СПб., 1902. – № 3. 28. Колядки, щедрівки, різдвяний вертеп, "Маланка", "Коза" // Українські народні пісні в записах М.В. Лисенка / За ред. Л.О. Єфремової. – К., 1990. – Ч. І. 29. *Кошиць О.* Про українську пісню і музику. // НТЕ. – 1999. – № 1. 30. *Кузів І.* Житє-бутє, звичаї і обичаї горского народу // Зоря. – Львів, 1889. – № 15. – С. 299–302. 31. *Ломова М.Т.* Етнографічна діяльність І. Франка. – К., 1957. 32. *Матвійчук М.* Роль Івана Франка в розвитку української фольклористики // ЗНТШ. – 2001. – № 5–6. 33. *Милусь В.* Українські релігійні пісні // Народознавчі зошити. – 2003. – № 1–2. 34. Народні пісні в записах Маркіяна Шашкевича / За ред. М.Й. Шалати. – К., 1973. 35. *Науменко В.* К литературе рождественских и пасхальных вирш // Киевская старина (далі – КС). – 1888. – Т. 20. – № 1–3. 36. *Нечуй-Левицький І.* Світогляд українського народу. – К., 1992. 37. *Потебня А.А.* Объяснения малорусских и сродных народных песен. – Варшава, 1887. – Т. ІІ. 38. *Потебня А.А.* О мифическом значении некоторых обрядов и поверий // *Потебня А.А.* Слово и миф. – М., 1989. – Ч. І. 39. *Пчилка О.* Украинские колядки // КС. – 1903. – № 1. 40. Рождественские обычаи в Угорской Руси // КС. – 1900. – Т. 68. – № 3. 41. *Свенцицка О.* К этнографии бойков // Живая старина. – 1914. – Вып. 3–4. 42. Спостереження Н. Громової у Воловецькому та Міжгірському районах Закарпатської обл. в липні 2005 р. 43. *Сумцов Н.Ф.* Научное изучениие колядок и щедривок // КС.– 1886. – Т. 14. – № 2. 44. *Сумцов Н.Ф.* Современная малорусская этнография // КС. – 1892. – № 3. 45. *Федас Й.Ю.* Іван Франко – дослідник народного театру // НТЕ. – 1986. – № 4. 46. *Фенцик Е.* Следы древнеславянской мифологии у нас // Листок. – Ужгород, 1886. – № 11. 47. *Франко І.* До історії українського вертепа, історично-літературні студії й матеріали XVIII в. // Франко І. Зібрання творів : У 50 т. – К., 1982. – Т. 36. 48. *Франко І.* Етнографічна експедиція на Бойківщину // Франко І. Зібрання творів : У 50 т. – К., 1982. – Т. 36. 49. *Франко І.* Людові вірування на Підгір'ю // ЕЗ. – Львів, 1898. – Т. 5. 50. *Франко І.* Нові матеріали до історії українського вертепа // ЗНТШ. – Львів, 1908. – Т. 82. 51. *Франко І.* Студії над українськими народними піснями // ЗНТШ. – Львів, 1907. – Т. 75. – С. 14–84. 52. *Черемшинський О.* У вінок шани видатноу народознавцю України (Покажчик праць Володимира Гнатюка і публікацій про нього) // НТЕ. – 1995. – № 1. 53. *Шалата М.Й.* Талант, народжений піснею // Народні пісні в записах Маркіяна Шашкевича. – К., 1973. 54. *Ящуржинский Хр.* Белорусские колядки // КС. – 1889. – Т. 24. – № 2. 55. *Ящуржинский Хр.* Колядки религиозно-апокрифического содержания // КС. – 1895. – № 2. 56. *Ящуржинский Х.* Культ хлеба в малорусских колядах // КС. – 1893. – Т. 43. – № 12. 57. *Rehór Fr.* Kalendařik z narodniho života Bojkuv. // Zlata Praha. – 1895. – № 44. – № 46.

Надійшла до редколегії 24.01.05

С. Дегтярьов, асп.

МАТЕРІАЛИ ПОВІТОВИХ СУДІВ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ (ХАРАКТЕРИСТИКА ДЖЕРЕЛА)

Зроблено спробу проаналізувати матеріали повітових судів Лівобережної України як історичне джерело та показати стан збереженості документів цих установ в обласних архівах.

In the article are analysis of stuffs of district courts of Ukraine (of the Left-Banks of the Dniper) is conducted, also the condition of safety of these documents of these organizations in archives of the regions.

Повітові суди були створені згідно з "Учреждением о губерниях" Катерини ІІ у 1775 р. На Лівобережній Україні ці суди почали діяти на початку 80-х рр. XVIII ст. Проіснували вони до судової реформи 1864 р., але скасовувалися поступово і деякі з них профункціонували до початку 70-х рр. XIX ст. Повітові суди були становими установами і вирішували спочатку справи місцевого дворянства, а пізніше – справи інших станів населення, крім купців та міщан.

У системі судочинства останньої чверті XVIII – 60-х рр. XIX ст. повітовий суд виявився однією з найпостійніших установ. У 1797 р. були ліквідовані всі суди другої інстанції – верхній земський суд, губернський магістрат, верхня розправа та верхній надвірний суд, а палати кримінального суду та палати цивільного суду об'єднані під загальною назвою палат суда і розправи. Трохи пізніше, у 1801 р. були ліквідовані нижні земські суди, управи благочиння та нижні розправи, а палати суду і розправи перейменовувалися в палати кримінального та цивільного суду. Практично вся судова система зазнала змін. Незмінними залишалися тільки найвища судова установа імперії – Сенат та суди першої інстанції, серед яких були і повітові суди.

До повітового суду входили повітовий суддя та два засідателі. Усі вони обиралися з-поміж дворян свого повіту. Указом Олександра І від 9 вересня 1801 р. окрім повітового судді та двох засідателів від дворянства додаються ще два засідателі, обраних від поселян, секретар та канцелярські служителі за штатом [37, с. 223].

При кожному повітовому суді, окрім тих, що знаходилися в губернських містах, існувала установа під назвою канцелярії кріпосних справ [43, с. 206] і дворянська опіка.

Матеріали повітових судів Лівобережної України, які збереглися до нашого часу, містять цінну інформацію для вивчення актуальних проблем:

❖ соціально-економічної історії (матеріали дуже яскраво показують становище багатьох верств населення кінця XVIII – 60-х рр. XIX ст. та економічні відносини всередині цього суспільства);

❖ правової історії та суспільно-політичного життя (через повітові суди проходили різні урядові розпорядження, що стосувалися саме цих територій, багато документів присвячені вирішенню кримінальних, цивільних та адміністративних справ);

❖ історичної географії (велика кількість межових та інших документів містить назви різноманітних об'єктів із зазначенням їх місцезнаходження, багато з яких не збереглися до наших часів);

❖ генеалогічних досліджень (справи містять велику кількість дворянських, селянських, купецьких імен із зазначенням їхнього місця проживання в певний момент, зустрічаються родові схеми відомих і маловідомих дворянських сімей);

❖ краєзнавчих досліджень [13, с. 186–193].

Як історичне джерело матеріали повітових судів Лівобережної України практично не використовувалися. Самі суди лише згадуються в роботах з історії Росії та України чи історії держави і права окремих дослідників XIX та XX ст., як правило в контексті висвітлення реформ Катерини ІІ або історії державних установ кінця XVIII ст. (М. Покровський, А. Ханенко, М. Любавський, В. Ключевський, М. Єрошкін та ін.). Спеціальних праць про повітові суди, зокрема Лівобережної України, на сьогодні не існує.

Дослідник XIX ст. А. Ханенко, вивчаючи державні установи в Україні, приділяв увагу і судочинству. У своїх описах органів судочинства, які діяли в Україні у XVIII – XIX ст., згадуються і повітові суди. Однак інформація про них зводиться до опису їх складу та компетенції [49].

Більшу увагу судовій системі Російської імперії кінця XVIII – першої половини XIX ст. було приділено російським істориком Н. Єфремовою. Розгядаючи судоустрій Росії, вона окрему увагу приділила повітовим судам як складовій цієї системи. Висвітливши коло питань, що входили до компетенції цих судів, дослідниця зробила спробу показати їх еволюцію в процесі змін у судовій системі, які відбувалися в зазначений період [14, с. 96–191].

Багатий матеріал про склад та компетенцію повітових судів подає в окремих розділах свого дослідження аме-

© С. Дегтярьов, 2006

Kyiv National Taras Shevchenko University

риканський історик Р.С. Уортман. Однак він практично не приділяє уваги ролі цих установ у житті суспільства кінця XVIII – XIX ст. Уортман аналізує службовий досвід секретарів повітових судів та суддів у першій половині XIX ст., їх соціальне походження, попередню службу та розміри володіння кріпосними тощо. Дані, які наводить автор, стосуються лише російських губерній [48].

Інформація, яку подає американський дослідник, становить наукову цінність, але вимагає дещо іншого ставлення з боку українських дослідників. Територія і суспільство Лівобережної України досліджуваного періоду в адміністративній, соціальній та інших сферах життя підпорядковувалися загальним законам Російської імперії, але реально мали свою специфіку в управлінні, економіці тощо.

Проте в архівах зберігається досить значна кількість документів, що стосуються діяльності цих установ. Вони є різноманітними за змістом, обсягом і призначенням. Інформація, яка міститься в них, може бути використана при дослідженнях соціально-економічної, політичної, правової історії, історичної географії, генеалогії, краєзнавства.

При використанні матеріалів повітових судів Лівобережної України (Харківської, Полтавської, Чернігівської губерній), як історичного джерела, постає проблема їх систематизації та класифікації. Розв'язання даної проблеми допоможе при виявленні джерела, його обліку, опрацюванні та отриманні джерельної інформації і реконструкції на цій основі історичних фактів.

Якщо характеризувати матеріали повітових судів за рівнем їх наближеності до подій і фактів, що відображаються, то їх можна віднести до такої категорії джерел як історичні залишки. Це законодавчі документи, розпорядження, грамоти, акти, службове листування. Такі документи обов'язково впливали на хід подій, які в них описувалися. Історичні залишки, у даному випадку матеріали повітових судів, є продуктом службової чи приватної діяльності людей [18, с. 98.]. Вони містять законодавчі документи, потрібні для установи – рапорти, накази, розпорядження, адресовані як повітовим судам з вищих інстанцій, так і від повітових судів нижчим установам та підлеглим посадовцям, службове листування. Наприклад, серед матеріалів Конотопського повітового суду зустрічаються укази та копії указів органів влади Чернігівського та Новгород-Сіверського намісництв, Чернігівського губернського правління, листування повітового суду з Чернігівською палатою цивільного суду, Конотопським земським судом [38; 47]. Подібні документи відклалися внаслідок діяльності Глухівського повітового суду [21; 23]. Велика кількість таких документів дійшла до нас і від інших повітових судів Лівобережної України.

Для використання документів повітових судів в історико-краєзнавчих дослідженнях є сенс характеризувати їх за хронологічно-географічною ознакою. При цьому буде визначено період та місце виникнення документа-джерела. Дата створення документа повітового суду буде обов'язково вписуватися в межі 1775 – 60-х рр. XIX ст. (період існування цих судів). Місцем же виникнення джерела буде або місцезнаходження повітового суду, яке фігурує в його назві (наприклад, Конотопський, Вовчанський, Зміївський, Сумський тощо), або місце, звідки документ було надіслано до суду.

Для евристичної (пошукової) роботи важливе значення має класифікація джерела за формою, місцем і способом його зберігання. За формою можна визначити такі документи як акти, листи, рапорти, інструкції, розпорядження тощо. Місце зберігання для даного джерела не додає відомостей про його зміст і природу, але певною мірою висвітлює його цінність, вірогідність інформації. Матеріали повітових судів – це документи місцевого значення і зберігаються вони переважно в державних обласних архівах, проте зустрічаються й у фондах краєзнавчих музеїв (зокрема в Сумському обласному краєзнавчому музеї).

За способом зберігання практично всі матеріали повітових судів є рукописними оригіналами, виключаючи відносно невелику кількість документів-копій, що не були створені під час діяльності повітових судів, але при цьому були потрібні їм для уточнення деяких фактів. Як правило, це рукописні копії жалуваних грамот кінця XVII – XVIII ст., схеми родоводів та виписки із законодавчих актів. Також зовсім незначною кількістю документів представлені друковані копії імператорських указів періоду функціонування повітових судів. Тут, наприклад, зустрічаються копії указів Катерини II про проведення межування земель у деяких провінціях від 1776 р., умови рекрутського набору 1780 р., оголошення амністії всім втікачам, Миколи I про випуск в обіг трирубльової золотої монети, ордена святого Георгія [22] та ін.

Стан збереженості документації повітових судів різний. Частина справ дійшла до нас в гарному стані, про що свідчить їх цілісність і закінченість за змістом, їх велика кількість по конкретних судах, добра збереженість паперу і тексту. Інша частина збереглася дуже погано (справи часто розшиті, неповні, папір зберігся погано, чорнила місцями стерті або розмиті).

Оцінити стан збереженості матеріалів повітових судів Лівобережної України можна за фондами державних архівів, де вони зберігаються. Так, наприклад, у фондах Державного архіву Сумської обл. (далі – ДАСО) матеріали Роменського повітового суду представлені лише однією справою за 1788 р. [42]; Глинського – двома справами 1789 та 1796 рр. [8]. Невелика кількість справ (усього 44) збереглася від Недригайлівського повітового суду. Усі вони датовані кінцем XVIII ст. (1780–1797) [32]. Майже такою ж кількістю справ (усього 40) представлені матеріали Білопільського повітового суду [1].

Краще збереглися матеріали повітових судів Миропільського – 118 справ, Лебединського – 139, Сумського – 392, Глухівського – 210, Кролевецького – 323 [31; 27; 46; 9; 25].

Великою кількістю документів представлені матеріали Конотопського та Охтирського повітових судів (903 та 854 справи відповідно) [20; 36].

Матеріали досліджуваних установ, представлені в Державному архіві Чернігівської обл. (далі – ДАЧО) збереглися гірше, хоча загальна їх кількість значно більша ніж в ДАСО. Так, від Березнянського повітового суду до нас дійшли 3 справи, Козелецького – 45, Новгород-Сіверського – 21, Остерського – 35, Сосницького – 15 [2; 19; 34; 35; 44]. Краще збереглися матеріали Борзненського повітового суду – 204 справи, Городнянського – 169, Ніжинського – 132, Чернігівського – 336 [4; 11; 33; 52]. Найбільша кількість справ залишилася від Прилуцького повітового суду – 5106 одиниць зберігання [41].

Щодо Державного архіву Харківської обл. (далі – ДАХО), то тут документація повітових судів у цілому збереглася найкраще порівняно з іншими архівами Лівобережжя. Загальна кількість справ тут трохи менша, ніж у ДАЧО (усього 5860). Однак у ДАХО ці матеріали представлені по дев'яти повітах, тоді як у ДАЧО – по десяти, і кількість справ по кожному окремому суду в ДАХО значно більша, ніж в ДАЧО (виключенням є лише Прилуцький повітовий суд Чернігівської губернії, від якого збереглося 5106 справ). Фонди ДАХО показують, що найменша кількість матеріалів дійшла до нас від Старобельського та Золочівського повітового судів Харківщини (відповідно 70 та 114 справ) [45; 16]. Краще збереглися фонди Харківського суду – 304 справи [50]. А найкраще збережені матеріали повітових судів Богодухівського – 1268 справ, Валківського – 732, Вовчансь-

Kyiv National Taras Shevchenko University

кого – 504, Зміївського – 675, Ізюмського – 1622, Куп'янського – 571 [3; 5; 6; 15; 17; 26].

Найгірша по Лівобережній Україні збереженість даного джерела в Державному архіві Полтавської області (далі – ДАПО). Однак причини такого стану речей цілком об'єктивні і поважні. Під час другої світової війни, у 1943 р., фашистами під час відступу були знищені майже всі архіви Полтавщини, у тому числі було зруйновано обласний архів разом з усіма документами, які не були евакуйовані. Тільки в цьому архіві було знищено 2689 архівних фондів (1572795 справ), не враховуючи великої кількості неописаних документів. Усі ці документи охоплювали період історії з 1648 по 1940 рр. [12, с. 3–4]. Матеріали повітових судів Полтавщини, вірогідно, були знищені разом з іншими архівними документами.

Як наслідок, документи цих судів в ДАПО майже не представлені. Загалом у цьому архіві зберігається близько 30 справ повітових судів Лівобережної України, які розміщені у дев'яти фондах. Всі вони, вірогідно, були передані до ДАПО вже у другій половині XX ст. Про це свідчить той факт, що всі справи відносяться до повітових судів Київського, Чернігівського, Катеринославського намісництв (жодної справи періоду існування Полтавської губернії немає). У ДАПО вони були передані тому, що міста, де знаходилися ці суди, після всіх адміністративних перетворень XIX–XX ст. увійшли до складу Полтавщини (міста Полтава, Лубни, Лохвиця, Миргород та ін.) і зберігати документальні матеріали з них стало доцільніш саме в архіві Полтавської обл. [7; 10; 51; 24; 40; 28; 39; 29; 30].

Велика кількість документації, пов'язаної з діяльністю повітових судів Лівобережної України, зберігається у Російському державному історичному архіві (далі – РДІА). Після проведення судової реформи 1864 р. частина архівів зі справами повітових судів була вилучена та перевезена до Петербурга Причиною цього була неможливість зберігати на місцях таку кількість документів уе неіснуючих установ. До цього слід додати, що вища судова інстанція імперії – Сенат, знаходилася там же. А тому багато документів з повітових судів надходили до Петербурга ще за часів їх функціонування (різні звіти, рапорти, звернення тощо). Таким чином, матеріали повітових судів, що зберігаються в РДІА умовно можна поділити на ті, що потрапили до Петербурга внаслідок діяльності цих установ та на ті, що перевезені туди після проведення судової реформи 1864 р.

Хоча збереженість матеріалів окремих повітових судів Лівобережної України неоднакова, але в цілому вони представлені потужним шаром документів, які можна використовувати як історичне джерело при дослідженнях різних питань вітчизняної історії періоду кінця XVIII – 60-х рр. XIX ст.

Користуючись прийнятою у джерелознавстві чотирибальною системою, стан збереженості матеріалів повітових судів можна оцінити як задовільний.

Як письмове джерело матеріали повітових судів відносяться до категорії документальних (хоча присутній у них і незначний елемент оповіді – доповіді, доноси, показання свідків).

До матеріалів повітових судів можна застосовувати їх поділ на нормативні і виконавчі джерела. Ця класифікація використовується щодо документальних джерел й отримала поширення ще за радянської доби, але може бути раціонально використана і на сучасному етапі розвитку історичної науки. До нормативних джерел належать: імператорські укази, виписки із законодавчих актів, розпорядження та інструкції, що надсилалися з повітових судів або до них з вищих інстанцій. До виконавчих належать документи, які віддзеркалюють реалізацію вищеназваних настанов (рапорти, ділове листування, довідки, реєстри, виписки з ревізьких сказок тощо).

Матеріали повітових судів складені з таких різновидів документальних писемних джерел як актові, справочинні (діловодні), статистичні, судово-слідчі документи. Усі вони входять до групи офіційних документів.

Актові джерела – найчисельніша, найрізноманітніша за формою та найцінніша за значенням група джерел. До них прийнято відносити правові документи, де зафіксовані різні угоди. Такі акти поділяються на приватноправові і публічноправові.

Приватноправові акти складаються приватними особами і закріплюють вільне волевиявлення людей з різних питань. До таких документів належать духовні заповіти, купчі, орендні договори. Подібні документи складають досить велику частку в матеріалах повітових судів. Такі документи розкривають різні сторони життя, діяльності та побуту окремих суспільних верств та конкретних осіб Лівобережної України кінця XVIII – 60-х рр. XIX ст.

Публічноправові акти виникли внаслідок діяльності різних установ (у т. ч. судів). Вони включають у себе документи органів влади, судів, громадських, політичних, церковних організацій тощо. Висвітлюване джерело містить велику кількість судових рішень, розпоряджень, нормативних актів державного і регіонального рівнів, рапорти й офіційні листи представників влади тощо.

У сучасному джерелознавстві до актових джерел прийнято відносити також діловодну документацію. У повітових судах вона представлена:

- ❖ журналами засідань (основна форма фіксації обговорюваних у судах питань);
- ❖ циркулярними наказами міністерських департаментів, які надсилалися повітовим судам;
- ❖ розпорядженнями, наказами, службовим листуванням тощо.

Діловодні та судово-слідчі джерела завжди мають персоніфікований характер, висвітлюють певні факти біографій, показують правову систему в конкретний період. Ознаки таких джерел притаманні і матеріалам повітових судів. Вони містять велику кількість діловодної документації – журнали засідань, виписки з нормативних актів, настанови різним посадовим особам тощо.

Судово-слідчі матеріали повітових судів представлені дуже широко. Ці суди вирішували велику кількість цивільних і кримінальних справ, пов'язаних з представниками тих верств населення, що належали до їх компетенції. Саме такі справи складають основну частину всіх матеріалів повітових судів.

Цивільні справи стосуються здебільшого земельних суперечок, пов'язаних із самовольним захопленням земель, розмежуванням володінь, вирубкою в чужих лісах дерев чи покосами трав. Кримінальні справи пов'язані в основному з убивствами, крадіжками майна і грошей, підпалами, незаконною торгівлею горілчаними виробами (т. зв. *корчемством*) тощо.

Матеріали повітових судів є великим комплексом різноманітних документів, які слід класифікувати за різними параметрами. Окреслені класифікаційні елементи, притаманні даному джерелу не охоплюють його особливостей повною мірою.

Отже, що матеріали повітових судів – це важливе історичне джерело, до складу якого входять законодавчі, актові, діловодні, статистичні, судово-слідчі, генеалогічні документи. Однак будь-яка класифікаційна схема, застосована до даного джерела, носить умовний характер і має застосовуватися залежно від проблематики наукового дослідження, його мети і завдання, складу і характеру джерельної бази (з урахуванням розмаїтості документів, які входять до складу матеріалів повітових судів).

Kyiv National Taras Shevchenko University

1. Білопільський повітовий суд // Державний архів Сумської обл. (далі – ДАСО). – Ф. 704. 2. Березнянський повітовий суд // Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф. 479. 3. Богодухівський повітовий суд // Державний архів Харківської обл. (далі – ДАХО). – Ф. 282. 4. Борзненський повітовий суд // ДАЧО. – Ф. 405. 5. Валківський повітовий суд // ДАХО. – Ф. 284. 6. Вовчанський повітовий суд // ДАХО. – Ф. 285. 7. Гадяцький повітовий суд, м. Гадяч Київського намісництва // Державний архів Полтавської обл. (далі – ДАПО). – Ф. 13. 8. Глинський повітовий суд // ДАСО. – Ф. 713. 9. Глухівський повітовий суд // ДАСО. – Ф. 630. 10. Городиський повітовий суд, м. Городище Городиського повіту Київського намісництва, з 1789 року – Градизький повітовий суд, м. Градизьк Градизького повіту Катеринославського намісництва // ДАПО. – Ф. 567. 11. Городнянський повітовий суд // ДАЧО. – Ф. 433. 12. Государственный архив Полтавской области. Путеводитель. – К., 1982. 13. *Дегтярьов С.І.* Матеріали повітових судів як історичне джерело (за матеріалами Державного архіву Сумської обл.) // Сумська старовина. – 2005. – № XV. 14. *Ефремова Н.Н.* Судоустройство России в XVIII – первой половине XIX в. (историко-правовое исследование). – М., 1993. 15. Зміївський повітовий суд // ДАХО. – Ф. 286. 16. Золочівський повітовий суд // ДАХО. – Ф. 1016. 17. Ізюмський повітовий суд // ДАХО. – Ф. 287. 18. *Калакура Я.С.* Класифікація історичних джерел // Історичне джерелознавство. – К., 2002. 19. Козелецький повітовий суд // ДАЧО. – Ф. 380. 20. Конотопський повітовий суд // ДАСО. – Ф. 582. 21. Копия указов царя Николая об учреждени 3-рублевой золотой монеты (1834 г.) // ДАСО. – Ф. 630, оп. 1, спр. 6. 22. Копия указов царя Николая об учреждении ордена святого Георгия (1833 г.) // ДАСО. – Ф. 630, оп. 1, спр. 7. 23. Копии указов Черниговского губернского правленияо разрешении и запрещении сделок на имения (1835 г.) // ДАСО. – Ф. 630, оп. 1, спр. 8. 24. Кременчуцький повітовий суд, м. Кременчук Кременчуцького повіту Катеринославського намісництва // ДАПО. – Ф. 794. 25. Кролевецький повітовий суд // ДАСО. – Ф. 596. 26. Куп'янський повітовий суд // ДАХО. – Ф. 288. 27. Лебединський повітовий суд // ДАСО. – Ф. 763. 28. Лохвицький повітовий суд, м. Лохвиця Чернігівського намісництва // ДАПО. – Ф. 857. 29. Лубенський повітовий суд, м. Лубни Київського намісництва // ДАПО. – Ф. 1033. 30. Миргородський повітовий суд, м. Миргород Київського намісництва, з 1796 року – Чернігівської губернії, з 1797 року – Малоросійської губернії, з 1802 року – Полтавської губернії // ДАПО. – Ф. 1034. 31. Миропільський повітовий суд // ДАСО. – Ф. 706. 32. Недригайлівський повітовий суд // ДАСО. – Ф. 708. 33. Ніжинський повітовий суд // ДАЧО. – Ф. 352. 34. Новгород-Сіверський повітовий суд // ДАЧО. – Ф. 557. 35. Остерський повітовий суд // ДАЧО. – Ф. 575. 36. Охтирський повітовий суд // ДАСО. – Ф. 746. 37. Памятники из законов. – М., 1807. – Ч. 5. 38. Переписка Конотопского уездного суда с Черниговским губернским судом о продаже Рудковской огорода Проварову Ивану // ДАСО. – Ф. 582, оп. 1, спр. 539. 39. Пирятинський повітовий суд, м. Пирятин Київського намісництва, з 1796 року – Чернігівської губернії, з 1797 року – Малоросійської губернії, з 1802 року – Полтавської губернії // ДАПО. – Ф. 1005. 40. Полтавський повітовий суд, м. Полтава Катеринославського намісництва // ДАПО. – Ф. 798. 41. Прилуцький повітовий суд // ДАЧО. – Ф. 622. 42. Роменський повітовий суд // ДАСО. – Ф. 1170. 43. Свод законов Российской империи, повелением государя императора Николая Павловича составленный. – Учреждения. – СПб., 1835. 44. Сосницький повітовий суд // ДАЧО. – Ф. 456. 45. Старобельський повітовий суд // ДАХО. – Ф. 290. 46. Сумський повітовий суд // ДАСО. – Ф. 747. 47. Указы и копии указов Черниговского и Новгород-Северского наместнического правления, Черниговского губернского суда о порядке судопроизводства. – ДАСО. – Ф. 582, оп. 1, спр. 533. 48. *Уортман Р.С.* Властители и судии. Развитие правового сознания в имперской России. – М., 2004. 49. *Ханенко А.* Исторический очерк межевых учреждений в Малороссии. – Чернигов, 1864. 50. Харківський повітовий суд // ДАХО. – Ф. 292. 51. Хорольський повітовий суд, м. Хорол Хорольського повіту Київського намісництва // ДАПО. – Ф. 569. 52. Чернігівський повітовий суд // ДАЧО. – Ф. 245.

Надійшла до редколегії 20.01.05

О. Збаржевецький, асп.

ІСТОРІЯ ВИКЛАДАННЯ РИМСЬКОГО ПРАВА В КИЇВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ СВЯТОГО ВОЛОДИМИРА (1834–1919)

Розглянуто основні аспекти історії викладання римського права в Київському університету Св. Володимира (1834–1919).

The article considers the analisis of the main aspect in the history of teaching the Roman law in Kiev University of st. Volodimir (1834–1919)

В останні роки в науковій літературі відзначається особливе місце, яке займає римське право в системі університетської юридичної освіти. Щоб мати змогу відродити традиції його глибокого та всебічного вивчення, необхідно враховувати дореволюційний досвід викладання римського права, особливо в Київському університеті.

Проблема вивчення римського права в Київському університеті протягом 1834–1919 рр. на даний момент є малодослідженою. Комплексно проаналізувати питання неможливо без урахування архівних джерел, які подають інформацію про систему викладання та вивчення науки римського права в Київському університеті з початку його функціонування [4; 15; 16; 17]. У XIX на початку XX ст. цю тему вивчали В. Шульгін [29], В. Іконніков [2], В. Владимирський-Буданов [3]. У радянській історіографії дана проблема майже не вивчалася, за винятком ювілейного видання "Історія Київського університету"(1959) [6]. На сучасному етапі роль римського права зростає, і визначення його місця в університетській освіті сьогодні є досить актуальним, про що свідчать дослідження В. Андрейцева [1], О. Підопригори [11; 18], Н. Кузнєцової [11].

Київський університет було засновано в 1834 р. Він складався із двох факультетів: філософсько-математичного та історико-філологічного.[1, с. 5]. У 1835 р., згідно з університетським статутом 1833 р., було відкрито юридичний факультет у складі семи кафедр, однією з яких була кафедра римського права. Завідуючим останньої було призначено Олександра Миколайовича Міцкевича (1804–1871), рідного брата польського поета Адама Міцкевича. Раніше він викладав римське та литовське цивільне право у Кременецькому ліцеї, на основі якого було створено Київський університет [18, с. 17]. Викладати римське право О. Міцкевич розпочав у 1835 р., спираючись на розпорядження міністра освіти, за яким "…викладання римського права зосередити таким чином, щоб, пройшовши скорочено зовнішню історію римського права, вслід за тим пройти внутрішню історію його, в об'єм якої мають увійти інституції. Усі їх закінчити в першому півріччі, а друге півріччя присвятити пандектам, які викладати тематично скороченими..." [4, арк. 14].

Протягом 1835–1838 рр. О. Міцкевич викладав римське право студентам першого та другого курсів, по чотири години на тиждень. Пояснював їм інституції римського права, із його зовнішньою та внутрішньою історією латинською мовою. Предмет викладач читав за власними записками, пропонуючи слухачам оригінальний текст джерел права. Окрім цього, через складність сприйняття студентами предмету, які ще не звикли до читання лекцій латиною, професор робив часті зупинки, повторення з перекладом російською мовою [2, с. 444]. Також викладач радив студентам робити виписки з поясненнями деяких пунктів Юстиніанового законодавства, які були віднесені до даного курсу, щоб краще ознайомити їх з ним. При підготовці лекційних записок О. Міцкевич керувався творами європейських правознавців: Гуго, Гаубольда, Штекгардта, Кленце, Варкеніга та Мацієвського. За відгуками сучасників, Олександр Миколайович був людиною високоосвіченою, володів світлим практичним розумом та енергійним характером і користувався пошаною в колі кременецьких викладачів [29, с. 156].

У 1838 р., через політичну ситуацію в регіоні, О. Міцкевич змушений залишити викладацьку діяльність в Університеті Св. Володимира і переїхати до Харківського університету. На кафедру римського права було призначено екстраординарного професора Олександра Олексійовича Федотова-Чеховського (1806–1891), вихо-

© О. Збаржевецький, 2006

www.kiev.ua/nas/shevchenko/history

ванця Санкт-Петербурзького університету. У 1831 р. він був командирований до Берлінського університету, де слухав лекції з римського права в засновника історичної школи права К.Ф. фон-Савіньї. У 1835 р. після захисту докторської дисертації О. Федотов-Чеховський був направлений до Харківського університету, де викладав римське право [2, с. 799].

З квітня 1838 р., Олександр Олексійович розпочав читати лекції з римського права. Про манеру проведення ним занять з римського права свідчать звіти стану та діяльністі університету за 1838–1846 рр. [16, арк. 56]. Римське право разом з його історією він викладав для студентів першого та другого курсів російською мовою по сім годин на тиждень за власними записками. Для першого курсу професор читав зовнішню історію римського права, яка поділялася на три періоди: 1) період царський (753–496 рр. до Р. Х.); 2) період республіки – до Костянтина Великого (496 р. до Р. Х. – 325 по Р. Х.); 3) період монархічний – до Юстиніана (325–565 рр. після Р. Х.). У кожному з цих періодів викладалася історія державного права, історія розвитку джерел права і, насамкінець, історія вивчення та обробка права. У вигляді додатку до історії римського права було звернено увагу на історію рецепції Кодексу Юстиніана європейськими державами. У другому півріччі О. Федотов-Чеховський викладав систему римського права яка складалася з таких розділів: а) вступ у систему римського права, де мав подати аудиторії поняття про право та правознавство; б) різні способи вивчення римського права; в) план цивільного римського права; г) вчення про фізичну та юридичну особу (тут також подавалися настанови, які відносилися до сімейного права); д) про речі; є) про дії; ж) про судовий захист у випадку правопорушення [17, арк. 143]. Крім цього, протягом двох семестрів викладач виділяв одну годину на тиждень для проведення практичних занять, де пояснював інституції Гая порівняно з інституціями Юстиніана, які на той час вважалися нововведенням, тому що, за словами самого професора, його попередник О. Міцкевич у 30-х роках, ще не знав про існування інституцій Гая [3, с. 660].

У 1843 р. О. Федотов-Чеховський переходить на кафедру російських цивільних законів, привівши, таким чином, кафедру римського права до занепаду. У наступні роки: 1844, 1845 і початок 1846 – римське право, як сторонній предмет, викладав той же О. Федотов-Чеховський. У 1845 р., за пропозицією Попечителя Київського навчального округу, Рада Університету оголосила конкурс для заміщення посади завідувача кафедри римського права [24, арк. 6]. На початку 1845 р. юридичний факультет створив програму конкурсу, яка складалася із трьох пунктів. Даний конкурс не приніс позитивного результату, тому було вирішено шукати особу, яка б відповідала вимогам серед власних вихованців факультету. Так факультет і вчинив, досягши блискучого результату. Кафедра римського права з 1846 р. отримала талановитого і поважного вченого – Каленика Андрійовича Мітюкова, який з честю і великою віддачею очолював її до останніх своїх днів [24, арк. 7].

Спочатку він викладав як виконуючий обов'язки ад'юнкта, маючи ступінь кандидата. У 1847 р. вчений захистив магістерську дисертацію: "О признании тяжущихся сторон на суде по делам гражданским". У наступному, 1848 р., він був затверджений ад'юнктом кафедри римського права. Після захисту докторської дисертації в 1851 р. на тему: "Про спадкування за римськими законами", К. Мітюков очолив кафедру римського права. Учений був деканом юридичного факультету, проректором і ректором Київського університету. Протягом 1857–1858 рр. він стажувався в університетах Німеччини, Франції, Італії та Іспанії. Придбанням такого вченого юридичний факультет майже відновив свою попередню силу [2, с. 441]. Однак визнання Каленику Андрійовичу принесли не його адміністраторські й організаторські здібності, а, передусім, талант лектора.

Викладав К. Мітюков римське право для першого та другого курсів російською мовою за програмою, затвердженою ректором університету. Протягом викладацької роботи учений проводив заняття римського права в обидва півріччя, по чотири години на тиждень, користуючись власними записками, які були складені на основі творів Савіньї, Вангерова, Келлера, Ієрінга. Історію римського права професор читав у першому півріччі, для першого курсу. Цей курс поділявся на такі підпункти: а) вступ у науку римського права; б) про поняття римського права; в) історичне та теоретичне значення його; г) поділ римського права на систему; д) поняття про історію римського права та літературу з історії права; є) поділ історії на чотири періоди; є) вивчення устрою та управління Римської держави; ж) джерела римського права; з) значення та дія різних законодавчих органів та джерел; і) характер права, діючого в кожному періоді [10, арк. 1–36].

Особливими і важливими для слухачів проф. К. Мітюкова були його лекції із загальної частини римського права: у них виявлялася та легкість, з якою пояснювалися найзаплутаніші начала, та складні ідеї класичного права [25, с. 16].

У 1881 р. К. Мітюков важко захворів, тому з грудня 1881 р. викладання римського права було покладено на молодого та перспективного Л. Казанцева. Вищу освіту він отримав в Демидівському юридичному ліцеї, у м. Ярославлі. У 1878 р. викладач став стипендіатом для підготовки до професорського звання цього ж ліцею. У 1880 р. його було направлено до Університету Св. Володимира для складання іспитів на ступінь магістра цивільного права, що і сталося в 1881 р. У тому ж році, після захисту дисертації: "Вчення про представництво", представленого pro venia legendi, йому було надано звання приват-доцента по кафедрі римського права. Після захисту докторської дисертації "Про розлучення за римським правом", у 1891 р., вченого призначено доктором прав. З 1893 по 1894 рр. він вивчає улюблений предмет за кордоном [2, с. 236].

Наука римського права, на думку Л. Казанцева, має важливе значення. По-перше, римське право є найчистіша і справжня із усіх існуючих наук окремих цивільних прав, науки окремих національних цивільних прав відносяться до неї, як прикладні, і в ній об'єднуються. По-друге, значення предмету римського права полягає в тому, що він є в більшості випадків, теорією позитивних норм. По-третє, найважливішим значенням римського права є педагогічне, адже викладання римського права має ціль не лише ознайомити слухачів із діючими в галузі цивільних правовідносин законами, теоретичним обґрунтуванням позитивних норм, але, також, має на увазі вироблення у слухачів особливих якостей, які характеризують юриста. До них належать: а) юридичне мислення, яке помітно вирізняє юриста від людини іншої спеціальності; б) вміння точно та визначено виражати юридичні поняття, тобто юридична термінологія; в) юридична творчість, надзвичайно необхідна як для практичної діяльності, так і для законодавця [8, с. 8].

Викладав Л. Казанцев історію римського права та його систему протягом 1884–1896 рр. Даний курс він поділяв на історію публічного і приватного права. Історію публічного права, для зручності викладання, розділив на три періоди (відповідно до трьох властивих для Риму форм управління): 1) царський; 2) республіканський; 3) імператорський, який ще поділяється на:

Kyiv National Taras Shevchenko University

а) період монархії під виглядом республіки; б) період самодержавної монархії [9, с. 29].

При вивченні історії приватного права, Л. Казанцев брав до уваги події внутрішнього характеру, тому історію приватного права теж розділяв на три періоди: 1) період дії juris civilis; 2) період виникнення juris gentium, та його одностороння дія з jus civile, боротьба з ним й остаточне закріплення; 3) період панування і занепад juris gentium [9, с. 30].

Систему римського права Л. Казанцев викладав за власними записками, при підготовці яких керувався збіркою імператора Юстиніана "Corpus juris civilis" – основним джерелом римського права, яка складається із чотирьох частин: пандекти, кодекси, інституції, новели, а також ще декількома джерелами вивчення права, які були додатком до кодексу Юстиніана: інституції Гая, фрагменти Ульпіана, сентенції Павла [9, с. 28].

У червні 1891 р. на кафедру римського права було призначено приват-доцента Павла Омельяновича Соколовського (1860–1934). Вищу освіту він отримав у Дерптському університеті, який закінчив зі ступенем кандидата, а потім два роки, з вересня 1888 р. по грудень 1890 р. для вдосконалення в науках перебував у російській семінарії з римського права при Берлінському університеті. 22 лютого викладача було зачислено до міністерства освіти. Магістерську дисертацію на тему: "Die Mandatbürgerschaft nach römischen und gemeinen Recht" він захистив 11 квітня 1891 р. на юридичному факультеті Дерптського університету. Роботу було опубліковано в Німеччині (Галлі) у 1891 р. 3 листопада 1894 р. на раді Харківського університету вчений захистив докторську дисертацію на тему: "Договір товариства за римським правом" (надруковану в Києві в 1893 р.) [28, с. 2].

Протягом 1891–1895 рр. П. Соколовський викладав римське право в університеті Св. Володимира разом із проф. Л. Казанцевим. Читав систему римського права та пояснював джерела права, про тлумачення яких він говорив так: "...я не перекладаю слів Юстиніана, у перекладі мої слухачі не мають потреби, я передаю лише думку джерела, і передаю саме так, як розумію її я, і як я надіюсь, зрозуміють її мої читачі" [27, с. 2].

Через хворобу, а потім смерть Л. Казанцева в 1896 р., та переміщення П. Соколовського до Харківського університету 1895 р., кафедру римського права очолив Вільгельм Фрідріхович фон-Зелер (1861–?). Вищу юридичну освіту він отримав у Дерптському університеті. У 1887 р. його було командировано з науковими цілями на три роки до Німеччини. Після закінчення курсу в інституті римського права при Берлінському університеті у 1891 р. викладач отримав ступінь магістра римського права на основі дисертації : "Zur Lehre von Conventionalstrafe nach römishem Recht". Цього ж року його було призначено приват-доцентом Харківського університету на кафедру римського права. 17 листопада 1896 р., на основі дисертації: "Вчення про право загальної власності за римським правом", отримав ступінь доктора римського права. У 1897 р. його було призначено ординарним професором того ж університету. На початку 1901 р. за власним бажанням він залишив університет, переїхавши до Берлінського університету, де в 1901 р. відкрив курси римського права [5, с. 182–183].

Про підходи викладання римського права В. фон-Зелером, слід розглядати за його лекційним курсом "Історія римського права", складеному і виданому студентами в 1900 р. Курс складався із трьох частин: 1) історія державного права Риму в чотирьох періодах; 2) історія джерел права; 3) історія публічного права (загальне вчення про право; речове право; зобов'язальне право; сімейне право; спадкове право). Також професор, за дорученням факультету, керував практичними заняття [7, с. 1–180].

Видатним викладачем римського права на юридичному факультеті був Йосип Олексійович Покровський (1868–1920), випускник університету Св. Володимира. У 1898 р. він захистив магістерську дисертацію "Право і факт в римському праві" і був залишений для підготовки до професорського звання, а пізніше командирований до Німеччини в Берлінський інститут римського права, де навчався два з половиною роки. Повернувшись до Росії, Й. Покровський викладає в Юр'ївському університеті, а згодом у Київському [26, с. 200–201].

Як провідний історик римського права, Й. Покровський створив низку праць, які дозволяють нам мати уяву про його манеру викладання даного курсу [19; 20; 21; 22; 23]. Говорячи про місце римського права в системі юридичних дисциплін, він зазначав, що "...перше, з чого мусить розпочинатися його вивчення, є, звісно, його історія", оскільки без неї "римське право його останньої стадії, римське право Юстиніанової систематизації (т. зв. чисто римське право), а тим більше римське право Нової Європи (т. зв. сучасне римське право) було б абсолютно незрозумілим" [19, с. 17–18]. Головне завдання свого курсу він вбачав у тому, щоб прослідкувати, як римське право "із національного права одного невеликого народу перетворилося в універсальне право всього античного світу" [19, с. 18].

Його курс складався із двох основних частин: історії інститутів публічного права та історії цивільного права. У першій частині він викладав історію інститутів державного права, джерел, цивільного та кримінального процесів, у другій – висвітлював історію права осіб, речового права, а також історію зобов'язань, сімейних відносин та успадкування [19].

У працях Й. Покровського знаходять відображення не лише проблеми історії римського права, але і його вплив на розвиток цивільного права європейських країн. Обґрунтовуючи необхідність вивчення римського права в Росії, він не лише відштовхувався від визнання його як теорії цивільного права, але і звертав увагу на його універсальний характер, як фундамент загальноєвропейського права. Росія довгий час була відрізана від спілкування із Західною Європою і відстала від неї, у тому числі і в галузі права, тому, "якщо ми хочемо спілкуватися з нею однією мовою, ми мусимо, у крайньому випадку в школі, освоїти римське право, яке є основою юридичної освіти" [23].

На юридичному факультеті Київського університету Св. Володимира працював й Андрій Каленикович Мітюков (1871–1934), син відомого романіста, професора римського права К. Мітюкова. Він отримав освіту у І Київській гімназії, яку закінчив з відзнакою в 1889 р. Після закінчення гімназії Андрій Каленикович вступив на юридичний факультет Київського університету Св. Володимира. Закінчивши в 1896 р. університет, він був залишений професорським стипендіатом і командирований до європейських університетів для стажування з предмету римського права. Протягом 1897 р. А. Мітюков вивчав римське право у Відні, під керівництвом провідних романістів: Чіларжа, Міттейса й Унгера. Протягом 1898–1900 рр. він перебував у Берлінському університеті, де слухав лекції Екка, Перніса, Дернбурга. Повернувшись на батьківщину у 1900 р., А. Мітюков склав іспит з римського права так успішно, що факультет вирішив можливим одразу ж запропонувати йому читати обов'язковий курс із системи римського права (право сімейне та спадкове). З цього часу розпочинається блискуча викладацька діяльність А. Мітюкова, спочатку як приват-доцента, а пізніше, після захисту магістерської дисертації "Відповідальність продавця за

евікцію в історико-порівняльному висвітленні" (1906), професором Київського університету, Київського Комерційного інституту та Вищих жіночих курсів. У 1911 р. А. Мітюков залишив Київ і переїхав до Москви, де керував кафедрою римського права в університеті та Ліцеї Цесаревича Миколи. У 1917 р. він повертається до Києва. Тут, у рідному університеті Св. Володимира, як приват-доцент з 1917 до 1919 рр., за пропозицією факультету, викладав обов'язковий курс з історії та системи римського права [15, арк. 9 (зв.)].

А. Мітюков досягнув великих успіхів на педагогічній ниві. Володіючи від природи видатними властивостями і постійними усними заняттями, він здобув гарні знання не лише у своїй спеціальності, але й у всій галузі юриспруденції. Це великий знавець юридичної літератури і джерел римського права, якими він досконало володів. У 1908 р. А. Мітюков видав "Хрестоматію з інституцій римського цивільного права та історії цивільного процесу" [13]. Це досконалий підбір джерел римського права і редакція їхнього перекладу, який свідчить про досконалу ерудицію педагогічного досвіду автора. Дана хрестоматія була єдиним доробком у вітчизняній літературі початку XX ст. Вона була надзвичайно важливою для молоді, яка не звикла посилатися на оригінальні джерела права, та й не мала можливості ними користуватися, через їхню відсутність.

А. Мітюковим було двічі перевидано курс свого покійного батька (1902; 1912). Курс було обновлено деталями з новітньої літератури і власними додатками, які полегшили знайомство із новітнім станом науки в Європі. Було проведено паралелі між римським і сучасним (західним) цивільним правом. Для початківців, як правильно зазначив автор, такі паралелі надзвичайно корисні: вони визначають особливості римського і вводять у вивчення сучасного цивільного права [12, с. 1–5].

До спеціалістів з римського права, які прославили Київський університет Св. Володимира, також належать І. Кістяківський, В. Сінайський, В. Карпеко, М. Катков, Т. Яблочков, І. Фаас, праці яких і сьогодні становлять інтерес для всіх, хто вивчає даний предмет.

Однак наказом по університету, від 1 квітня 1919 р., викладання римського права на юридичному факультеті було скасовано, а 3 березня 1920 р. Інструкцією Наркомпросу УРСР було ліквідовано і сам факультет [18, с. 19].

Таким чином, протягом 1835–1919 рр. на юридичному факультеті Київського університету Св. Володимира склалася певна традиція викладання римського права, яка характеризувалася такими рисами: 1) викладання здійснювалося професурою особливої кафедри римського права; 2) у навчальному плані існувало два самостійних курси – історії і догми римського права; 3) на першому курсі вивчали історію джерел та інститутів публічного і приватного права; 4) другий курс мав іншу назву, відображаючи його зміст – система римського права; 5) предметом курсу догми римського права було законодавство Юстиніана, або римське (пандектне) право, яке діяло в Німеччині ще в кінці XIX ст.; 6) у курсі догми римського права виділялося дві частини – загальна та особлива; 7) традиційно викладачі римського права стажувалися в Німеччині, де вивчали сучасне їм римське (пандектне) право; 8) у навчальному плані було представлено не лише лекційну форму вивчення римського права, але і практичні заняття.

1. *Андрейцев В.А.* Юридичний факультет – флагман правничої освіти в Україні // Вісн. КНУ : Серія юридичні науки. – 2000. – Вип. 39. 2. Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского университета Святого Владимира / Под ред. В.С. Иконникова. – К., 1884. 3. *Владимирский-Буданов М.Ф.* История Императорского Университета Святого Владимира. – К., 1884. 4. Дело об открытии юридического факультета от 31 августа 1834 г. по 17 января 1835 г. // ДАК. – Ф. 16, оп. 465, сп. 6, арк. 1–43. 5. *Загурский Л.Н.* Опыт истории юридического факультета Имп. Харьковского университета. – Харьков, 1906. 6. Історія Київського університету. 1834–1959 / За ред. О.З. Жмудського. – К., 1959. 7. История римского права. (Составлен студентами полекциям ординарного профессора В.Ф. фон-Зелера). – К., 1900. 8. *Казанцев Л.Н.* Значение науки римского права. // УИ. – 1893. – № 6. 9. *Казанцев Л.Н.* Лекции по истории римского права. – К., 1895. 10. Конспект лекций проф. К.А.Митюкова (1860) // ЦНБУ ІР. – Ф. 147, од. зб. 28, арк. 1–36. 11. *Кузнєцова Н.Є.*, *Підопригора О.А.* Цивілістична наука в Київському університеті // Вісн. КНУ: Серія юридичні науки. – 2000. – Вип. 39. 12. *Митюков А.К.* Курс римского права К.А. Митюкова с добавлениями. – К., 1912. 13. *Митюков А.К.* Хрестоматия по институциям гражданского права и гражданского процесса. – К., 1908. 14. *Митюков К.А.* Курс римского права. – К., 1883. 15. Об избрании приват-доцента А.К. Митюкова и. о. сверхштатного ординарного профессора Университета Св. Владимира. (14 марта 1919 г.) // ДАК. – Ф. 16, оп. 465, спр. 445, арк. 1–12. 16. Отчет университета за 1838 г. // Державний архів міста Києва (далі ДАК). – Ф. 16, оп. 465, спр. 46, арк. 1–174. 17. Отчет университета за 1840 г . // ДАК. – Ф. 16, оп. 465, спр. 40, арк 1–183. 18. *Підопригора О.А., Харитонов Є.О.* Римське право. – К., 2003. 19. *Покровский И.А.* История римского права. – СПб., 1998. 20. *Покровский И.А.* Лекции по истории римского права. – СПб., 1911. 21. *Покровский И.А.* Право и факт в римском праве : В 2 ч. – К., 1898–1902. 22. *Покровский И.А.* Программа курса истории римского права. – СПб., 1910. 23. *Покровский И.А.* Роль римского права в правовой истории человечестваи в современной юриспруденции // Учен. Записки Императорского Юрьевского университета. – 1894. – № 3. 24. Протоколы заседаний деканата юридического факультета за 1846 г. // ДАК. – Ф. 16, оп. 465, спр. 1343, арк. 1–53. 25. *Романович-Славатинський А.В.* Із спогадів про Київський університет та його викладачів у 1843–1854 роках // З іменем Св.Володимира : У 2 кн. – К., 1994. – Кн. І. 26. Русский биографический словарь. – М., 2001. – С. 200–201. 27. *Соколовский П.Э.* Рецепция римского права у современных народов и его прямое значение для России // УИ. – 1891. – № 10. 28. *Черкезьянова И.В.* Профессор П.Э. Соколовский во главе Харьковского учебного округа // http://universitates.kharkov.ua/2004_3/cherkazianova.htm. 29. *Шульгин В.Я.* История университета Святого Владимира. – К., 1861.

Надійшла до редколегії 12.01.05

Т. Кавун, асп.

СТАН ІСТОРІОГРАФІЇ ПОЛІТИКИ КОРЕНІЗАЦІЇ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН УСРР У 1920-І – НА ПОЧАТКУ 1930-Х РОКІВ

Висвітлено історіографію політики коренізації національних меншин УСРР у 1920-і – на початку 1930-х рр.

This article views the historiography of the "korenizatsiya's politics" of the national minorities in the Ukrainian SSR of 1920s – the beginning of 1930.

Ті чи інші аспекти історіографії політики коренізації національних меншин в УСРР у 1920-х – на початку 1930-х років уже привертали увагу дослідників при розробці питань загальної та проблемної історіографії. Історіографічні дослідження, які так чи інакше стосуються обраної теми і певним чином позначилися на її розробці, досить різноманітні за своєю тематикою і змістом. Умовно їх можна поділити на декілька груп.

Першу складають узагальнюючі історіографічні праці з історії радянського суспільства та історії України, роботи, що розкривають особливості історичної науки на тому чи іншому її етапі, дослідження, які характеризують вплив політичних режимів тоталітарного суспільства на історичну науку. Однією з особливостей узагальнюючих праць є, переважно, їх синтезуючий характер, широкі часові межі досліджень, що і зумовлює відсутність у них глибокого і всебічного аналізу літератури

© Т. Кавун, 2006

з історії коренізації нацменшин в УСРР у 1920-і – на початку 1930-х рр.

У 1960–1980-х рр. дослідники колишнього СРСР та УРСР підготували розвідки, у яких обґрунтовувалися предмет, періодизація історіографії, методологічні принципи і конкретні методи історіографічного дослідження, аналізувався процес нагромадження знань з радянської історії, розкривалася діяльність наукових центрів, організацій та інституцій [27; 31; 54; 65, с. 90–112]. Зрозуміло, що історіографія коренізації національних меншин УСРР у 1920-і рр. не була предметом дослідження у зазначених виданнях. Однак їхні марксистські методологічні підходи до історіографії, її періодизації, методики дослідження та оцінки історичних праць мали безпосередній вплив і на проблемну історіографію.

Вітчизняні історики А. Санцевич, В. Дядиченко, Н. Комаренко, Ф. Лось, В. Сарбей та інші також підготували дослідження, у яких давалися узагальнюючі оцінки радянської історичної науки в Україні, характеризувалося її становище в окремі періоди [18, с. 46–57; 19, с. 41–50; 20, с. 7–29; 21; 32, с. 329–331; 61–63; 64, с. 5–18]. Характерно, що в доперебудовний період безроздільно домінували схвальні і безпідставно завищені самооцінки радянської історичної науки, панувала думка, за якою радянська історіографія нібито протягом десятків років неухильно розвивалася по висхідній лінії. Насправді ж, історіографічні публікації 1960–1980-х рр. давали загальне, далеке від істини й об'єктивності уявлення про тенденції суперечливого розвитку історичних знань в УРСР, діяльність наукових установ та інших осередків історичних досліджень. Показовою для тих часів стала спроба Н. Комаренко подати системну оцінку науково-організаційної структури історичної науки. Дослідниця зібрала й систематизувала значний матеріал, але його заполітизований аналіз став перешкодою об'єктивності [37]. Зрозуміло, що зміст зазначених публікацій, які з'явилися в умовах радянського ладу, позначений тавром марксизму-ленінізму. І це вимагає критичного переосмислення викладеного в них матеріалу. Разом з тим у свій час ці історіографічні праці здійснили відповідний вплив на дослідження конкретних проблем історіографії України.

На рубежі 1980–1990-х рр., в умовах здійснюваної демократизації, з'явилися публікації, які розкривали особливості історичної науки в часи сталінського тоталітаризму та наступних її етапах [9, с. 78–90; 10, с. 20–22; 44, с. 57–70; 46; 77]. У них показувався негативний вплив сталінізму на сферу історичних знань, визнавалися суттєві недоліки в радянській історичній науці, які існували наприкінці 1980-х рр., визначалися шляхи її оновлення, давалися історіографічні огляди найновіших публікацій, що започаткували перегляд багатьох сторінок радянської історії й особливо 1920–1930-х рр. Історики прагнули осягнути специфіку взаємовідносин між владою і наукою в умовах комуністичного режиму. Радянська історична наука була визнана як репресивна і як така, що сама стала могутнім засобом репресій [78, с. 10]. У зв'язку з цим визначалися шляхи її перебудови та оновлення. Однак усі ці позитивні зміни відбувалися у межах висунутої партійно-радянським керівництвом концепції гуманно-демократичного соціалізму, що і не дозволило досягти якісно нових результатів у переоцінці історичних знань. Вони продовжували, часто навіть не усвідомлюючи цього, знаходитися в залежності від політичної кон'юнктури та в полоні модернізованої комуністичної ідеології. Для частини радянських істориків часів перебудови було властиве різке протиставлення ленінського і сталінського періодів у розвитку науки, наголошення на особливому значенні рішень ХХ з'їзду КПРС та співчуття, що критика впливу культу особи на історичну науку виявилася непослідовною. У цілому наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. вітчизняна історіографія характеризувалася критикою попередніх ідеологічних штампів, поверненням в історичну науку репресованих та їх доробку, відкриттям спецсховищ та раніше закритих архівних матеріалів. Відбувалася "підчистка" старої і почалося створення нової картини історичної науки. Уже в 1992 р. побачила світ книга Г.А. Бордюгова і В.О. Козлова, автори якої чи не першими на рівні монографічного дослідження зробили вдалу спробу розкрити механізм кон'юнктурного тиску на радянську історичну науку в перебудовний період [7].

В умовах незалежної України вітчизняні історики Я. Дашкевич, Я. Калакура, С. Кульчицький, О. Реєнт, В. Смолій та інші розпочали переосмислення стану історичної науки, її здобутків і перспектив [22, с. 3–13; 35, с. 125–130; 41, с. 3–10; 45, с. 88–100; 59, с. 2–8; 60, с. 234–246; 66, с. 81–96; 70]. Сучасними оцінками в підведенні підсумків і новими підходами до визначення перспектив історичної науки в Україні позначені матеріали Всеукраїнської наукової конференції, що відбулася в Харкові у листопаді 1995 р. [33]. З урахуванням досягнутого в роки перебудови історики України В. Коцур, С. Водотика та інші продовжують досліджувати негативний вплив культу особи Сталіна і всієї системи сталінізму на формування історичних знань у республіці, переосмислюють процес становлення та діяльності академічних установ історичного профілю 1920-х рр. [16; 38; 56; 76]

Значним кроком уперед в об'єктивній оцінці розвитку вітчизняної історичної науки став перший із часів проголошення незалежності України навчальний посібник з історіографії історії України, авторами якого є В. Коцур та А. Коцур [39]. Значне місце в ньому відведено висвітленню місця і ролі історичної науки в тоталітарному суспільстві, особливостей її функціонування в часи сталінізму. Вдала спроба сучасного узагальнення історіографічного процесу зроблена в посібнику Я. Калакури [36]. Сучасні узагальнюючі історіографічні видання дають своєрідні орієнтири історикам та історіографам, які покликані здійснити зважену і неупереджену оцінку нагромаджених знань з різних питань історії України, включаючи і розробку проблем коренізації нацменшин УСРР у 1920-і – на початку 1930-х рр.

Необхідно зазначити, що на сучасному етапі проявляється радикальний підхід до оцінки радянської історіографії. Суть цього підходу в тому, щоб дати відповідь на питання, якою мірою історичні дослідження радянських учених відповідали (і чи відповідали взагалі) вимогам науковості, маючи на увазі не тільки сучасні уявлення про науку але й уявлення радянських часів. Мова йде про широке визнання професійними істориками глибокої внутрішньої кризи радянської історіографії [66, с. 81–96].

До другої групи входять праці, присвячені історіографії здійснення ленінського плану культурної революції, дослідження з історіографії культурного будівництва [26; 40, с. 25–31; 71; 74, с. 130–135], формування радянської інтелігенції [25; 42]. Подібні роботи, які в основному з'явилися до початку 1990-х рр., відбивали на рівні свого часу і панівної в радянській історичній науці марксистсько-ленінської методології стан розробки істориками конкретно-історичних процесів. Однак ці дослідження охоплювали, з одного боку, досить широкий комплекс питань культурного будівництва, а з іншого, хронологічні межі конкретно-історичних процесів, які розглядалися через призму історіографії, і, як правило, були досить широкими, виходили за межі 1920-х рр. Крім того, значна частина зазначених історіографічних досліджень присвячувалася аналізу колишніх загальносоюзних публікацій, а видання, що торкалися історії

України в них розглядалися недостатньо. Отже, внаслідок зазначених чинників історіографія політики коренізації національних меншин в УСРР 1920–1930-х рр. не була предметом спеціального дослідження авторів цих праць. У деяких із них лише побіжно згадувалися окремі видання з історії національних меншин. Водночас аналіз й оцінка нагромаджених знань здійснювалися в зазначених розвідках, за виключенням лише тих, що з'явилися після розпаду СРСР, під кутом зору радянських політико-ідеологічних установок. Їх висновки і положення застаріли. Сьогодні, коли невідворотно змінюються концепції, що насаджувалися радянською владою в історіографії до початку 1990-х рр., варто критично ставитися до названих проблемних історіографічних розвідок. Це, звичайно, стосується не так фактологічного матеріалу, як, насамперед, методології дослідження, на основі якої здійснювався аналіз історичних праць.

Третя група об'єднує праці, які присвячені дослідженню діяльності вітчизняних наукових етнографічних установ у 1920-і рр., розвитку української етнології та історіографії національних меншин в Україні. Насамперед, це розвідки В. Борисенко, М. Парахіної, О. Рафальського, Г. Скрипник, О. Юркової та ін. [8; 55; 58; 69, с. 11–12; 75]. Аналіз зазначених праць дозволяє виділити такі особливості. По-перше, у них розглядаються досягнення етнологічної науки в широкому історичному і тематичному контексті. По-друге, історіографія національних меншин України охоплює всі сфери їх життя та діяльності впродовж багатьох десятків років, тому питання історіографії коренізації національних меншин УСРР 1920-х – початку 1930-х рр. у зазначених виданнях є лише предметом побіжного аналізу.

Четверта група включає роботи, які присвячені історіографії українізації [11; 12, с. 113–122; 13, с. 36; 14, с. 211–218] та історіографії історії національних меншин УСРР у 1920–1930-і рр. Ці аспекти знайшли своє відображення в монографіях [1; 17; 24; 28; 29; 30; 48; 50; 51; 73] та дисертаційних роботах [2; 4; 43; 47], підготовлених, насамперед, на сучасному етапі розвитку вітчизняної історичної науки. В умовах незалежності України підготовлено низку монографічних досліджень, захищено декілька докторських і близько 30 кандидатських дисертацій, присвячених різним аспектам історії національних меншин, включаючи 1920–1930-і рр. У них містяться відповідні історіографічні огляди. Однак, по-перше, вони обмежені за обсягом, мають загальний характер і не дають глибокої і повноцінної історіографічної картини здійснення політики коренізації національних меншин в УСРР та її наслідків у 1920-і – на початку 1930-х рр. По-друге, так як більшість робіт присвячена окремим національним меншинам, зокрема полякам, німцям, євреям, грекам, молдаванам, угорцям, то й історіографічні огляди включають лише літературу з історії цих національних груп [15; 23, с. 305–312; 34; 49; 52]. По-третє, основну увагу в зазначених дослідженнях приділялося висвітленню історіографії освіти національних меншин [5; 53; 57; 67; 68; 72], а нагромадження знань з інших аспектів політики коренізації узагальнене значно менше. По-четверте, у роботах з історіографії українізації аналізується той масив літератури, яка висвітлює суперечливий процес самої українізації [6]. Публікації, що торкаються становища національних меншин УСРР в умовах політики коренізації залучаються авторами цих робіт лише частково. Насамперед тоді, коли зазначається, що здійснення українізації не суперечило задоволенню національно-культурних інтересів національних меншин.

Таким чином, аналіз відповідних праць свідчить, що історіографія політики коренізації національних меншин УСРР у 1920-х – на початку 1930-х рр. не була поки що предметом спеціального дослідження, а, отже, і не знайшла належного висвітлення. Відсутні як узагальнююча праця, так і спеціальні тематичні розвідки, які б глибоко і всебічно на основі сучасних досягнень історичної науки розкривали історіографію освітнього процесу національних меншин УСРР у 1920–1930-і рр., історію вивчення інших складових політики коренізації, зокрема таких як національно-територіальне районування, розвиток преси національними мовами, створення та діяльність національно-культурних закладів, підготовка національних кадрів для різних сфер життя суспільства: економіки, науки, культури, партійних, комсомольських, профспілкових організацій, системи державного управління. Водночас наявні історіографічні розвідки, що прямо чи опосередковано примикають до зазначеної теми, створюють необхідні передумови для підготовки узагальнюючої роботи з історіографії коренізації національних меншин УСРР у 1920-х – на початку 1930-х рр. Вона необхідна і важлива не лише під кутом зору підведення підсумків досягнутого, але і для визначення перспективи наукового пошуку, який покликаний ліквідувати наявні прогалини, ствердити об'єктивність історичних процесів. Необхідність розробки зазначеної теми визначається і якісно новим етапом у розвитку вітчизняної історичної науки, який розпочався після проголошення незалежності України, розпаду СРСР й уніфікованої радянської історіографії. Він позначився плідною роботою дослідників. За роки незалежності в Україні вийшла ціла низка нових праць, які відходять від панівних у радянські часи стереотипів і не лише збагачують, а й значною мірою змінюють наші попередні уявлення про процес коренізації національних меншин УСРР у 1920–1930-і рр. Головне ж полягає в тому, що дослідники відійшли від марксистсько-ленінської методології, позбавилися радянських ідеологічних догматів. Їм властиві розкутість думки, прагнення неупереджено, на якісно новому рівні переосмислити історію освіти в УСРР 1920-х рр.

Зрозуміло, що успішне продовження вивчення цієї наукової проблеми вимагає своєчасної історіографічної оцінки нових досліджень, у яких закладено і реалізуються сучасні методи та принципи аналізу історичного минулого. Тим більше, що з крахом тоталітаризму і проголошенням державної незалежності України створені всі передумови для здолання стереотипів, застарілих підходів, що існували в радянських історіографічних працях, і для якісно нового аналізу історичної літератури.

1. *Антонюк О.В.* Формування етнополітики Української держави: історичні та теоретико-методологічні засади. – К., 1999. 2. *Архипов В.І.* Еволюція державної політики щодо національних меншин в Україні.: Дис. ...канд. політ. наук. – К., 1994. 3. *Афанасьев Ю.Н.* Феномен советской историографии // Советская историография. – М., 1996. 4. *Балуба І.А.* Польська національна меншина України в 20–30-ті рр. XX ст.: Автореф. дис. …канд. іст. наук. – К., 1997. 5. *Бистрицька О.Б.* Розвиток системи освіти національних меншин в Україні у 1917–1937 рр.: Автореф. дис. ...канд. іст. наук. – Х., 1998. 6. *Богінська І.В.* Педагогічні кадри Донбасу і політика українізації (1920–30-ті рр..). Дис. ...канд. іст. наук. – Донецьк, 2000. 7. *Бордюгов Г.А., Козлов В.А.* История и конъюнктура: Субъективные заметки об истории советского общества. – М., 1992. 8. *Борисенко В.* Нариси з історії української етнології 1920–1930-х років. – К., 2002. 9. *Варшавчик М.А.* Главный ориентир – правда истории // Вопросы истории КПСС. – 1987. – № 10. 10. *Варшавчик М.А.* До питання про предмет і завдання історико-партійної історіографії // УІЖ. – 1988. – № 10. 11. *Ващенко І.В.* Політика українізації 1920-х – початку 1930-х років в Україні: проблеми історіографії: Автореф. дис. ...канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2001. 12. *Ващенко І.В* Проблема політики українізації в історичній літературі після 1991 року // Зб. наук. праць Харків. держ. пед. ун-ту ім. Г.С. Сковороди: Серія історія та географія. – Х., 2000. – Вип. 4. 13. *Ващенко І.В.* Українізація в історіографії середини 1930-х – початку 1950-х рр. // Зб. наук. праць Харків. Держ. Пед. ун-ту ім. Г.С. Сковороди: Серія історія та географія. – Х., 2001. – Вип. 5. 14. *Ващенко І.В.* Історіографія 50-х – середини 70-х рр. про культурне будівництво в Україні 1920-х – початку 30-х рр. // Вісн. Харків. нац. ун-ту ім. В.Н. Каразіна. Історія. – Х., 2000. – Вип. 32. 15. *Ващенко І.М.* Історі-

ографія історії польської національної меншини УРСР 1920–1930-х років: Автореф. дис. …канд. іст. наук. – К., 2006. 16. *Водотика С.Г.* Нариси історії історичної науки УСРР 1920-х років. – К.; Херсон, 1998. 17. *Войналович О.* Організація шкільної освіти для національних меншин в Україні: 20–30-і рр. – К., 1992. 18. *Гурій І., Сарбей В.* Українська радянська історична наука на новому піднесенні // Комуніст України. – 1964. – № 1. 19. *Гутянський С.К.* Значення теоретичної спадщини В.І. Леніна для вивчення історії української радянської культури // УЖ. – 1965. – № 4. 20. *Гуржій І.О., Гутянський С.К.* Теоретична спадщина В.І. Леніна і радянська історіографія культурної революції на Україні // Історіографічні дослідження в Українській РСР. – К., 1970. – Вип. 3. 21. *Дядиченко В. А., Лось Ф.Є., Сарбей В.Г.* Розвиток історичної науки в Українській РСР. – К., 1970. 22. *Дашкевич Я.* Постмодернізм та українська історична наука // Пам'ять століть. – 2000. – № 4. 23. *Жуковський О.І.* Національні меншини Правобережної України: соціально-політичний і культурний розвиток (1921–1930 рр.): історіографія проблеми // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2003. – Т. 11. 24. *Журба М.А.* Громадські об'єднання українського села: етнонаціональний та міжнаціональний аспекти діяльності (20–30-ті рр.. ХХ століття): Дис. ...д-ра іст. наук. – К., 2002. 25. *Зак Л.М.* Проблема формирования советской интеллигенции в современной исторической литературе // История СССР. – 1968. – № 2. 26. *Зак Л.М.* История изучения советской культуры. – М., 1981. 27. *Зевелев А.И.* Историографическое исследование: методологические аспекты: Учебное пособие. – М., 1987. 28. *Зінченко Ю.І.* Кримські татари. Історичний нарис. – К., 1998. 29. *Євтух В.Б., Чирко Б.В.* Німці в Україні (1920–1990-і роки). – К., 1994. 30. *Єременко Т.І.* Польська національна меншина в Україні в 20-30-ті рр. ХХ ст. – К., 1994. 31. *Историография* истории СССР: Эпоха социализма. – М., 1982. 32. *Историография* истории Украинской ССР. – К., 1986. 33. Історична наука на порозі ХХІ століття: підсумки та перспективи. Мат. Всеукр. наук. конф., Харків, 15–17 листопада 1995 р. – Х., 1995. 34. *Калакура О.Я.* Українська полонія в 1917–1939 рр.: Автореф. дис. …канд.. іст. наук. – К., 1995. 35. *Калакура Я.С.* Відродження традицій української національної історіографії // Історична наука на порозі ХХ століття: підсумки та перспективи. Мат. Всеукр. наук. конф., Харків, 15–17 листопада 1995 р. – Х., 1995. 36. *Калакура Я.С.* Українська історіографія. – К., 2004. 37. *Комаренко Н.В.* Установи історичної науки в Українській РСР (1917–1937). – К., 1973. 38. *Коцур В.П.* Історичні дослідження: упереджені та об'єктивні оцінки (соціальні зміни і політичні процеси в Україні 1920-х – 30-х рр.: історіографія). – К., 1998. 39. *Коцур В.П., Коцур А.П.* Історіографія історії України. – Чернівці, 1999. 40. *Когут А.А.* Дослідження з історії радянської культури // УЖ. – 1968. – № 1. 41. *Кульчицький С.В.* Історія і час. Роздуми історика // УЖ. – 1992. – № 4. 42. *Курносов Ю.О.* Розробка питань радянської інтелігенції // УЖ. – 1986. – № 7. 43. *Луцишин Г.І.* Національні меншини у політичному житті України: Дис. ...канд. іст. наук. – Л., 2002. 44. *Маньковская И.Л., Шарапов Ю.П.* Культ личности и историко-партийная наука // Вопросы истории КПСС. – 1988. – № 5. 45. *Марк фон Хаген.* Проблеми сталінізму і переосмислення радянського минулого // УЖ. – 1994. – № 1. 46. *Маслов Н.Н.* Историко-партийная наука: современные проблемы, решения. – М., 1989. 47. *Міронова І.С.* Культура національних меншин Півдня України в 20-30-ті рр.. ХХ ст. : Дис. ...канд. іст. наук. – Миколаїв, 2003. 48. *Місінкевич Л.Л.* Коренізація і національні меншини Поділля у 20–30-х рр. ХХ століття. – К., 1999. 49. *Міхуєва В.В.* Болгари Південної України і Молдови в історико-етнографічній літературі кінця ХVIII–ХХ століття : Дис. ...канд. іст. наук. – Х., 1997. 50. *Наулко В.І.* Етнічний склад населення Української РСР. – К., 1965. 51. *Національні* меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект. – К,.2000. 52. *Орлянський В.С.* Євреї України в 20–30-ті роки ХХ сторіччя: соціально-політичний аспект. – Запоріжжя, 2000. 53. *Очеретянко С.І.* Німецька національна освіта в Україні (20–30-ті рр. ХХ століття) : Дис. ...канд. іст. наук. – К., 2003. 54. Очерки истории исторической науки в СССР. – М., 1966. – Т. 4. 55. *Парахіна М.Б.* Діяльність етнологічних центрів Всеукраїнської академії наук у 1920 – на початку 1930-х років: Автореф. дис. …канд. іст. наук. – К., 2003. 56. *Посохов С.І.* Соціальна історія радянської науки (кінець 1920-х – початок 1940-х рр.): проблеми історіографії: Автореф. дис. ...канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 1993. 57. *Прохорчик М.В.* Народна освіта в Криму в 1921–1929 рр.: Дис. ...канд. іст. наук. – Сімферополь, 2000. 58. *Рафальський О.О.* Національні меншини України в ХХ ст.: Історіографія : Дис. ...д-ра іст. наук. – К., 2001. 59. *Реєнт О.П.* Історична наука: регрес чи поступ? // Історія в школі. – 1999. – № 1–2. 60. *Рубльов Олександр.* Дослідження проблем тоталітарного минулого у сучасній українській історіографії: до постановки проблеми // Спеціальні сторичні дисципліни: питання теорії та методики : У 2 ч. – К., 2000. – Ч. 2. – Вип. 10. 61. *СанцевичА.В.* Українська радянська історіографія (1945–1982). – К., 1984. 62. *Санцевич А.В., Комаренко Н.В.* Развитие исторической науки в Академии наук Украинской ССР. 1936–1986 гг. – К., 1986. 63. *Санцевич А.В.* Інститут історії України Національної Академії наук України: Історіографічний нарис (до 60-річчя установи). – К., 1998. 64. *Сарбей В.Г.* Теоретические вопросы развития историографических исследований в Украинской ССР (1945–1985) // Теоретико-методологические вопросы развития советской исторической науки. Межвуз. сб. науч. трудов. – Днепропетровск, 1987. 65. *Сахаров А.М.* О предмете историографических исследований // История СССР. – 1974. – № 3. – С. 90–112. 66. *Сахновський Є.* У пошуках "справжньої правди": методологічні стереотипи пострадянської історіографії // Буковинський журнал. – 1995. – Ч. 3–4. 67. *Сейко Н.А.* Педагогічні та етносоціологічні засади розвитку польського шкільництва на Волині – Житомирщині у 1905–1938 рр. : Дис. ...канд. пед. наук. – К., 1999. 68. *Ситніков О.П.* Освіта в Українській СРР (1920-і роки): історіографія: Автореф. дис. …канд. іст. наук. – К., 2003. 69. *Скрипник Г.* Етнокультурне та державне відродження України і розгортання наукової діяльності установ УАН (20-ті роки ХХ століття) // Народна творчість та етнографія. – 1998. – № 5–6. 70. *Смолій В.А.* Українська історична наука на рубежі ХХІ століття // Освіта України. – 1997. – 4 лип. 71. *Тамм Е.* Культурное строительство в советской историографии (20-е – нач. 30-х годов) : Автореф. дисс. ...канд. ист. наук. – Х., 1969. 72. *Чирва Ю.І.* Розвиток народної освіти України (1917–1932 рр.): Історіографія проблеми : Автореф. дис. ...канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 1995. 73. *Чирко Б.В.* Національні меншини в Україні (20–30 рр. ХХ ст.). – К., 1995. 74. *Шейко В.М.* Культурне будівництво в реконструктивний період у радянській історичній літературі // Бібліотекознавство та бібліографія: Міжвід. респ. зб. – Х., 1971. – Вип. 11. 75. *Юркова О.В.* Діяльність науково-дослідної кафедри історії України М.С. Грушевського (1924–1930 рр.). – К., 1999. 76. *Якунин В.К., Мартынов Н.Д.* Клио и Сталин. – Днепропетровск, 1998. 77. *Якунін В.К.* И.В.Сталин, сталинизм и историчекая наука. – Днепропетровск, 1991. 78. *Ярошевский М.Г.* Сталинизм и судьбы советской науки // Репрессированная наука. – М., 1991.

Надійшла до редколегії 17.01.05

В. Колесник, д-р іст. наук

АГІТАЦІЙНО-ПРОПАГАНДИСТСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ РЕВОЛЮЦІЙНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПАРТІЇ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Висвітлено агітаційно-пропагандистську діяльність Революційної української партії у 1900–1905 рр.

The article deals with the activity of the Revolutionary Ukrainian party in the field of agitation and propaganda in 1900-1905 years.

Першою політичною партією в Російській імперії була Революційна українська партія (РУП). Вона виникла в 1900 р. в Харкові на так званій "раді чотирьох" (Дм. Антоновича, Б. Камінського, Л. Мацієвича і М. Русова). На цій нараді, як відомо, було прийнято ухвалу підготувати й опублікувати програмну й агітаційну брошури, розраховані для масового поширення. Деякі сучасні дослідники стверджують, як це робила у свій час Н. Полонська-Василенко [11, с. 420], що РУП почала свою історію не із дня засідання "ради чотирьох", а раніше. "Рада чотирьох" "констатувала факт існування якісно нової політичної організації в українському визвольному русі, що зародилася всередині харківської і полтавської семінарських громад протягом 1899 р." [1, с. 19]. Очевидно, такий висновок має право на громадянство в сучасній історіографії, ураховуючи те, що "рада чотирьох" стала результатом організаційної і політичної діяльності частини учасників Харківської української студентської громади [1, с. 17–18] і створеної нею постійної нелегальної комісії (Д. Антонович, Л. Мацієвич, М. Русов, Б. Камінський, О. Коваленко та Ю. Коллард) [9, с. 27–57]. Однак водночас необхідно визначитися з критеріями, що дають право кваліфікувати наявність політичної організації. Адже при відсутності ухвали про підготовку програмного документа, не говорячи вже про його наявність, з ідейно-теоретичного боку важко стверджувати про існування партії. Про це можна говорити лише із значною часткою умовності. Щодо посилання на заяву Д. Антоновича, одного із засновників і керівників РУП, про те, що партія була нелегально заснована 1899 р., то, очевидно, це твердження не позбавлене суб'єктивізму і певного перебільшення. Не випадково М. Міхновський,

© В. Колесник, 2006

який дізнався на вечірці пам'яті Т. Шевченка 26 лютого (за ст. ст.) 1900 р. про відповідне повідомлення Д. Антоновича щодо заснування РУП у 1899 р., зауважив, що, оголошуючи про створення партії, необхідно б подбати і про її програму [1, с. 19].

РУП від самого початку свого існування об'єднувала українців різних ідейно-політичних поглядів, з'єднаних ворожістю до московського режиму та бажанням революційної боротьби з існуючим ладом.

Дуже швидко РУП поширила свою організаційну мережу на всю Наддніпрянську Україну. До 1902 р. діяло вже шість міських організацій РУП – у Києві, Харкові, Полтаві, Лубнах, Прилуках і Катеринославі, координованих Центральним комітетом. Для реалізації видавничої програми партії було засновано Закордонний Комітет у Львові та Чернівцях. РУП публікувала періодичні видання, які таємно провозилися до Російської України.

Не маючи ґрунтовно розробленої програми, РУП творила її під час революційної праці. Провідники нової партії звернулися до харківського адвоката М. Міхновського з пропозицією дати проект нової програми. М. Міхновський, сам завзятий націоналіст, узагальнив свої ідеї в окремій брошурі, яку було видано за допомогою членів УСДП Галичини Є. Косевича і В. Старосольського у Львові в середині 1900 р. під назвою "Самостійна Україна" у кількості 1 тис. примірників [4, с. 12]. Деякий час "Самостійна Україна" визнавалася програмою РУП.

Національно-радикальна течія РУП була помітною лише протягом перших двох років. І тому в зазначений час партія поєднувала націоналістичні позиції із соціал-демократичними. Націоналісти сподівалися захопити своїми ідеями всіх інших революційно налаштованих українців. Та це їм не вдалося. І не тільки тому, що соціалістичні впливи серед української інтелігенції виявилися сильнішими, ніж можна було сподіватися, але й тому, що націоналісти не виявили потрібної ідейно-політичної чіткості і почали хитатися у своїх поглядах.

Уже в перших публікаціях партії, зокрема в брошурі Дмитра Антоновича "Дядько Дмитро" (вийшла у 1900 р., 10 тис. примірників) та "Чи є тепер панщина?", виразно проступає соціалістична течія. Це саме можна сказати і про перший номер партійного часопису "Гасло", який вийшов у Чернівцях у березні 1902 р. Коли від РУП в 1902 р. відійшов національно-революційний напрям, вона набула чіткішого соціал-демократичного характеру і почала дедалі частіше звертатися до соціально-економічних питань. У січні 1903 р. редакція "Гасла" офіційно відмовилася від "Самостійної України" М. Міхновського, пославшись на брак соціалістичного світогляду в ній.

У тогочасних умовах безпосередня агітація за відокремлення України від Росії була б приречена через несвідомість мас на поразку, тому керівники РУП були змушені поступово замінити клич національно-державної самостійності національно-територіальною автономією.

Партія чітко усвідомлювала, що майбутнє України – в українському селі, яке зберегло свій національний характер і через це є значним революційним потенціалом для боротьби із царським режимом, що гнобив українство. Зв'язки РУП "з масами селянства були дуже широкі" [5, с. 1]. І спочатку свої ідеї партія поширювала головним чином серед українських селян [14, арк. 3]. Незважаючи на переслідування царських жандармів, вона пішла в село й понесла із собою брошури, газети, відозви. Цією діяльністю партійці викликали довіру села до міської інтелігенції, що мало велике значення для розвитку українського як революційного, так і національного руху. "Я б сказав, – пише Т. Гунчак, – що саме характер діяльності Революційної української партії відрізняв її від усіх попередніх політичних груп, які переважно займалися культурницькою працею в замкнутих колах інтелігенції та студентства"[3, с. 35]. Дійсно, РУП була першою партією, яка розпочала масову роботу серед українських селян і робітників та значно вплинула на процес національно свідомого згуртування українства.

РУП здійснювала порівняно жваву, ураховуючи нелегальні умови існування, пропагандистську діяльність. Уже влітку 1901 р. значна частина діячів партії, які прибули в Полтаву на третій український студентський з'їзд, провела конференцію РУП (Д. Антонович, В. Дорошенко, А. Жук, В. Козиненко, М. Кохановський, А. Лівицький, В. Мазуренко, О. Міхновський, Ю. Коллард, В. Павленко, С. Петлюра і М. Русов). На ній поряд з іншими обговорювалося й питання про випуск регулярної агітаційно-пропагандистської літератури і було прийнято ухвалу про налагодження партійних видань у Львові або Чернівцях за сприяння УСДП Галичини і Буковини [1, с. 22–23]. "Стало на тому, – писав пізніше один з учасників конференції А. Жук, – що партія веде пропаганду серед академічної молоді й уживає її для революційної агітації серед селянства" [7, с. 99–100]. Для проведення політично-ідеологічної роботи серед селян планувалося створити спеціальний друкований орган. Згодом після конференції для видання партійної літератури було сформовано секретаріат у складі Д. Антоновича, Є. Голіцинського, П. Канівця і В. Козиненка [2, с. 68]. До Галичини та Буковини були відправлені члени партії для організації видавничих центрів, де друкувалися різні видання рупівців. У Чернівцях з березня 1902 до травня 1903 р. за ред. Д. Антоновича друкувалася газета "Гасло" (вийшло друком 21 число), від січня 1903 по жовтень 1905 р. спочатку в Чернівцях, а потім у Львові видавався місячник "Селянин" (видано 34 числа), у Львові 1903 р. вийшло два подвоєних числа "Доброї Новини" (орган об'єднаної УСП з РУП). У Львові друкувалася також газета "Праця" (від березня 1904 по квітень 1905 р. надруковано 13 чисел). За кордоном, починаючи від 1900 р. вийшло у світ 30 назв брошур, серед яких найбільше розповсюдження мали "Дядько Дмитро", "Народна справа", "Чи є тепер панщина", "Власна земля", "Страйк чи бойкот", "Козаччина" тощо [10, с. 49].

У них поряд із соціально-політичними питаннями висувалися й національні вимоги. Так, зокрема, у брошурі "Козаччина" зазначалося на наявності національного гніту в Україні і зауважувалося, що "тільки коли наш народ вижене всіх чужих дармоїдів..., лише тоді постане наша Україна, як вільна, самостійна Українська держава без хлопа, без пана, і вільно буде жити в ній наш український народ" [10, с. 49]. Усі видання РУП перевозилися нелегально на Наддніпрянщину й розповсюджувалися серед українського населення.

Члени українських студентських громад, як свідчать документи, не лише надавали матеріальну допомогу Революційній українській партії, а й брали безпосередню участь у її практичній діяльності, перевезенні з-за кордону літератури та її розповсюдженні. Так, Петербурзька українська громада утворила "Північний Комітет", що складався із семи чоловік, які були членами партії. Д. Дорошенко пізніше згадував: "Належали до Комітету: Сергій Тимошенко, Василь Мазуренко, Іван Вовкушевський, Петро Дятлов, Наталка Шликевичівна, Володимир Баланин і я. Головним завданням Комітету було транспортувати нелегальну літературу, яка висилалася з Австрії через Фінляндію, треба було виїздити за нею до якогось ближчого фінляндського міста (до Фінляндії книжки приходили без перегляду), забрати пакунок і привезти до Петербурга непомітно, на Фін-

Kyiv National Taras Shevchenko University

ляндський двірець... З Петербурга ж книжки вже пересилалися поштою або відвозилися кимсь до Києва чи до якого іншого міста в Україні" [6, с. 48].

Рупівці втягували студентську молодь у коло своїх партійних інтересів, залучали її до організації і проведення дискусійних вечорів, на яких точилася завзята полеміка між соціал-демократами, соціалістами-революціонерами й анархістами [6, с. 59]. Звичайно, що в ході цих диспутів рупівці відстоювали свою ідейну платформу, обґрунтовували особливості і завдання українського руху і національного життя.

Свідченням значної активності РУП і її популярності серед українського студентства було проведення Четвертого з'їзду представників українських студентських громад 1903–1904 академічного року. Цей з'їзд підтримав заяву ЦК РУП у січні 1904 р. про остаточний перехід партії на позиції соціал-демократії.

Аж до 1903 р. у своїй видавничій і пропагандистській діяльності РУП активно пропагувала брошуру М. Міхновського "Самостійна Україна" і публічно заявляла, що в ній обґрунтовано одне із корінних питань програми партії – національне.

Однією із форм пропаганди РУП були листівки. У фондах ЦДІА України (м. Київ) зберігається понад 35 листівок партій, виданих за 1902–1904 рр. [8, с. 165]. Вони дають змогу простежити ставлення РУП до проблем державного устрою України. Аж до 1903 р. в листівках партії також пропагувалися ідеї "Самостійної України". Так, у листівці "Ой, високо сонце сходить, низенько заходить", виданій у 1903 р. в Умані, автори передавали зміст Переяславської угоди, пояснювали, що "цар – чужа для нас людина, що він не має права порядкувати у нашій хаті, розпоряджатися нами, як рабами, що ми – Українці: самі господарі у своїй власній хаті і що давно вже пора схаменутись, давно вже треба вигнати з батьківської хати чужих нахабних людей і завести усе по своєму" [15, арк. 174]. У кінці листівки лунав заклик: "Борітеся усюде за праве діло, бо 250 років минеться 6 січня 1904 р., як ми у московській неволі" [15, арк. 174].

Коли РУП у 1903 р. почала замінювати гасло самостійності України вимогою автономії в межах Російської держави, змінився і зміст її листівок. Зокрема, у листівці "Панове – громадяне!", виданій вільною громадою РУП на Полтавщині в 1903 р., лунала вимога: по всій нашій землі, що зветься Україною, де живуть українці, для українців повинні бути українські, а не московські школи, університети, газети, журнали, книжки на українській мові, в судах, банках, поштах і інших державних місцях повинна бути наша українська мова" [16].

РУП взяла безпосередню участь у підготовці селянських виступів, що сколихнули Полтавщину та Херсонщину у березні 1902 р. Партія здійснювала політичну агітацію серед селян, розповсюджувала на селі видану нею літературу: "Дядько Дмитро", "Чи є тепер панщина?" та "Власна земля". Керівники РУП були переконані, що саме тут, на селі, треба розбудовувати свої сили для майбутньої боротьби.

Агітаторами РУП у селах Полтавщини були семінаристи, яких звільнили від навчання за вимогу включити до навчальних програм українознавчі дисципліни, а також студенти Харківського університету, активісти партії. Серед найпомітніших пропагандистів були брати А. і О. Алексєєнки, М. Гмиря, Є. Гах, Г. Іваницький, Б. Мартос, О. Мішта, М. Огородний, П. Капельгородський, М. Русов та ін. [1, с. 40].

Однак перші кроки практичної діяльності переконали лідерів РУП, що організаційно-агітаційна робота набагато складніша за політичні міркування. Національна самосвідомість українського селянства була ще досить низькою і через те агітація за відокремлення України від Росії не знаходила активного відгуку в аграрних районах. Ураховуючи це, партія у 1902 р. продовжувала видавати агітаційні брошури, у яких прагнула з'ясувати шляхи і форми боротьби українських революціонерів, "щоб не йти за життям, а повести його" [4, с. 10]. Вона дедалі більше змушена була враховувати соціальні потреби народу.

Стаючи поступово на позиції соціал-демократії, РУП прагне розширити зв'язки із сільським пролетаріатом, і в 1903 р. починає видавати газету "Селянин", яку вважала "практичним органом для сільських робітників" [13, с. 3].

З виходом у світ "Селянина" робота рупівців серед селянства посилюється. У зв'язку з поставленим завданням партія збільшує наклад часопису. Якщо у 1903 р. щомісяця виходило по тисячі примірників газети, то у 1904 р. вона розповсюджується вже в кількості від двох до трьох тисяч щомісяця [4, с. 10]. Однак на той час РУП, як підкреслював Л. Рибалка, пробуджувала у селянства національну свідомість не стільки шляхом національної, а, як це не парадоксально, шляхом революційної соціалістичної пропаганди [12, с. 60].

Маючи досвід роботи на промислових підприємствах Куренівки, Шулявки, серед робітників іконописного цеху, Київська вільна громада в 1903 р. підготувала "Нарис програми для занять у робітничих гуртках". Цей документ суттєво відрізнявся від програми занять з робітниками, підготовленої Київським комітетом РСДРП. Представники російської соціал-демократії ігнорували національну проблематику. А програма для занять у робітничих гуртках Київської організації РУП поєднувала соціальне звільнення пролетаріату України з "його політичним і національним увільненням" [2, с. 85].

Поширення агітаційної роботи РУП серед міських пролетарів здійснювалося поступово в міру зростання партії та еволюції в бік соціал-демократизму. М. Порш, який після масових арештів партії в жовтні – листопаді 1903 р. приїхав на початок 1904 р. до Києва, очолив місцеву Вільну громаду (по суті, рештки усієї РУП на території Росії) і розпочав відродження партії. Він підготував зі студентської молоді кагорту агітаторів-пропагандистів, серед яких були В. Садовський, В. Степанківський, Я. Міхура, Д. Піщанський, М. Троцький, Л. Юркевич та ін. [1, с. 34]. З його ініціативи шляхом створення так званих *бірж* центр агітації було перенесено в середовище міського пролетаріату. Суть цього заходу полягала в тому, що на тій чи іншій вулиці обиралися місця, де постійно відбувалися зустрічі агітаторів партії з робітниками.

З метою пропаганди своїх програмних вимог з національного питання діячі РУП брали участь в культурно-освітніх заходах.

1905 р. був найбільш плідним у розгортанні партією агітаційно-пропагандистської роботи. Якщо у 1901 р. центральні установи та місцеві організації РУП видали одну агітаційно-пропагандистську відозву тиражем у 150 примірників, у 1902 р. – 7 відозв тиражем у 3,1 тис. примірників, у 1903 р. – 18 відозв тиражем у 20,98 тис. примірників, у 1904 р. – 36 відозв тиражем у 53,4 тис. примірників, то в 1905 р. було випущено 68 відозв загальним тиражем 89,84 тис. примірників [2, с. 383].

Отже, визначальний вплив на практичну діяльність РУП з пропаганди й обстоювання своїх програмних вимог мали політичні умови, які значною мірою визначали засоби, методи і форми роботи. Все ж дуже важливу роль в агітаційно-пропагандистській діяльності партії відігравала преса, яка виступала помітним політичним чинником у прискоренні національно-політичного руху. Видання партійних газет, листівок, звернень аж до жовт-

Київ Національна бібліотека України

невого маніфесту 1905 р. здійснювалося нелегально. Поряд із пресою використовувалися й інші можливості. Представники партії брали участь у селянських страйках і заворушеннях, робітничих виступах, у студентських нелегальних зібраннях, культурно-просвітницьких організаціях тощо. Різні форми агітаційно-пропагандистської роботи РУП використовувала як дієвий засіб впливу на маси і їх мобілізації для боротьби з існуючим ладом.

1. *Головченко Володимир.* Від "Самостійної України" до Союзу Визволення України: Нариси з історії української соціал-демократії початку XX ст. – К., 1996. 2. *ГоловченкоВ.І.* Ідейне становлення української соціал-демократії та еволюція її поглядів на шляхи і перспективи визвольної боротьби (кінець XIX – початок XX ст.): Дис. … д-ра політ. наук. – К., 1998. 3. *Гунчак Т.* Україна: перша половина XX століття. Нариси політичної історії. – К., 1993. 4. Доклад Центрального Комітету Революційної Української партії Міжнародному Соціалістичному Конгресови в Амстердамі. – Львів, 1904. 5. Доклад Української Соціялдемократичної Робітничої Партії Росії Міжнародньому Соціялістичному Конгресови в Штутгарті. – Львів, 1907. 6. *Дорошенко Д.* Мої спомини про давнєминуле (1901–1914 роки). – Вінніпег; Манітоба, 1949. 7. *Жук А.* Перша партійна конференція РУП // Календар-альманах "Дніпро" на 1936 рік. – Львів, 1935. 8. *Калита Л.В.* Питання державного устрою в листовках українських політичних партій (1900–1904 рр.) // Українська державність: історія і сучасність. Мат. наук. конф. Січень 1993 р. – К., 1993. 9. *Коваленко О.* На межі двох віків // З минулого. Український студентський Рух у російській школі. – Варшава, 1939. – Т. 2. 10. *Курас И.Ф.* Торжество пролетарского интернационализма и крах мелкобуржуазных партий на Украине. – К., 1978. 11. *Полонська-Василенко Н.* Історія України : У 2 т. – К., 1992. – Т. 2. 12. *Рибалка Л.* Націоналізація життя і наша партія // На теми дня. – Л., 1910. 13. Селяни. – 1903. – Ч. 1. 14. ЦДІА України в м. Києві. – Ф. 275, оп. 1, спр. 9. 15. Там само. – Ф. 320, оп. 1, спр. 124. 16. Там само. – Ф. 320, оп. 1, спр. 138, арк. 418.

Надійшла до редколегії 27.01.05

Т. Куцаєва, асп.

ДЖЕРЕЛА ДО ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ВИЩОЇ ОСВІТИ УРСР У ПЕРІОД 1965–1985 РОКІВ

Систематизовано архівні матеріали, як джерела дослідження проблематики української вищої освіти у період 1965–1985 рр. Проаналізовано сучасні концептуальні підходи історіографії та підходи авторів періоду 1965–1985 рр. до вивчення даної проблеми в історичному контексті.

In offered article is made the review of archives and the historiography of Ukrainian high education system during specific historical period (1865–1985). The author analysed different conceptual approaches of the subject from historical point of view.

Вивчення та аналіз змісту наукових праць з проблеми вищої освіти УРСР у період 1965–1985 рр. дає підґрунтя для характеристики стану та рівня наукової розробки проблеми. Наявну історіографію умовно можливо розподілити на дві великі групи. До першої з них доцільно віднести усі ті праці, які були укладені авторами – сучасниками подій 1965–1985 рр. Друга група включає у себе сучасну вітчизняну історіографію.

Низка вагомих наукових праць з історії України XX ст., що були укладені у 90-х рр. [1; 3; 6; 8; 9], представляє об'єктивну картину розвитку галузі взагалі і у зазначений період зокрема. У той же час, зміст згаданих наукових праць висвітлює те, що, незважаючи на здійснений ґрунтовний аналіз проблеми у різних її аспектах та різнопланове подання матеріалу, значне коло важливих питань залишилося поза увагою науковців.

Наукові праці, укладені авторами – сучасниками подій 1965–1985 рр., поряд із тим, що там подано огляд і розкрито поточні події, між іншого, мають наступну ваду. Вона полягає у відображенні низки важливих аспектів проблеми поверхнево, або у такому вигляді, що вони потребують уточнення, а подекуди і переосмислення. До таких аспектів відноситься досить значна кількість важливих різнопланових питань розвитку матеріально-технічної бази вузів, проведення цими навчальними закладами наукових досліджень, трудові відносин і соціальний захист працівників вузів та студентів тощо. У той же час такі проблеми як висвітлення національних відносин і національних компонентів у сфері вищої освіти, через специфіку суспільно-політичних факторів СРСР, взагалі були виключені з наукового обігу. Таким чином, матеріали, вміщені у фонди архівів України, відкривають можливість ґрунтовного і наукового дослідження на конкретних прикладах тих проблем, які не знайшли свого відображення у історіографії. Варто зазначити, що у низці випадків, особливо при вивченні маловідомих процесів у вищій освіті, певне дослідження може ґрунтуватися переважно на матеріалах архівів.

Багатогранний процес функціонування вищої освіти УРСР у період з 1965 до 1985 рр. відображено у фондах таких архівів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління (далі ЦДАВО), Державного архіву м. Києва (далі ДАМК) і Державного архіву Київської обл. (далі ДАКО). У той час, як ДАКО і ДАМК є регіональними архівами, вони містять таку різнопланову інформацію, яка висвітлює не лише внутрішнє функціонування галузі вищої освіти, а ї її повсякденні зв'язки із потребами і життям великого регіону.

Важливим є те, що низку з опрацьованих архівних матеріалів можливо увести у науковий обіг уперше.

Найбільшу кількість ґрунтовної інформації уміщено в опис 1 (Канцелярія. 1955–1965), 3 (Управління викладання суспільних наук. 1955–1965), 4 (Науково-технічна рада. 1955–1965), 7 (Планово-фінансовий відділ. 1955–1965) і 13 (1966–1992) фонду Р-4621 Міністерство вищої та середньої спеціальної освіти УРСР (далі МВССОУ) ЦДВАО. Законодавча база, зокрема закони, постанови ЦК КПРС і РМ СРСР та УРСР, накази [13], листування між керівництвом вузів, міністерства і контрольними органами [14; 15], накази та інструктивні вказівки МВССО СРСР з організації вищої освіти УРСР [15; 20] відображають функціонування МВССОУ та межі і зміст управління вищою освітою УРСР як частини загальносоюзної такої системи.

Вивчення архівних матеріалів дозволяє визначити нові пріоритетні напрями у науковому вивченні поданої проблеми. Зокрема комплексний аналіз запитів і листування голів МВССОУ та МВССО СРСР дає можливість опанувати значний об'єм науково обґрунтованих рекомендацій МВССОУ до МВССО СРСР щодо модернізації відносин у галузі [15; 23; 27; 29]. Однак строката система управління зводила увагу союзного керівництва до цих устремлінь як лише до локальних, залишаючи їх без конкретних відповідей. Проте зібрані з наукової літератури [2, с. 8; 4, с. 72; 11, с. 114–135] та архівів різнорідні факти свідчать, що сприйняття радянським керівництвом цих рекомендацій дозволило б подекуди взагалі уникнути низки суперечностей розвитку, що поступово наростали з 1960-х рр.

Звіти вузів (зокрема розділи про науково-дослідну роботу) [21] і поточна документація про організацію такої роботи [16; 24] розкривають зміст, форми і цілі цього знач-

© Т. Куцаєва, 2006

Київський національний університет імені Тараса Шевченко

ного напряму вищої освіти. Важливо зазначити те, що у наукових працях наведено, головним чином, загальну оцінку і найзначніші результати наукової роботи вузів. У той же час, матеріали з опису 4 і 13 ЦДАВО, збільшують кількість різноманітних фактичних прикладів, Вони, хоча і не є настільки значними, як ті, на яких зосереджено увагу історіографії, але і вони накопичували досвід наукової роботи вузів у вирішенні проблем науки. Наприклад, особливими винаходами науковців відрізнявся Київський державний університет ім. Т.Г. Шевченка. Там 1966 р. для Закавказького науково-дослідного гідрометеорологічного інституту виконали непересічну тему "Застосування аерометодів при складанні планів льодникових і снігових лавин масиву Казбек" [21, арк. 177]. А 1972 р. у Дніпропетровському металургійному інститутові виробили технологію заміни сірчаної кислоти соляною у процесі виготовлення прокатних виробів. Це дало додаткове джерело сірчаної кислоти для виробництва добрив для сільського господарства [23, арк. 31–34]. Ці приклади свідчать про те, що хоча названі винаходи вирішували певною мірою нагальні проблеми науки і виробництва, проте їх кількість і значення, у кожному окремому випадку, були непересічними. У цьому контексті інтерес становлять і плани науково-дослідних й експериментальних робіт [34] з опису 2 фонду 5003 (Киевский совнархоз) ДАКО, що відображають використання у виробництві результатів конкретних замовлень промислових підприємств на наукові винаходи до наукових колективів конкретних вузів.

У той же час, незважаючи на систематизовану інформацію [17; 19], за матеріалами архівів складно відобразити певні суттєві елементи матеріально-технічної бази галузі. Попри детальні підрахунки економічного ефекту наукової роботи [18], відсутні зведені дані про джерела та розміри винагороди за це науковцям вузів. Не систематизовані дані і про незадовільні умови проживання студентів. Отже, у низці випадків архівні дані є розрізненими.

Відповідно до схеми Центрального статистичного управління СРСР, усі відомості про освіту, окрім друку, подавали без етнічних показників [10, с. 36]. Таким чином, на жаль, ані історіографія періоду 1965–1985 рр., ані архівні матеріали не можуть у повній мірі відобразити національні компоненти та національні відносини у цій сфері. Відомості про національний склад студентів були зведені до формального перерахування двох-трьох національностей (білоруси, росіяни, українці), а представників усіх інших національностей не перелічували, а виносили в окрему колонку [21]. Так само подавали інформацію і про національний склад аспірантів [25].

Довідник "Печать в СССР", при відсутності українського аналогу, повідомляв про обсяги друку навчальної, наукової літератури в УРСР та українською мовою. Таким чином, вузи, на тлі загальновідомої політики "русифікації", не мали ані можливості, ані сенсу виділяти ці відомості у своєму діловодстві [22]. Характерною ознакою всіх зазначених матеріалів було створення тенденцій постійного зростання всіх показників. Проте, наприклад В. Чорновіл, в одній зі своїх праць навів статистику про друк, яка цінна поданням об'єктивної інформації, відмінної від офіційних радянських джерел [12, с. 178].

Цінну інформацію дають звіти кафедр (про науково-дослідну та навчально-методичну роботу) і протоколи засідань Вчених рад факультетів, уміщені в опис 25 (радіотехнічний факультет) фонду Р-308 (Київський політехнічний інститут) і в опис 37 фонду Р-352 (Київський медичний інститут ім. акад. А.А. Богомольця) ДАМК. Опис 13 (історичний факультет) і 27 (факультет кібернетики) фонду Р-1246 (Київський державний університет ім. Т.Г. Шевченка) ДАМК також містять аналогічну інформацію. На основі цих матеріалів можливо збагатити дослідження багатьох аспектів проблеми прикладами про діяльність окремих науковців і керівників вузів, тобто врахувати людський фактор у розвитку вищої освіти.

Уваги заслуговують довідки та накази по Міністерству сільського господарства УРСР [33] з опису 6 фонду Р-354 (Київське обласне управління сільського господарства) ДАКО та звіти вузів [26] з опису 3 фонду Р-5090 (комітет з фізичної культури та спорту при РМУ) ЦДАВО. За допомогою цих матеріалів можливо розкрити процес функціонування спеціальностей та підготовку фахівців, які знаходилися за межами МВССОУ, а тому є особливо корисними для розширення розуміння проблеми.

Матеріали з опису 1 фонду Р-4808 (Київський обласний комітет профспілки працівників просвіти, вищої школи та наукових установ) ДАКО містять протоколи і стенограми засідань цієї установи. Вони відтворюють практику трудових відносин, соціальний захист [31] і, наприклад, забезпечення житлом працівників вузів [32]. Організація відпочинку студентів через відділ соціального страхування Ради Профспілок УРСР [30] також був аспектом зазначеної проблеми. Це дозволяє характеризувати студентів і викладачів у контексті соціальних відносин країни.

Вища освіта, як одне з головних джерел відтворення інтелектуального потенціалу нації, природно не існувала осторонь інших сфер життя. Отже, за матеріалами архівів, також можливо прослідкувати подальше працевлаштування випускників вузів у конкретних умовах. Наприклад, накази [28] з опису 9 фонду Р-144 (Киевский обласной отдел народного образования) ДАКО, ілюструють практичні заходи з наповнення шкіл Київської обл. кваліфікованими вчителями. Постанови РМ СРСР, додатки до них і звіти МВССОУ про їх виконання [13] з опису 13 фонду Р-4808 (МВССОУ) ЦДАВО відтворюють ту суперечливу ситуацію, у яку була поставлена галузь вищої освіти при підготовці фахівців, не за науково обґрунтованими потребами, а лише для забезпечення форсованого розвитку промисловості у 1965–1970 рр. Таким чином, з урахуванням цієї інформації, висновки голови МВССОУ Г. Єфименка [5, с. 22] про те, що зокрема Міністерство хімічної промисловості СРСР щорічно відмовлялося від значної кількості підготовлених спеціалістів, відображають не якість отриманої освіти, а рівень її організації з боку держави. Інтерес становить і поточне діловодство таких установ як колгоспи – опис 1 з фонду Р-5323 (Дарницький спецтрест овощемолочных колхозов) ДАКО. Воно виступає одним із джерел, що відображає способи добору майбутніх студентів у вузи та керований державою процес направлення туди молоді, яка закінчувала середні школи [32].

Спираючись на викладене вище можливо зробити висновок про те, що комплексний аналіз різнорідних архівних матеріалів та наукових праць дозволяє цілісно відтворити, подекуди уточнити або дати нову основу для дослідження розвитку вищої освіти України у зазначений період. Проявляється можливість визначення чималої кількості нових пріоритетних напрямів для наступного наукового пошуку. Це, у свою чергу, дозволяє визначити і розкрити маловідомі аспекти функціонування вищої освіти і її зв'язків з різноманітними сферами життя. Таким чином, галузь вищої освіти можливо досліджувати саме у контексті розвитку суспільства, економіки та держави у певний період історії, що надає наукової актуальності даній проблемі.

Kyiv National Taras Shevchenko University

1. *Баран В.К., Даниленко В.М.* Україна в умовах системної кризи (1946–80 рр.). – К., 1999. 2. *Белый М.У.* Роль университетов в подготовке кадров для высшей школы. – К., 1975. 3. *Бойко О.Д.* Історія України у XX столітті. – Н., 1994. 4. Говорят учасники совещания // ВВШ. – 1980. – № 4. 5. Доклад Министра Ефименко Г.Г. // Республиканское совещание работников вузов. – К., 1974. 6. Історія України / Ред. В. Смолій. – К., 1997. 7. *Король В.Ю.* Історія України. – К., 1999. 8. *Литвин В.М., Мордвинцев В.М., Слюсаренко А.Г.* Історія України. – К., 2002. 9. Новітня історія України (1900–2000). / Ред. А. Слюсарекно, В. Гусєв, В. Дрожжин. – К., 2000. 10. *Степанів Я.* Нові шляхи до нової школи // Україна: наука і культура. – 1990. – Вип. 24. 11. *Столетов В.Н.* Социальная роль высшего образования // Молодёж и образование. – М., 1972. 12. *Чорновіл В.* Лихо з розуму. – Л., 1991. 13. ЦДАВО. – Ф. Р-4621, оп. 1, спр. 372. 14. ЦДАВО. – Ф. Р-4621, оп. 1, спр. 381. 15. ЦДАВО. – Ф. Р-4621, оп. 1, спр. 387. 16. ЦДАВО. – Ф. Р-4621, оп. 1, спр. 424. 17. ЦДАВО. – Ф. Р-4621, оп. 7, спр. 356, арк. 63. 18. ЦДАВО. – Ф. Р-4621, оп. 7, спр. 368. 19. ЦДАВО. – Ф. Р-4621, оп. 7, спр. 371. 20. ЦДАВО. – Ф. Р-4621, оп. 13, спр. 2. 21. ЦДАВО. – Ф. Р-4621, оп. 13, спр. 51. 22. ЦДАВО. – Ф. Р-4621, оп. 13, спр. 92. 23. ЦДАВО. – Ф. Р-4621, оп. 13, спр. 1889. 24. ЦДАВО. – Ф. Р-4621, оп. 13, спр. 3081-а. 25. ЦДВАО – Ф. Р-4621, оп. 13, спр. 3331. 26. ЦДАВО. – Ф. Р-4621. – Ф. Р-5090, Комітет, оп. 3, спр. 705. 27. ДАМК. – Ф. Р-1246, оп. 27, Спр. 85. 28. ДАКО. – Ф. Р-144, оп. 9, спр. 1469. 29. ДАКО. – Ф. Р-4808, оп. 1, спр. 223. 30. ДАКО. – Ф. Р-4808, оп. 1, спр. 254. 31. ДАКО. – Ф. Р-4808, оп. 1, спр. 287. 32. ДАКО. – Ф. Р-4808, оп. 1, спр. 320, арк. 346. 33. ДАКО. – Ф. Р-354, оп. 6, Спр. 2492. 34. ДАКО. – 5003, оп. 2, спр. 374.

Надійшла до редколегії 26.01.04

К. Кучмай, здобувач,
А. Петренко, здобувач

РІДКІСНІ ВИДАННЯ НАУКОВОЇ БІБЛІОТЕКИ ІМЕНІ М. МАКСИМОВИЧА КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Подано короткий огляд рідкісних книг Наукової бібліотеки ім. М. Максимовича.
We present a brief survey of rare books in the M. Maksymovych scientific library.

Одним з найбільших досягнень нашої цивілізації та значним винаходом, який істотно вплинув на хід розвитку історії є винайдення книгодрукування. На базі визначального винаходу розвивалася і розвивається історія людства. Через книгу відбувалося передання інформації в часі і просторі. За допомогою книги людина пізнає світ і себе, а вчений, наприклад, отримує знання про предмет свого досліду, відтворює картину закономірностей розвитку об'єкту своєї науки, визнає рівень її розробки, істинність і мінливість наукового знання. У нашій статті ми зосередимо увагу на рідкісних та стародрукованних виданнях Наукової бібліотеки ім. М. Максимовича, які за своєю давністю й унікальністю мають важливе значення і з наукового і з культурно-історичного боку.

Термін *бібліотека* грецького походження (від biblion – книга, та theke – сховище). Необхідність збирання і збереження книг привела до появи книгосховища як спеціального приміщення для збереження книг. А значення бібліотекаря й читача як складових системи *бібліотека* усвідомлюється пізніше [1, с. 177]. На довгому шляху свого розвитку бібліотека органічно поєднувалася з освітою, наукою, культурою, релігією. Бібліотека Університету св. Володимира була заснована одночасно із самим Університетом у 1834 р. Оскільки за своїм значенням Київський університет знаходився в одному ряду з Петербурзьким, Московським та Варшавським університетами, його бібліотека поступово склалася як одне з найбільших за обсягом та найцінніших за змістом і складом універсальних наукових та освітніх книжкових зібрань Російської імперії та найбільше в Україні середини XIX–XX ст. [9, с. 292]. Фундаментом вищого навчального закладу стає Волинський ліцей. Після польського повстання у 1830–1831 рр. Волинський ліцей було переведено до Києва і з 1833–1834 рр. перетворено в Університет. Майно Кременецького ліцею залишалося головною й необхідною частиною Університету Св. Володимира, яка разом з іншими його частинами пізніше росла та збільшувалася, підлягала різним змінам і, безперечно, органічно злилася із самим існуванням Університету Св. Володимира в його історичному розвитку [9, с. 293].

Один з найбільших вищих навчальних закладів, Університет Св. Володимира, як відомо, був важливим осередком науки, а його бібліотека, маючи багаті книжкові фонди, у деяких областях знань навіть унікальних, слугувала викладачам та студентам незамінною базою у їх навчальній та науково дослідницькій роботі [6]. З університетською бібліотекою пов'язані імена відомих учених, професорів університету В. Іконникова, С. Маслова, М. Грунського, В. Кордта, які уважно та з турботою ставилися до бібліотеки, високо цінували бібліотечну справу й самі працювали у бібліотеці [7, с. 412]. Доля самої книги тісно перепліталася з долею людини, яка її творила. Безцінні фоліанти промовляють до нас мовою століть про різноманітність проблем культурної, соціальної, політичної історії суспільства; про його структуру, побут, історію мистецтва і літератури, а також – про життя самої людини певного етносу і конкретного періоду історії.

Головною з переданих університету колекцій, яка і стала основою фонду бібліотеки, була т. зв. Кременецька колекція, що налічувала в собі 34 378 томів (24 379 назв) [5, с. 5]. Найбільш значимою частиною цього фонду була Королівська бібліотека, куплена О. Чацьким у нащадків короля Станіслова Августа у 1805 р. Сюди входили дуже цінні та рідкісні книги з богословських наук і стародавньої класичної літератури. До 1840 р. до фондів бібліотеки були передані книги з Віленського університету, з Віленської Медико-Хірургічної академії, з Віленської Римсько-католицької академії, а також із Санкт-Петербурзької Ермітажної бібліотеки. Уже на 1865 р. університетська бібліотека включала 64860 творів, у 109650 томах, 636 рукописів і періодичних видань у числі 386 назв. Із часом початкове зібрання поповнюється купуванням книжок, але переважно це пожертвування окремих рукописів чи цілих колекцій приватних осіб. Серед них були відомі діячі Російської держави та науки, викладачі та студенти Київського університету. Значним джерелом поповнення фондів були дари професорів університету, таких як В. Іконников, М. Максимович, М. Костомаров, М. Бунге та ін. Бібліотека пишається колекцією стародруків, які подарувала графиня Кассіні у 1898 р., дочка градоначальника м. Києва Д. Бібікова. Інвентарна книга, яка була складена при передані колекції Д. Бібікова до фонду бібліотеки зберігається і сьогодні. Серед них є цікаві, рідкісні і цінні видання. Кожна книга має особистий екслібрис. Комплектування фонду бібліотеки у XIX ст. мало систематичний та науковий характер, що сприяло швидкому зростанню його обсягу.

Поповнення бібліотеки припинилось під час першої світової війни 1914 р. У жовтні 1915 р., коли до Києва

© К. Кучмай, А. Петренко, 2006

Kyiv National Taras Shevchenko University

підходили німецькі окупанти, бібліотеку у повному складі з каталогами, інвентарними книгами, розписками осіб, які користувалися книжками, архівами та іншим майном було евакуйовано з університетом до Саратова [5, с. 9]. У вересні 1916 р. майно бібліотеки повертається до Києва. До 1917 р. на комплектування літератури витрачалося від 4 до 15 тис. крб, на які протягом року купувалось 3–5 тис. книг. За історією свого розвитку бібліотека разом з університетом то розформовувалася, то утворювалася знову.

Після встановлення Радянської влади в Україні фонди бібліотеки у 1925 р. нараховували 700 тис. кн. од. У 1926 р. з університету за рішенням уряду виділяються Медичний і Педагогічний інститути, а сам університет стає Інститутом народної освіти. Зібрання бібліотеки Київського університету, що в 1925–1927 рр. було передане до Всенародної бібліотеки України (нині – Національна бібліотека ім. В.І. Вернадського) на правах самостійної частини у складі її фондів, концентрувало у своєму складі понад 20 великих книжкових зібрань та колекцій, що формувалися переважно з XVIII до середини XIX ст., постійно комплектувалося як цілісними приватними бібліотеками, що надходили на підставі урядових рішень, так і купівлею книжок та періодичних видань за рахунок асигнувань правління університету, передачі в дар й обміну власними книжками, оскільки в Університеті існувала власна літографія та друкарня [9, с. 9]. У 1933 р. Київський університет за декретом уряду знову організовано як вищий науковий навчальний заклад. Це стало початком утворення майбутньої Наукової бібліотеки університету. У 1940 р. університетська бібліотека оформилася в самостійну адміністративну одиницю і здобула титул наукової. Фонд налічував понад 1 млн примірників.

Напередодні війни, у 1941 р. бібліотека мала мільйонний фонд і перетворилася у великий науковий заклад. Під час Великої Вітчизняної війни бібліотека університету припинила свою діяльність. Відступаючи у 1943 р., гітлерівці частину фонду бібліотеки вивезли із собою, а частину спалили разом з університетом. Залишилася лише бібліотека хімічного факультету із фондом у 6 тис. од. 6 листопада 1943 р. Київ було звільнено від окупантів, а вже 11 листопада в бібліотеці почалася робота з її відновлення. Бібліотекарі-ентузіасти, викладачі університету збирали фонди бібліотеки, працюючи кропітливо і наполегливо. Бібліотеки Москви, Ленінграду, а також бібліотеки колишніх союзних республік допомогли бібліотеці поновити їх фонди.

У 1944 р., одержавши назву "Наукова бібліотека при Київському державному університеті", бібліотека дістала базу для зростання і поповнення фондів. 15 січня 1944 р. університет відкрив свої двері студентам. Бібліотека зібрала 1 500 книг. Приміщення бібліотека не мала і бібліотекарям доводилося працювати в дуже важких умовах. Очевидці і співробітники тих років розповідали, що книги були мокрими, замерзлими і вони намагалися зберегти їх і максимально відновити.

У 50-х рр. XX ст. придбано колекції бібліотек: з ентомології, зоології, із фізіології та ін. Фонди поповнилися подарунковими колекціями акад. М. Холодного (біолог), проф. М. Грунського (філолог). На 1 січня 1958 р. фонд бібліотеки становив 920 910 одиниць. Фонди бібліотеки поповнюються асигнуванням держави, купівлею великих колекцій літератури у професорів і викладачів університету та співорбітників науково-дослідних інститутів. За всю історію свого існування бібліотека продовжувала збагачувати свої фонди, а колектив працював наполегливо і професійно, з інтузіазмом, зберігаючи надбання бібліотеки та користуючись досвідом і знанням своїх старших колег.

Стародруковані, рідкісні та цінні видання з часу заснування бібліотеки складають найцініший фонд, відділ рідкісних книг. Зрозуміло, що поняття рідкісність – відносне. Основним критерієм для визначення рідкісності книг є: 1) примірник видання, що має неповторні прикмети, які відрізняють його від решти тиражу видання – підносний, іменний, розфарбований, з автографом письменника, читацькими помітками, цікавим екслібрисом, в особливій оправі, з додатковими вкладками тощо; 2) видання, що має певну цінність (суспільну, естетичну, наукову, художню, друкарську, історичну, мемуарну, краєзнавчу, бібліографічну) і збереглося у відповідно малій кількості примірників [4, с. 622]. Чим менше примірників поданої книги існує, тим вона рідкісніша. Однак треба зазначити, що невелика кількість, навіть одиниці примірників, що залишилися, не завжди є цікавими. З розвитком книгодрукування і появою великої кількості книг, чимало серед них не знаходили свого цінувальника, були нікому не потрібні. Мало місце і таке, що невизнана у свій час при виданні книга знаходила пізніше загальне визнання, і тоді невелика кількість збережених її примірників ставала найбільшою рідкістю. Якщо навіть знову було перевидання такої книги, все ж таки перше видання на якому, здавалося, лежав відбиток її минулих невдач, не втрачало своєї цінності. Однак переважно нікому не потрібні книги зникали, не залишаючи ні сліду, ні співчуття, ні бажання зберегти останній примірник. Отже, мала кількість примірників, що залишилися, не може слугувати єдиною підставою для визначення рідкісності книги. Окрім збереженого невеликого тиражу, для визнання книги рідкісною, необхідно, щоб вона була кому-небудь цікава, потрібна. Однак вирахувати цю зацікавленість важко. У більшій чи меншій мірі ми можемо перерахувати види книг, яких збереглася незначна кількість і які можуть вважатися рідкісними, як це і робиться при опису рідкісних книг, але сказати, куди буде спрямована зацікавленність читача, науковця, дослідити складно. Можемо бути впевненими лише у тому, що стародавні, перші видання істориків, письменників, поетів не залишать байдужим жодного.

Загальновизначеною категорією рідкісних книг є стародруки. За своїм тиражем, і тим більше з того, що збереглося, вони, безумовно, є рідкістю. Сумніву не підлягає і рідкісність їх з боку зацікавленості ними. Якою б не була стародрукована книга, чому б не була присвячена, слід минулої епохи вона пронесла крізь віки до сьогодення. Більшу рідкість мають книги, які збереглися такими, як вийшли з друкарні чи з рук її читача, що залишив на ній відбитки своєї власності: екслібрис, суперекслібрис, печатка, палітурка та ін. [8, с. 36].

Стародруки – це друковані видання, які з'явилися в період від початку друкарства і до 1800 р. включно. Загалом зібрання стародруків бібліотеки нараховує більше 7 тис. найменувань, основу яких становлять видання з історії, релігії, філософії, права, літератури. Переважно вони надруковані європейськими мовами, які значно відрізняються від сучасних: латиною, німецькою, французькою, італійською, іспанською, англійською, голландською, єврейською, шведською та ін. Близько 80 % книг видані цими мовами. У цьому фонді зберегаються кращі зразки поліграфічного та художнього оформлення, вони унікальні за своїм змістом, місцем і часом видання. Стародруки зберігаються відповідно до інвентарних номерів та форматів (А, В, С, Д).

Найдавнішою книжковою пам'яткою є інкунабула (від лат. Incunabula – від пелюшки, колиска), книжки

Kyiv National Taras Shevchenko University

раннього колискового періоду книгодрукування; умовно – книги, видані від перших спроб І. Гутенберга у 40-х рр. XV ст. до 1 січня 1501 р. [3, с. 246]. Інкунабула, яка зберігається в Науковій бібліотеці ім. М. Максимовича, надрукована 1497 р. у Венеції, латиною. Фонд рідкісних книг має колекцію палеотипів (від грець. palaios – давній і typos – відбиток), друкованих видань першої половини XVI ст. [3, с. 467]. За своїм змістом, оформленням та місцем видання палеотипи досить різноманітні. Вони надруковані в Італії, Німеччинні, Франції, Швейцарії. Найдавніший з них "Служебник" 1519 р., виданий ієромонахом Пахомієм у Венеції, староболгарською мовою. Інкунабула і палеотипи є предметами ретельного та дбайливого дослідження.

Складовою частиною стародрукованих видань Університетської бібліотеки є книги видатних друкарських династій Європи: Альда Мануція – знаменитого італійського видавця епохи Відродження XV–XVI ст., який у 1494 р. заснував типографію у Венеції. Він створив новий друкарський шрифт, так званий курсив. Альд першим почав приміняти друкарську марку, а також ввів стандартний формат книги Ет'єнів (династія французьких друкарів). Їх друкарня знаходилася у Парижі. Родоначальник цієї династії Анрі Ет'єн, починаючи з 1502–1520 рр., видав 130 книг, здебільшого філософського, релігійного змісту. Ці книги мали оригінально оформлений титул, литі друкарські прикраси. Династія Ет'єнів існувала понад 150 років. Ельзевіри представляли голландську фірму XVII ст. (1592–1712). Головним центром видавництва Ельзевірів було університетське м. Лейден. Загалом Ельзевіри надрукували понад 2 тис. книг і близько 3 тис. університетських дисертацій. Відомі своїми досягненнями в оформленні книг: титул гравували на міді; заставки, кінцівки й ініціали відрізняються тонкістю малюнка, який збігається з малюнком шрифтів. Книги Ельзевірів мали небувалий комерційний успіх. Плантени – це династія друкарів, яка працювала в Нідерландах понад 300 років. Родоначальник цієї династії – Христофор Плантен, народився у Франції, але змушений був переїхати до Нідерландів у 1555 р. від релігійних переслідувань. Видав більше тисячі книг на різну тематику. Його видання мали велику кількість шрифтів, із красивими курсивами, віньєтками. У 1580 р. Христофор Плантен отримав титул "Королівський друкар".

Особливий інтерес, звичайно, викликають стародруки України та Росії. Ці видання в основі своїй *гражданського друку*, але цей фонд збагачено і старослов'янською мовою, кирилицею та глаголицею. Зібрання Наукової бібліотеки зберігає книжкові пам'ятки християнської писемності. Однією з відомих і шанованих книг Старого Завіту є Псалтир. Це видання незвичайного (малого) формату: Псалтир 1622 р. надрукований у Вільно; Псалтир 1779 р. виданий у Москві. Найбільшу групу біблійних текстів церковнослов'янською мовою складають тексти Нового Завіту. Надзвичайно рідкісне видання XVI ст. – Євангеліє /напрестольне/ 1575 р., видане у Вільно Петром Мстиславцем. Книжкові пам'ятки XVII ст. – Євангеліє 1644 р., видане у Вільно. Неможливо не звернути увагу на видання відомого українського друкаря XVII ст. Михайла Сльозки – Євангеліє 1675 р. та Апостол 1639 р., які він надрукував у Львові. У Науковій бібліотеці зберігається Требник 1685 р., надрукований у Києво-Печерської лаврі, примірник Єлизаветинської Біблії 1784 р., надрукованої в друкарні Києво-Печерської лаври. У фонді стародруків є фотолітографічне видання Остромирового Євангелія 1056–1057 рр., надруковане у 1889 р. в Санкт-Петербурзі та його факсимільне відтворення 1988 р. Також зберігаються факсимільні видання Біблії 1517 р., надруковані Ф. Скориною та примірник Біблії 1560–1561 рр., що була надрукована у Кракові польською мовою, фотокопія з видання 1581 р. Острозької Біблії – першого повного видання всіх книг Священного Писання церковнослов'янською мовою, що була здійснена у 1983 р., є у фонді рідкісних та цінних книг Наукової бібліотеки. Збагачено фонд рідкісними прижиттєвими виданнями, такими як "Ключ разуменія" І. Галятовського 1659 р., Требник 1646 р. Петра Могили. Рукописні видання XVII–XVIII ст. з релігії є унікальними пам'ятками цього періоду, найцінніша серед них "Житие преподобного Исаака Сирина", 1678 р. Християнські віроповчальні тексти, їх переклади та перевидання переконливо свідчать про незліченні багатства духовної культури, що зосереджені в цих текстах. Привертають увагу такі рідкісні видання як "Арифметика" Магницького, 1703 р.; "Грамматика словенская" Смотрицького, 1721 р.

Взагалі, треба зауважити, що російські книги цінувалися надзвичайно високо. Їх зберігали як найцінніші речі й урочисто передавали із роду в рід, з покоління в покоління. Книги купували і прості люди, які й читати не завжди вміли, але вважали за обов'язок тримати в хаті "руську книгу". Деякі книги століттями зберігалися в одному якомусь роді. Значну кількість унікальних примірників, що збереглися у Науковій бібліотеці ім. М. Максимовича було видано у друкарні М.І. Новикова. Безперечно, усі ці видання викликають значний інтерес і є документальними пам'ятками в колекції університетської бібліотеки. Кожна книга фонду рідкісних книг Наукової бібліотеки М. Максимовича неповторна і заслуговує окремої уваги та вивчення. Фонд стародруків нараховує більше 7 тис. книжкових одиниць.

Привертають також увагу прижиттєві видання класиків художної літератури: українські виданя – "Кобзар" Тараса Шевченка (СПб., 1840). Це перше видання, яке включає твори 1837–1840 рр., "Букварь Южнорусский", (СПб, 1861), твори Леоніда Глібова, Івана Франка, Панаса Мирного, Ольги Кобилянської, Тобілевичів та ін.

Цінною колекцією є зібрання періодичних видань, а саме періодика XIX ст. Частиною цього фонду є журнали, видані у Москві та Санкт-Петербурзі: "Вестник Европы" (1802–1918), який входить до колекції Г. Бібікова, "Киевская старина" (1862–1906). Особливу цінність складають редаговані О. Пушкіним "Современник" (1836–1914), т. 1, 2 за 1836 р., редаговані М. Максимовичем "Киевлянин" (1840–1841), "Украинец" (1853), які відкрили щлях до розвитку української періодики. Фонд рідкісних книг Наукової бібліотеки ім. М. Максимовича зберігає в собі кращі зразки поліграфічного та художнього оформлення, а також книги за своїм унікальним форматом, має прекрасну колекцію книг незвичайного формату та форм, насамперед, це мініатюрна книга, їх кількість близько 1400 примірників, серед них є видання XIX ст.

За своїм складом зібрання Університетської бібліотеки є цікавими і цінними. На розвиток творчості письменників, науковців XIX ст. зробила великий вплив внаслідок історичних обставин, саме література XVII–XVIII ст. Багатотомні видання та окремі монографії, публікації й науково-популярні книги, підручники, цікаві історичні довідки, а досить часто й екскурси в історію містяться у колекції рідкісних видань Наукової бібліотеки ім. М. Максимовича. Вони ще раз переконують нас у важливому значенні, яке книга відіграє у світовій культурі. За визначенням бібліотекознавця Д. Шира, бібліотека як соціальний інститут є породженням суспільства і "мета її – удосконалення цього суспільства через допомогу людині у пізнанні самої себе і світу, частиною

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

якого вона є" [2, с. 13]. Зрозуміло, що всі намагання у вивченні і систематизації літературного минулого не можуть ні в якій мірі вважатися задоволеними до кінця. Безумовно, ці пам'ятки були і є живим свідченням людського світогляду на події минулих епох. На жаль, багато пам'яток ще не досліджено. Однак метою науковців є вивчення та збереження безцінного скарбу для передання його майбутнім поколінням.

1. *Горбаченко Т.Г.* Вплив християнства на становлення писемної культури Русі-України: релігієзнавство-філософськй аспект. – К., 2001. 2. Иллюстрированный энциклопедический словарь. – М., 1995. 3. Книга. Энциклопедия. – М.,1999. 4. *Ковальчук Г.І.* Книжкові памятки (рідкісни та цінні книжки) в бібліотечних фондах. – К., 2004. 5. *Колесник Е.А.* Книжные коллекции Центральной научной библиотеки Академии наук УССР. – К., 1988. 6. *Колесник Є.О.* Скарби наукової думки // Рад. Україна. – 1984. – 4 листоп. 7. *Кузьменко У.С., Недоступ Н.М.* Наукова бібліотека // Науковий щорічник Київського університету за 1958 р. – К., 1959. 8. *Малеин А.И., Флеер М.Г.* О редкой книге. – М.; Петроград, 1923. 9. *Мяскова Т. Є.* Заснування та комплектування бібліотеки університету Св. Володимира (1834-1841) // НАНУ Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 1998. – Вип. 4.

Надійшла до редколегії 25.01.05

О. Патриляк, асп.

НАЦИСТСЬКА ПРОМИСЛОВО-ЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА І ЖИТТЄВИЙ РІВЕНЬ НАСЕЛЕННЯ МІСТ РАЙХСКОМІСАРІАТУ УКРАЇНИ

Розглянуто німецьку промислову політику в окупованій Україні та її вплив на рівень життя міського населення. Проаналізовано наслідки цієї політики.

In the article influences German industrial politicians are considered detailed on occupied territory of the Ukraine on level of living town population. The consequences this politicians are analyzed.

У радянській історіографії налічується не один десяток праць, у яких доволі широко, з використанням відповідної документальної бази, розкриваються грабіжницькі плани (і їх реалізація) гітлерівської політики в економічній сфері загалом і промисловості зокрема на тимчасово окупованих територіях колишнього Радянського Союзу [1–4]. Однак у них рідко прослідковувалися впливи цієї політики на визначення та коливання життєвого рівня населення окупованих територій, який, здебільшого, характеризувався одним-двома реченнями про суцільне голодування, катастрофічний дефіцит промислової продукції тощо. Натомість увага концентрувалася не на людському стражданні, не на способах і засобах виживання людей (особливо мешканців міст) під нацистським управлінням, а виключно на їхній боротьбі з окупаційним режимом [5; 6]. На наш погляд, таке ігнорування проблем дослідження життєвого рівня населення окупованих територій СРСР має два основні пояснення: по-перше, вивчаючи зміни життєвого рівня громадян у роки нацистської окупації, дослідник не міг повністю оминути проблеми визначення життєвого рівня населення СРСР у довоєнний період, уникнути певних аналогій чи порівнянь його зі стандартами якості життя в західно- і центральноєвропейських країнах. Проведення зазначених паралелей змусило б визнати багатократне відставання Радянсько Союзу у сфері забезпечення високого життєвого рівня населення, а відтак вимагало б дати відповідь на запитання – чому при гігантському рості абсолютних економічних показників "жить лучше и веселее" якось не ставало. По-друге, дослідження всіх аспектів життя радянських громадян під гітлерівською окупацією руйнувало всю просту, чітку, зрозумілу та чорно-білу схему радянської історіографії другої світової війни, у якій населення, що залишилося на окупованій території, поділялося на дві великі категорії – тих, хто активно боровся проти окупантів, і тих, хто чинив пасивний спротив, потайки мріючи про повернення радянської влади й усіма силами сприяючи активним борцям, а також поряд із цими двома основними групами виділялася маленька групка "покидьків" – різноманітних "колаборантів", "угодовців", "прислужників" і т. д. Крамолою була навіть думка про те, що більшість радянських громадян могли, залишаючись загалом аполітичними, просто намагатися фізично вижити, прогодувати себе та свої родини.

У світлі висловленого вище, можна стверджувати, що проблема дослідження впливу гітлерівської промислово-економічної політики на життєвий рівень населення міст Райхсткомісаріату України є науково актуальною. Без її всебічного та багатогранного розгляду неможливо вести мову про створення цілісної картини життя окупованої нацистами України.

Проблема пошуку життєвого простору для німців на сході Європи, а відтак військова, політична й економічна експансія на слов'янські (у т. ч. й на українські) землі не була новинкою в німецькій геополітичній думці й жодним чином не становила Гітлерового "know how". Ґрунтовні дослідження українських учених В. Коваля та І. Вєтрова відображають еволюцію експансійних намірів гітлерівців, яка своїм інтелектуальним корінням сягає щонайменше XVIII ст. [7; 8].

Найчіткіше і найлаконічніше про політичну тяглість ідей німецького просування на схід висловився, на нашу думку, генерал-фельдмаршал Г. фон Рундштед: "Націонал-соціалістичні ідеї були ідеями, запозиченими від старих прусських часів, і були давно нам відомі й без націонал-соціалістів [9, с. 19]. Тому для вихованої на основі прусської політичної й геостратегічної традиції німецької військової та цивільної еліти не були несподіваними, шокуючими або неприйнятними думки А. Гітлера, висловлені ще напередодні польської кампанії. Фюрер німецької імперії, з притаманною йому відвертістю, заявляв, що метою війни є "захоплення життєвого простору", отримання сировинних і продовольчих ресурсів. "Це неможливо здійснити без вторгнення на територію іноземних держав і захоплення їхньої власності". А. Гітлер популярно й цинічно пояснював, що німецькі претензії на Данциг є нічим іншим, як зручним приводом для війни: "Питання про Данциг – не предмет серйозної суперечки. Данциг зовсім не є питанням для обговорення. Це питання розширення нашого життєвого простору на Сході, забезпечення продовольчого постачання і вирішення балтійської проблеми" [9, с. 13].

У відповідній площині ставилися завдання й перед нападом Німеччини на СРСР. Створюючи спеціальну структуру, призначену для ефективного економічного використання окупованих територій, так званий економічний штаб особливого призначення "Ольденбург" на чолі з генерал-лейтенантом Шубертом, нацисти передбачали включити до його структури 5 господарських інспекцій, 52 господарські команди і 12 філій господарських команд [10, с. 25]. Україна мала входити до сфери третьої господарської інспекції "Баден" із місцем дислокації у Києві та господарськими командами у Львові, Києві, Кишиневі,

© О. Патриляк, 2006

Одесі, Харкові, Дніпропетровську, Сталіно (нині – Донецьк), Ростові-на-Дону, Сталінграді (сьогодні – Волгоград) [10, с. 27]. Основні завдання для перерахованих вище структур визначалися спеціальною директивою райхсмаршала Г. Герінга від 16 червня 1941 р. У ній, зокрема, підкреслювалося: "1. Відповідно до наказу фюрера, необхідно вжити всіх заходів для негайного й найповнішого використання окупованих областей в інтересах Німеччини. Усі заходи, які б могли перешкоджати досягненню цієї мети, повинні бути відкладені або зовсім скасовані. 2. Використання намічених для окупації областей повинно насамперед здійснюватися у сфері продовольчого й нафтового господарства. *Отримати для Німеччини якнайбільше продовольства та нафти – така головна економічна мета кампанії* (виділення наше – О. П.). Поряд із цим, німецькій промисловості має бути надана також інша сировинна продукція. З окупованих областей, наскільки це буде технічно можливо і з урахуванням збереження промисловості в цих областях. Що стосується галузей та об'єму промислового виробництва окупованих областей, яке потрібно зберегти, відновити або організувати заново, це слід також визначити в першу чергу відповідно до вимог, які ставить використання сільського господарства та нафтової промисловості для німецької воєнної промисловості (...). Ті галузі промисловості, які забезпечують в інтересах Німеччини розвиток сільського господарства та видобуток нафти й сировини, мають бути висунуті на перше місце і швидко відновлені. При відновленні підприємств, які виробляють товари широкого вжитку, особливо у південних областях (тобто в Україні – О. П.), питання буде вирішене пізніше. В інтересах Німеччини особливу увагу слід приділити наступним роботам з відновлення транспорту: 1. Дорожному будівництву в південних областях і на вузлових ділянках. 2. Будівництву залізниць... 3. Ремонту каналів... 4. Відновленню портових споруд. (...) Використання інших галузей промисловості, включно з військовою, допускається лише постільки, поскільки це не буде заважати виконанню зазначених вище головних економічних завдань. (...) Безробітні у промислових містах, які не переселяться до сільської місцевості, мають бути якнайскоріше, через спеціально створену для цієї мети організацію, використані для відновлення та поліпшення транспортної системи на важливих для німецької воєнної економіки шляхах зв'язку або зайняті іншою подібною діяльністю в інтересах Німеччини" [10, с. 35–38]. Уважно перечитавши цитований документ, не складно помітити, що нацисти передбачали перетворити окуповані регіони на класичний аграрно-сировинний придаток своєї імперії. Не йшлося навіть про відновлення потужного військово-промислового комплексу, а не те що про вироблення промислової продукції для машинобудування чи предметів широко вжитку. Як це не дивно (у світлі існування старого стереотипу про педантичних, ощадливих німців, які все і всюди стараються використати у господарстві), нацисти, засліплені своїми божевільними ідеями, не використали навіть колосального потенціалу радянського ВПК. Це при тому, що їм до рук потрапило 85 % потужностей з виробництва боєприпасів, які існували в СРСР на 1941 р. [11, с. 284].

Наслідком такої промислової політики гітлерівських окупантів мало стати масове безробіття у великих промислових центрах, відтік значної частини пролетаріату в села, а також підвищення рівня смертності у містах через неможливість забезпечити себе належним заробітком. Нацисти цинічно планували не тільки залишити без засобів для проживання маси промислових робітників, але навіть не думали на більш-менш терпимому рівні оплачувати працю людей, задіяних у важливих для німецької військової економіки галузях виробництва. Тож статс-секретар Бакке 1 червня 1941 р. у своїх знаменитих інструкціях про поведінку посадових осіб на території СРСР, наміченій для окупації, відому ще як "Дванадцять заповідей" поведінки німецьких чиновників на Сході, наголошував: "Протягом століть росіянин переживає нужду, голод і труднощі. Його шлунок надзвичайно еластичний, а тому ніякого фальшивого співчуття до нього не повинно бути. Не намагайтеся вносити корективи у спосіб життя росіян, наближуючи його до німецьких життєвих стандартів" [10, с. 34].

Початкові економічні цілі гітлерівських колонізаторів на окупованих територіях України зводилися до того, щоб після деіндустріалізації великих промислових центрів, шляхом вивезення до Німеччини найціннішого устаткування, тут буде зосереджуватися лише видобуток сировини (допускалося також виготовлення напівфабрикатів). Ключові позиції промислового виробництва нацистські керманичі мали намір зосередити в Західній Європі, насамперед у Німеччині. Отже, економічний профіль окупованих територій СРСР передбачав різке переважання сільського господарства й видобувної промисловості. Особливо це стосувалося української економіки, яка мала значно більший економічний потенціал та сировинних ресурсів, ніж усі інші окуповані регіони СРСР і була найціннішою перлиною в намисті захоплених Гітлером володінь на Сході [12, с. 220].

Деіндустріалізація, а відтак ліквідація великих промислових центрів мала також важливе соціально-політичне спрямування. Зокрема в одному із секретних наказів міністерства окупованих територій на Сході зазначалося: "Політично небажане скупчення туземного населення в індустріальних центрах буде ліквідоване" [13, с. 52]. Знищення промислових центрів мало полегшити керівництво краєм, перетворити Україну на "німецьку Індію", яку легко завоювати та можна без особливих труднощів панувати в ній [14, с. 90].

Однак після провалу *бліцкригу* першочергові плани використання продуктивних сил України були дещо змінені окупантами. Війна, що після поразки під Москвою набула затяжного характеру, вимагала дедалі більшої кількості продовольства, металу, вугілля, нафти й іншої стратегічної сировини. Необхідність ремонту бойової техніки і транспортних засобів, а також обмундирування змушувала нацистів організувати на окупованій території роботу різних підприємств. У січні 1942 р. гітлерівське керівництво прийняло "зобов'язуючу постанову про відновлення промислового господарства східних областей", у якій перераховувалися галузі й підприємства, що підлягали першочерговому відновленню. До них належали енергетичне й військово-рудне господарства, видобуток марганцевої руди, металургія, залізопрокатні заводи, транспортні підприємства [15, с. 24].

Утім серйозно говорити про налагодження виробництва в умовах окупаційного гітлерівського режиму не доводиться. Є дані про відновлення роботи тільки 250 підприємств, а точніше, лише окремих цехів і виробництв. Вони виготовляли винятково необхідні для вермахту речі: похідні печі, колеса для обозних возів, уніформу, чоботи тощо. Так само незначні успіхи мала і видобувна промисловість. Так, на Донбасі й у Придніпров'ї німці видобули 1 млн 5 тис. т чавуну і сталі, 380 тис. т залізної руди. У Прикарпатті – 600 тис. т нафти. Це мізерна кількість, навіть порівняно з тим, що вермахту вдалося захопити влітку 1941 р. – 2 млн т вугілля, 70 тис. т марганцевого концентрату тощо. Вигідніше було завозити вугілля з Рурського басейну, ніж добувати його у штучно паралізованій промисловості Донбасу [12, с. 221].

Після окупації України в ній з'явилися цілі орди німецьких господарських чиновників, які були, по суті, агентурою німецького монополістичного капіталу [12, с. 220]. Як уже зазначалося, в окупованих регіонах починали діяти так звані господарські інспекції, які опікувалися певним економічним районом або галуззю господарства. Цікаво, що воєнно-економічний апарат комплектувався з досвідчених чиновників інтендантської служби, багато з яких починали свою грабіжницьку роботу в Україні ще в 1918 [12, с. 22]. Активно до експлуатації промисловості і природних ресурсів залучалися німецькі монополії. Ще 28 лютого 1941 р. на спеціальній нараді у генерал-майора Томаса, керівника воєнно-економічного штабу при Верховному командуванні вермахту, зазначалося, що для виконання економічних завдань на Сході "із самого початку доцільно залучити надійних осіб із німецьких концернів, так як лише з допомогою їхнього досвіду може проводитися успішна робота (наприклад, по бурому вугіллю, руді, хімії, нафті)" [10, с. 19].

Поряд з великими німецькими монополіями Круппа, Стіннеса, Тіссена, Фліка в Україну ринули різноманітні маловідомі акціонерні товариства й компанії, яких було близько 50. Більшість із них – абсолютно фіктивні утворення з мізерним установчим капіталом, без оборотних коштів. У німецьких умовах вони не були конкурентноздатними і лише в окупованій Україні ці групи, отримавши необмежені права й можливості, підперті німецькими багнетами, абсолютно безконтрольно могли грабувати й руйнувати вітчизняну економіку [12, с. 221].

У таких умовах виникла ціла система "підшефних фірм" й "опікунів", через яких найбільші німецькі монополії пробували взяти під повний контроль найцінніші галузі української промисловості. Уже в наказах Герінга від 27 липня 1941 р. у зв'язку з виникненням східних компаній говорилося, що первісне використання німецьких підприємств як окремих опікунів слід розглядати лише як тимчасовий перехідний захід. Рекомендувалося якнайшвидше організувати "здачу східних об'єктів в оренду" цим німецьким підприємствам [16, с. 161].

При відновленні підприємств німці зустрічали багато перепон. Більшість заводів і фабрик були повністю зруйновані, тож їх швидке відродження виявилося для окупантів нерентабельним і навіть неможливим. Так, у травні 1942 р. в місячному звіті господарського штабу "Схід" з невдоволенням констатувалося, що через відсутність привідних ременів, запасних частин для машин, достатньої кількості електроенергії, наприклад, великі цегляні заводи, які можуть виробляти декілька мільйонів цеглин в рік, не можуть бути запущені [16, с. 161].

Для відновлення менш ушкоджених промислових об'єктів не вистачало інженерно-технічного персоналу, кваліфікованих робітників, інструментів, обладнання й будівельних матеріалів. З цих же міркувань гальмувалася робота вже запущених промислових об'єктів. Окрім того, відчувалася нестача транспортних засобів, крайнє звуження енергетичної бази, внаслідок браку палива й виходу з ладу електростанцій [16, с. 161].

Низка відновлених окупантами підприємств була знову виведена з ладу внаслідок диверсій і саботажних акцій [16, с. 161].

Уже в перші тижні окупації в містах і великих населених пунктах відновлювалися найважливіші об'єкти, які мали забезпечувати життєдіяльність. Насамперед відновлювалися деякі комунальні підприємства міст, у яких розташувалися великі військові залоги, штаби і воєнні установи. Серед промислових й енергетичних об'єктів першими починали роботу електростанції, заводи з виготовлення будівельних матеріалів (які використовувалися німцями для зведення оборонних споруд, мостів, казарм тощо). На Волині й Поліссі почали успішно функціонувати великі лісопильні заводи. Машинобудівні, металообробні й хімічні підприємства пристосовувалися гітлерівцями, головним чином, для середнього й капітального ремонту бронетехніки й автомобілів. На окремих заводах вироблялися авіабомби, боєприпаси для артилерії та хімічні отруйні речовини.

Перед дрібною промисловістю й ремісниками гітлерівцями було поставлено завдання здійснювати для воїнських частин ремонт взуття й обмундирування, виготовляти різноманітні воєнно-господарські предмети. Окрім того, дрібні виробники мусили постачати на місцеві ринки товари широкого вжитку, використовуючи місцеву сировину й залишки радянських військових матеріалів [16, с. 166].

Деякий дефіцит кваліфікованих робітників й інженерів, а також страх гітлерівців перед залученням ненависних їм фахівців слов'ян або євреїв до промислового виробництва (останнє у зв'язку з частими акціями саботажу), змусили привозити до окупованих областей виробників і робітників з інших країн. Так, у Німеччині й Голландії з початку 1942 р. проводилося широкомасштабне вербування ремісників, під керівництвом яких планували відкрити на окупованих територіях Сходу "зразкові підприємства". З цією метою Голландська економічна делегація, що приїжджала в окуповані райони СРСР у травні–червні 1942 р., досліджувала можливості "переселення ремісників з Голландії та передислокації звідти більшості кустарних підприємств". Однак цим вся акція й обмежилася [16, с. 168].

Набагато більша кількість коллаборантів із західноєвропейських країн прагнули просто пограбувати природні багатства слов'янських земель. Офіційно цей грабунок було вдягнуто в шати "хрестоносного походу цивілізації проти більшовизму". З цією метою було створено "Нідерландську східну компанію", "Бельгійське східне товариство", норвезьке економічне товариство "Аустрвеч" і "Французьке східне товариство" [17, с. 187]. Головна причина цього явища полягала, насамперед, у недостатності німецьких виробничих сил і потужностей промисловості.

Уже на другий місяць війни, 28 липня 1941 р., вийшов наказ райхсмістра Тодта про використання праці радянських громадян на найважчих фізичних роботах. У ньому, зокрема, писалося: "На російській території діють інші правила використання робочої сили, ніж у Західній Європі. Використання робочої сили потрібно головним чином здійснювати в порядку трудової й тяглової повинностей без будь-якої винагороди" [10, с. 191].

Нацисти розробили особливо жорстокі методи експлуатації населення захоплених у Східній Європі територій. У циркулярі господарського штабу німецького командування від 4 грудня 1941 р. підкреслювалося: "Німецькі кваліфіковані робітники мають використовуватися у воєнній промисловості, вони не повинні копати землю й розбивати каміння, для цього існують росіяни" [18, с. 493].

Цей циркуляр передбачав використовувати працю "унтерменшів" на найважчих ділянка виробництва й видобувної промисловості – у шахтах, прокладанні доріг, шкідливому хімічному й металургійному виробництві. Для ефективнішої експлуатації промислового пролетаріату створювалися трудові колонії. Тривалість робочого дня в них сягала 14 год на добу. Роботи здійснювалися під наглядом допоміжної поліції та солдатів. Повільно й неакуратно працюючі піддавалися найжахливішим покаранням, включно із розстрілами. За каторжні роботи місцеві робітники отримували як оплату 200 гр хліба на день [16, с. 169].

Генеральний уповноважений Рейху з використання робочої сили Заукель підкреслював необхідність "мобілізації всієї без залишку робочої сили". Він встановив насту-

пну черговість задоволення заявок на робочу силу, виходячи зі рівня важливості різних галузей промисловості:

❖ Німецька промисловість і сільське господарство.

❖ Військово-будівельні роботи на окупованій території.

❖ Роботи з обслуговування армії.

❖ Різноманітні роботи, які організовує німецька цивільна влада на окупованій території.

❖ Сільськогосподарські роботи в окупованих областях [16, с. 176–177].

Нацистська промислово-економічна політика, яка спрямовувалася переважно на сировинне пограбування краю, жодним чином не сприяла становленню або реанімації вітчизняного промислового комплексу. Відсутність робочих місць і незадовільний рівень оплати праці на тих підприємствах, що функціонували, серйозно погіршили життєвий рівень населення у містах Райхскомісаріату України. Безправ'я в абсолютній формі, у яке було поставлено український народ в умовах гітлерівської окупації, посилювалося специфічною продовольчою політикою властей, яка серед українського міського населення отримала назву "голодні звірства". Голод, що мав місце серед населення, особливо у містах, був, безумовно, штучним. "Ми не беремо на себе ніяких зобов'язань щодо того, аби годувати російський народ з цих областей достатку" [14, с. 113]. Ця теза була наскрізною в усіх окупаційних документах, що стосувалися життєвого рівня міського українського населення. Награбовані продовольчі продукти німці передавали вермахту або відправляли цивільному населенню Німеччини. Мешканцям українських міст залишалося все непридатне для вжитку "арійцями". Окрім того, що українські міста випадали із системи розподілу, окупаційна влада проводила ще цілі реквізиції продовольчих запасів у міських магазинах, на складах і в приватних помешканнях [14, с. 113].

Уже на вересень 1941 р. продовольча ситуація у великих містах України могла характеризуватися не інакше як глобальна і затяжна продовольча криза. Навіть у документах військової адміністрації групи армій "Південь" наголошувалося на неприпустимій байдужості, з якою ставиться цивільна окупаційна влада до справи постачання міст харчовими товарами. Продовольче питання називалося "надзвичайно критичним", "особливо гострим". Підкреслювалося, що Київ, Харків, Запоріжжя, Дніпропетровськ і Полтава стоять на порозі масштабного голоду" [19, арк. 58–60].

Безперечно, така "турбота" військового командування про долю міського населення України була викликана не якимись гуманістичними міркуваннями, а бажанням зберегти спокій у тиловій зоні, прагненням не допустити голодних бунтів, а відтак дестабілізації обстановки в містах, які були важливими центрами комунікацій, ремонту техніки тощо.

Яскраво характеризує політику гітлерівців стосовно продовольчого забезпечення міського населення України ситуація в Києві. Так, упродовж першого місяця окупації не було видано цивільним громадянам жодного граму продовольства. Кияни харчувалися з тих запасів, які зробили до приходу німців, завдяки викраденому в день безвладдя (18 вересня 1941) із магазинів та складів і з міських ринків (на них мали змогу отоварюватися ті нечисленні мешканці міста, що мали грошові запаси або могли заробити німецькі марки). Згодом, коли окупаційна влада оголосила про отоварення хлібних карток, на одного їдця в жовтні–грудні 1941 р. припало 1,6 кг хліба, тобто, 53 г на день, у січні–лютому 1942 – 73, у березні–липні 1943 – 93, у серпні 1942 р. – 200 г. Крім того, працюючі додатково отримували 2 кг хліба на місяць [12, с. 226].

Попри те, що гітлерівська цивільна адміністрація встановила норму харчування для окупованих міст у розмірі 850 ккл/день, у Києві вона ледве сягала 500 ккл (це при мінімальній медичній нормі 1200 ккл/день на людину).

Київ, на жаль, не був сумним винятком. Норма продовольчих карток, наприклад, у Дніпропетровську і промислових центрах Донбасу становила:

Хліб на:	**на тиждень, г**	**на день, г**
працюючого	1800	260
утриманця	1200	170
Масло на:		
працюючого	50	7
утриманця	30	4
М'ясо на:		
працюючого	70	10
утриманця	40	6
Овочі на:		
працюючого	2500	350
утриманця	2300	310
Крупи на:		
працюючого	150	21
утриманця	100	14 [12, с. 226]

При цьому потрібно враховувати, що через серйозне знищення промисловості, соціальної, освітньо-культурної та інших сфер життя, знайти роботу в містах вдавалося небагатьом. Усього у містах України змогли працевлаштуватися 500 тис. осіб, що становило лишень 4 % від усього міського населення України [20, арк. 26]. Масове безробіття вкупі з постійним недоїданням, відсутністю опалення й повноцінного медичного обслуговування призвели до катастрофічного падіння рівня життя, який на зиму 1941–1942 рр. характеризувався як перманентний голод. Свого апогею у цей час голод досягнув у Харкові (у зоні німецької військової адміністрації), де щодня помирало до 500 чол. [14, с. 114]. Про становище у цьому місті писав командуючий військами оперативного тилового району групи армій "Б" у звітах до верховного командування: "Як і раніше, дуже важке становище з постачанням цивільного населення зберігається у Харкові. Існує дуже велика невідповідність між заробітною платою та цінами на продукти харчування. (...) Інспекція повідомила, що вона не може забезпечити продуктами харчування непрацююче населення. Інші категорії громадян також не можуть прожити за рахунок продуктів, що їм видають" [21, арк. 144–145].

Намагаючись врятуватися від голоду, міські мешканці нерідко вживали неякісні, неїстівні речі, різноманітні сурогати. Наслідки вживання таких ерзац-продуктів були жахливі – часті випадки смерті від отруєння. Зокрема, у Полтаві лише від одного випадку отруєння авіаційним маслом померло 20 осіб [12, с. 227].

Масовим явищем стало переселення міщан до сільської місцевості й обмін речей і промислових виробів на продовольчі товари [22, арк. 21].

Голодні муки населення погіршувалися через незадовільний стан медичного обслуговування й антисанітарію. У містах розгорілися епідемії черевного й висипного тифу, дизентерії, туберкульозу. Так, у 1942 р. захворюваність висипним тифом порівняно з 1939 р. зросла у 75 разів, черевним – у 12, дифтеритом – у 18 разів [14, с. 115].

У містах України, окупованих гітлерівцями, було повністю паралізовано роботу міського транспорту, у Києві, Харкові, Дніпропетровську й Полтаві поява трамваю була "небаченим святом", яке вихвалялося в окупаційній пресі.

За умов фашистської окупації міське населення України катастрофічно скорочувалося. Через надзвичайно високу смертність і відплив мешканців до сільської місцевості у Києві залишилося 180 тис. жителів (із 800 тис.), у Пол-

Taras Shevchenko National University

таві – 90 (із 130), Дніпропетровську – 187 (із 550), Вінниці – 35 (із 96 тис.) тощо [14, с. 115–116].

Підводячи підсумки, зазначимо, що нацистська промислово-економічна політика в Україні зводилася до руйнування вітчизняного промислового сектора й пограбування сировинної продукції, вивіз устаткування й робочої сили до Європи. Нацисти не зуміли налагодити навіть видобувної промисловості, украй необхідної для продовження затяжної війни. Можна констатувати, що безглузда расова маячня про винищення слов'янського населення по суті не відповідала навіть життєвим інтересам гітлерівського рейху, для якого, з чисто прагматичного погляду, було б вигідніше використати існуюче в Україні промислове виробництво, а не знищувати його.

Ліквідація основи промислового сектору вітчизняної економіки призвела до стрімкого падіння рівня життя в містах, розвалу соціального, муніципального господарства тощо. Штучне стримування постачання до міст сільськогосподарських товарів, відсутність у населення міст грошей (через шалений рівень безробіття) і неможливість проведення натурального обміну із селом (бо ж у містах майже не вироблялося промтоварів) поглибили перманентну кризу в містах, знизили життєвий рівень населення й у першу ж воєнну зиму призвели до масового голоду в усіх великих міських центрах України.

Політика нацистів, спрямована на створення дрібного виробництва в містах, була безуспішною через численні обмеження і штучні перепони. Відновлені підприємства працювали винятково на поточні потреби вермахту, а тому не могли ліквідувати існуючого безробіття. Більше того, навіть забезпечення харчовими й промисловими виробами працюючих не задовольняло мінімальних потреб. Норма продуктів, які населення отримувало за картками, була у 2,5 рази нижча від мінімально допустимого рівня калорійності харчових продуктів. Фактично робота в промисловому секторі за роки гітлерівської окупації не була гарантією від голодної смерті, а лише засобом її тимчасової відстрочки.

1. Немецко-фашистский оккупационный режим. – М., 1965. 2. *Загорулько М.М.*, *Юденков А.Ф.* Крах экономических планов фашистской Германии на временно оккупированной территории СССР. – М., 1970. 3. *Загорулько М.М.*, *Юденков А.Ф.* Крах плана "Ольденбург". – М., 1980. 4. *Жилин П.А.* Как фашистская Германия готовила нападение на Советский Союз. – М., 1966 та ін. 5. *Земсков В.Н.* Ведущая сила всенародной борьбы. Борьба советского рабочего класса на временно оккупированной фашистами территории СССР (1941–1944 г.г.). – М., 1986. 6. *Гриднев В.М.* Борьба крестьян оккупированных областей РСФСР против немецко-фашистской оккупационной политики. – М., 1976 та ін. 7. *Коваль В.С.* "Барбаросса". Истоки и история величайшего преступления империализма. – К., 1989. 8. *Вєтров І.Г.* Економічна експансія третього рейху в Україні. – К., 2000. 9. *Проэктор Д.М.* Агрессия и катастрофа. – М., 1968. 10. Преступные цели – преступные средства. Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР. – М., 1985. 11. *Вознесенский Н.А.* Военная экономика СССР в период Великой Отечественной войны. – М., 1947. 12. *Коваль М.В.* Україна в другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945). – К., 1999. 13. *Загорулько М.М.*, *Юденков А.Ф.* Крах плана "Ольденбург". – М., 1980. 14. *Коваль М.В.* Україна: 1939–1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії. – К., 1995. 15. *Земсков В.Н.* Ведущая сила всенародной борьбы. Борьба советского рабочего класса на временно оккупированной фашистами территории СССР(1941–1945). – М., 1986. 16. *Ковалёв Б.Н.* Нацистская оккупация и коллаборационизм в России 1941–1944. – М., 2004. 17. *Мюллер Н.* Вермахт и оккупация (1941–1944). – М., 1974. 18. Нюрнбергский процесс. – М., 1957. – Т. 1. – С. 493. 19. ЦДАВО України. – Ф. КМФ – 8, оп. 2, спр. 154. 20. ЦДАВО України. – Ф. КМФ – 8, оп. 1, спр. 74. 21. ЦДАВО України. – Ф. КМФ – 8, оп. 1, спр. 196. 22. ЦДАГО України – Ф. 1, оп. 23, спр. 454.

Надійшла до редколегії 28.01.05

А. Пижик, канд. іст. наук
О. Купчик, канд. іст. наук

ВСТАНОВЛЕННЯ ДИПЛОМАТИЧНИХ ВІДНОСИН МІЖ УСРР І НІМЕЧЧИНОЮ (1920–1922)

Проаналізовано особливості переговорного процесу з установлення дипломатичних відносин між УСРР та Німеччиною в 1920–1922 рр.

This article analyzes the peculiarities of negotiations on installation diplomatic relations between Ukrainian SSR and German in 1920 – 1922.

Важливим напрямом зовнішньополітичної діяльності України є розвиток двосторонньої співпраці. Розвиваючи відносини з європейськими країнами, українська держава може спертися на попередній історичний досвід. Серед держав, з якими Україна має значні традиції взаємостосунків, виокремлюється Німеччина.

Українсько-німецькі відносини у XX ст. викликали значний інтерес дослідників. Роботи радянських істориків традиційно відзначалися пріоритетом висвітлення ідеологічного протистояння між капіталістичною Німеччиною та радянською Україною [5; 13; 30; 34]. Останнім часом науковці зосередили свої зусилля на вивченні українсько-німецьких відносин у 1917–1920 рр., в умовах відновлення незалежної української державності. Лише в окремих наукових роботах опосередковано розглядається проблема двосторонніх відносин УСРР у 1920–1922 рр. [2–4; 14; 15] Практично залишається поза увагою сучасних дослідників невеликий післяреволюційний період, протягом якого радянська Україна виступала як суб'єкт міжнародних відносин і намагалася встановити дипломатичні стосунки із західноєвропейськими країнами, зокрема з Німеччиною. Виходячи з цього, метою нашої статті є аналіз переговорного процесу між УСРР та Німеччиною у 1920–1922 рр., а також дослідження особливостей встановлення дипломатичних відносин між двома державами.

Після утвердження радянської влади в Україні восени 1920 р. голова уряду і народний комісар закордонних справ УСРР Х. Раковський 13 грудня запропонував урядам європейських держав встановити дипломатичні відносини з УРСР [9, с. 383]. Офіційне визнання країнами Європи дозволяло радянській Україні активізувати зовнішньоекономічні стосунки з іноземними державами [5, с. 31], ліквідувати за кордоном посольства УНР [16, с. 13] й організувати закордонні представництва УСРР, проводити на території іноземних держав, за дипломатичної підтримки, підривні операції [31, с. 475].

Організовуючи діалог із західноєвропейськими країнами, уряд УСРР особливу увагу приділив Німеччині. Ураховуючи попередній досвід українсько-німецьких стосунків часів Центральної Ради, Української Держави П. Скоропадського і Директорії УНР, РНК УСРР, протягом 1919–1920 рр., [25, арк. 2] неодноразово пропонувала уряду Німеччини відновити офіційні стосунки. Оскільки Україна як самостійна держава уже була визнана Німеччиною у 1918 р., тому мова має йти не про встановлення дипломатичних відносин, а їх відновлення. І те, що в період визнання України Німеччиною першу представляли уряди УНР і Гетьманату П. Скоропадського, а тепер – радянська влада, не повинно, на думку керівництва УСРР, завадити відновленню офіційних стосунків [32]. Цьому мала сприяти зацікавленість німецьких фінансово-промислових кіл у співпраці з Україною, зокрема у галузі цукрового виробництва, залізничного транспорту і металургійної промисловості, ринку збуту промислових товарів [24].

© А. Пижик, О. Купчик, 2006

www.Ukrainian Shevchenko University

Восени 1920 р. УСРР, як відомо з листа Х. Раковського наркому закордонних справ РСФРР Г. Чичеріну від 23 листопада 1920 р., проводила неофіційні консультації з Берліном про можливість встановлення дипломатичних відносин. Цьому сприяло укладання УСРР 18 жовтня 1920 р. прелімінарного мирного договору з Польщею й очікуване офіційне визнання радянської України польською державою [33, арк. 114]. На початку 1921 р. РНК УСРР уповноважила проводити переговори з німецьким урядом представника НКЗС РСФРР у Берліні – В. Коппа. Переговорний процес проходив складно. По-перше, німці вимагали, щоб угода розпочиналася не словами: "український радянський і німецький уряди уклали цей договір", а: "представники німецького та українського радянського урядів підписали договір". По-друге, Берлін вимагав проводити переговори в межах укладання угоди про обмін військовополоненими і біженцями. Її підписання, на думку німецької сторони, мало бути основою для укладання між двома державами політичного договору. Водночас Німеччині для вступу у відносини з країною, що перебувала в міжнародній ізоляції, був необхідний прецедент. Вона вбачала його у ратифікації УСРР і Польщею Ризької мирної угоди: безпосереднє визнання УСРР Польщею засвідчувало її опосередковане визнання Францією, яка визначала зовнішньополітичний курс польської держави.

7 лютого 1921 р. Г. Чичерін повідомив Х. Раковського, що Берлін відмовляється визнати УСРР і встановити з нею дипломатичні відносини [33, арк. 112, 120]. 16 лютого В. Копп передав німецькому уряду такі пропозиції РНК УСРР: 1) створити при бюро РСФРР з репатріації військовополонених у Німеччині український підвідділ, з наданням останньому права безпосередніх відносин з німецьким урядом (це означало б визнання УСРР де-факто), 2) ліквідувати посольство УНР у Берліні, 3) включити до договору таємну статтю про зобов'язання Німеччини визнати УСРР відразу після затвердження останньою Ризької мирної угоди, 4) договір має ратифікувати німецький рейхстаг [11, арк. 25]. Уже за три дні В. Копп доповів Х. Раковському, що уряд Німеччини відхилив ці пункти [33, арк. 120–126]. Тоді РНК УСРР запропонувала ліквідувати хоча б посольство УНР. Однак переговори в другій половині лютого 1921 р. позитивного результату не дали. Німеччина не погоджувалася зі статтями про 1) політичний договір, 2) взаємне визнання, 3) обмін повноважними представництвами чи уповноваженими зі справ репатріації. Єдиною поступкою німецької сторони була готовність надати українському відділенню при російському бюро із репатріації особливий статус, тобто право екстериторіальності.

Німецькі дипломати висловилися проти ліквідації у Берліні посольства УНР. В. Копп, у листі до Х. Раковського від 2 березня 1921 р., все ж таки, припустив можливість включення до угоди таємної статті [33, арк. 204]. Подальші переговори принесли деякі зміни. Німецькі політики використали бажання РНК УСРР ліквідувати посольство УНР, щоб відмовити її від пункту про взаємне визнання. 7 березня В. Копп інформував уряд УСРР, що німці зупинилися на такому проекті договору: 1) угода укладається від імені уповноважених урядів, а не самих урядів, 2) установами для виконання репатріаційної угоди, аналогічної договору між РСФРР і Німеччиною "Про повернення на батьківщину військовополонених і цивільних інтернованих" від 19 квітня 1920 р., є представництва РСФРР у Берліні й Німеччини у Москві. Німецькому уряду дозволялося мати свої відділення в Україні. Зважаючи, що військовополонені – громадяни УСРР, відповідно до російсько-німецького договору, уже повернулися додому за допомогою бюро РСФРР, німці не погодилися на організацію в Берліні управління уповноваженого УСРР зі справ репатріації. Водночас Німеччина дала згоду припинити стосунки з урядом УНР, а також припустила ймовірність включення до договору таємної статті. У цей же день, 7 березня 1921 р., Х. Раковський відповів В. Коппу, що, оскільки українські військовополонені уже повернулися, а німецькі ще перебувають в УСРР, остання укладе з Німеччиною невигідний договір: німецький уряд матиме свого представника у Харкові, а УСРР у Берліні – ні. В. Коппу наказали й далі домагатися акредитації в Берліні представника УСРР. Х. Раковський писав російському дипломату: "Він може називатися як завгодно – представником Червоного хреста України (репатріацією займалися організації міжнародного Червоного хреста – авт.), важливо одне, щоб він там був" [33, арк. 133].

Поступливість німецької сторони обумовило укладання урядами УСРР і Польщі 18 березня 1921 р. мирного договору у Ризі. В. Копп телеграфував 30 березня Х. Раковському, що визнання УСРР Польщею сприятиме підписанню українсько-німецького договору на вигідних для України умовах. Радянські дипломати у Берліні та Москві (у столиці РСФРР переговори від УСРР проводив паралельно М. Левицький) наполегливо домагалися визнати уряд радянської України, якщо не деюре, то хоча б де-факто [7, арк. 2].

23 квітня 1921 р. між УСРР і Німеччиною було укладено угоду "Про обмін військовополоненими і цивільними інтернованими". Від УСРР її підписав – В. Копп, від Німеччини – М. Шлезінгер. Цими домовленостями характер відносин між договірними сторонами не визначався [6, арк. 14; 21, арк. 112; 27, арк. 46]. Угода обмежувалася питанням обміну населенням. Уповноважений Німеччини із справ репатріації в РСФРР міг заснувати свої підвідділи в Україні, зокрема у Харкові, Одесі й Києві. При бюро РСФРР із справ репатріації в Німеччині створювалося українське відділення [35]. 8 червня 1921 р. начальником німецького відділення зі справ репатріації в УСРР (Харкові) став – Е. Зассе [8, арк. 29; 20, арк. 4, 40]. 28 серпня 1921 р. главою українського відділення при бюро РСФРР із справ репатріації у Німеччині було призначено В. Ауссема, його секретарем – Н. Калюжного, членами місії – Маренка і Григоровича [1, арк. 32; 17, арк. 67]. Це відділення проводило експертизу українських справ: приймало від українських емігрантів у Німеччині заяви на повернення в Україну, перевіряло матеріали і надавало центральному апарату НКЗС УСРР усю необхідну інформацію для прийняття рішення про кожну особу [8, арк. 8].

Прибуття В. Ауссема до Німеччини оцінювалося керівництвом УСРР як черговий крок на шляху до підписання політичного договору [7, арк. 20]. 13 вересня В. Ауссем поставив перед німецькою стороною питання про створення у Берліні торговельного представництва УСРР. Проте, німці, посилаючись на відсутність українсько-німецької торговельної угоди і непоширення на УСРР дії "Тимчасового договору" між РСФРР і Німеччиною від 6 травня 1921 р., відхилили цю пропозицію. Водночас УСРР не доводилося сподіватися на допомогу РСФРР. В. Ауссем інформував 25 листопада 1921 р. Х. Раковського, що представник РСФРР у Німеччині – М. Крестинський не буде домагатися поширення на УСРР дії російсько-німецьких домовленостей [8, арк. 16].

Німецький уряд продовжував заперечувати можливість укладання з УСРР політичного договору. Відмову Німеччини визнати УСРР В. Ауссем, у листі до Х. Раковського від 14 жовтня 1921 р., пояснював її небажанням ускладнювати стосунки із Францією, яка намагалася перешкодити радянсько-німецькому зближенню. Водночас, В. Ауссем наголошував на тому, що німецький уряд проводив таємну політику, зокрема прагнув повернути в Україну П. Скоропадського, тому для тиску він пропонував заборонити до підписання торго-

Електронна версія

вельної угоди, надавати німецьким промисловцям концесії в Україні [8, арк. 15]. Однак аргументи РНК УСРР, що до Харкова уже прибуло польське посольство і проходять переговори про надання концесій і підписання торговельної угоди з Чехословаччиною, згідно з листом Х. Раковського В. Ауссему від 14 жовтня 1921 р., на уряд Німеччини не подіяли [8, арк. 15 зв.].

9 грудня 1921 р. В. Ауссем інформував голову РНК УСРР, що якщо не вжити ефективних заходів, то підписання українсько-німецького торговельного чи політичного договору може затягуватися безкінечно. Радянський представник радив не приймати німецькі дипломатичні паспорти, позбавити німецькі репатріаційні установи в Україні права екстериторіальності і вдатися аж до погрози відкликати з Берліна українського представника і вислати з УСРР – німецького [8, арк. 18]. Уряд УСРР ультиматуму Німеччині не висунув, республіканське керівництво розраховувало, що економічний аспект змусить уряд Німеччини піти на поступки. У грудні 1921 р. у Москві проходили переговори щодо надання німецьким промисловцям концесій криворізької руди. З цього приводу В. Ауссем писав В. Яковлеву 29 грудня, що необхідно проводити переговори від імені радянської України, бо інакше робота дипломатів УСРР у Берліні не матиме ефекту [8, арк. 28 зв.].

Українсько-німецьке зближення намітилося на початку лютого 1922 р., коли до Берліна з візитом прибув Х. Раковський. Під час зустрічі з німецьким міністром закордонних справ В. Ратенау, голова РНК УСРР не ставив питання політичного договору, а наголосив на необхідності розвивати між країнами економічну співпрацю [36]. Уже 2 лютого Х. Раковський повідомив Москву про можливість укладання українсько-німецької економічної угоди [3, с. 105]. 8 квітня 1922 р. В. Ауссем і З. Гай підписали у Берліні протокол про обмін торговельними місіями [13, с. 115]. Торговельним представником УСРР у Німеччині було призначено Ю. Новаковського. Торгпредом Німеччини в УСРР став Гаушильд [10, арк. 32, 52]. Підписати ж саму торговельну угоду сторони планували згодом [19, арк. 19].

Під час переговорів РСФРР і Німеччини у м. Рапалло член радянської делегації Х. Раковський запропонував, щоб в угоді взяла участь й УСРР [8, с. 120–126]. Уряд РСФРР виступив проти цього. Внаслідок цього Рапальський договір з Німеччиною 16 квітня 1922 р. підписала РСФРР [29]. Лише після цього, у травні, заступник голови НКЗС РСФРР – М. Литвинов запропонував офіційному Берліну поширити дію Рапальського договору на УСРР і закавказькі країни [15, с. 134]. 27 травня 1922 р. німецький МЗС повідомив НКЗС УСРР про встановлення між ними дипкур'єрського зв'язку [34, с. 37].

Однак каменем спотикання стала заява В. Ауссема, щоб Німеччина повернула УСРР заборговані Гетьманату П. Скоропадського за постачання продовольчих товарів 410 млн марок золотом. Кошти переводилися німцями на рахунок у німецькому державному банку. Постачання було виконане, але, коли було потрібно отримати гроші ні уряду П. Скоропадського, ні Директорії УНР на українських землях вже не було, реальна влада належала більшовикам. Уряд УНР в екзилі вимагав у німецького уряду повернути ці кошти. Останній надіслав 10 жовтня 1920 р. послу УНР у Берліні – М. Поршу ноту, у якій визнав законність претензій і висловив готовність сплатити борг. Ще у 1919 р. Х. Раковський опротестовував наміри Берліна сплатити гроші уряду УНР [8, арк. 15; 13, с. 116]. У червні 1922 р. РНК УСРР знову порушила питання про німецький борг [19, арк. 19]. Німецький уряд заявив, що це не відповідає Рапальському договору, який скасував взаємні фінансові претензії РСФРР і Німеччини [2, с. 215], і переговори були перервані. М. Литвинов повідомив Москву про вимогу українського представника, яку той поставив за вказівкою Х. Раковського. До Берліна виїхав Г. Чичерін і припинив ініціативу українських дипломатів [14, с. 297].

Українсько-німецькі переговори, які проходили паралельно у Берліні [26, арк. 8, 43] і Харкові [28], відновилися у липні і тривали до жовтня 1922 р. У Берліні їх, через хворобу В. Ауссема, проводив секретар місії Н. Калюжний і в. о. повпреда УСРР у Німеччині повпред УСРР у Чехословаччині – М. Левицький [22, арк. 85]. З німецької сторони у Харкові консультації проводив З. Гай [23, арк. 3].

У жовтні 1922 р. радянські дипломати намагалися прискорити офіційне визнання Німеччиною УСРР. Вони поширили за кордоном чутку про запланований візит до УСРР прем'єр-міністра Франції Е. Ерріо. На думку українських дипломатів німці, боячись допустити українсько-французьке зближення, мали якнайшвидше підписати з УСРР угоду про взаємне визнання. РНК УСРР треба було поспішати, бо виявлення Берліном блефу щодо поїздки Е. Ерріо до Харкова могло завадити поширенню дії Рапальського договору на УСРР [10, арк. 89].

У другій половині жовтня 1922 р. керівництво УСРР уже не сумнівалося, що договір з Німеччиною буде підписано. Переговори тривали до початку листопада. Угоду про поширення дії Рапалльського договору на радянські Україну, Білорусію, Грузію, Азербайджан, Вірменію і Далекий Схід було укладено у Берліні 5 листопада 1922 р. Від УСРР її підписав В. Ауссем, від інших радянських республік – повпред РСФРР у Берліні М. Крестинський, від Німеччини – А. Мальцан [12, арк. 21]. Договір складався зі вступу і дев'яти статей: УСРР визнавалася незалежною державою (ст. 1), взаємні фінансові претензії мали вирішуватися після їх додаткового вивчення (ст. 2), сторони обмінювалися дипломатичними представництвами (ст. 4), дипломати мали утримуватися від агітації і пропаганди, спрямованої проти уряду країни акредитації (ст. 7) [30, с. 130]. 9 грудня 1922 р. РНК УСРР призначив повпредом у Берліні В. Ауссема [26, арк. 48]. 14 грудня ВУЦВК ратифікував угоду [18, арк. 3]. Німеччина передала право представництва в УСРР своєму послу в РСФРР, який на початку 1923 р. призначив генеральним консулом в УСРР З. Гая [13, с. 121]. Посольство УНР у Берліні було ліквідоване [4, с. 99].

Таким чином, встановивши офіційні відносини з Німеччиною, уряд УСРР домігся ліквідації посольства УНР у Берліні, створив власне повноважне представництво у західноєвропейській країні. Хід переговорів свідчив, що обидві держави, незважаючи на суттєві ідеологічні розбіжності, були зацікавлені в налагодженні взаємовигідного співробітництва. У межах однієї статті висвітлити всі аспекти встановлення дипломатичних відносин між Україною і Німеччиною неможливо. Подальшого вивчення вимагають проблеми використання українських дипломатичних місій у Німеччині з метою проведення агітаційно-пропагандистської, "підривної" діяльності, взаємостосунки між дипломатами УСРР та РСФРР під час проведення українсько-німецьких переговорів, сприйняття німецькими політиками підписаних угод з радянською Україною та ін.

1. Выписки из постановлений Политбюро ЦК КП(б)У по вопросам НКИД (7 июня – 20 января 1922 г.) // ЦДАВО України. – Ф. Р.–4 сч., оп. 1 с., спр. 543, арк. 1–65. 2. *Волковинський В.М., Кульчицький С.В.* Християн Раковський. Політичний портрет. – К., 1990. 3. *Головко В. А., Станчев М. Г., Чернявский Г. И.* Между Москвой и Западом. – Х., 1994. 4. *Гольчевський Ф., Ягніщак В.* Україна у планах Німеччини в міжвоєнний період // Українські варіанти. – 1998. – № 2 (4). 5. *Джеджула А. Е.* Международные экономические отношения Украины в 1920 – 1922 гг.: Автореф. дисс. … канд. ист. наук. – Киев, 1967. 6. Договора и соглашения РСФСР и УССР с различными странами (12 февраля 1920 – 9 февраля 1921 гг.) // ЦДАВО України. – Ф. Р. –4 сч., оп. 1с., спр. 627, арк. 1–59. 7. Договор между Украиной и Германией (5 мая – 27 декабря 1921 г.) // ЦДАВО України. – Ф. Р. – 4 сч., оп. 1 с., спр. 655, арк. 1–155. 8. Доклады Полномочного представителя УССР в Германии (1 августа 1921 – 12 февраля 1922 гг.) // ЦДАВО України. – Ф. Р. –4 сч., оп. 1 с.,

спр. 549, арк. 1–29. 9. Документы внешней политики СССР : В 3 т. – М., 1959. – Т. 3. 10. Информационные сводки и доклады посольства УССР в Польше (16 февраля 1922 – 30 января 1923 гг.) // ЦДАВО України. – Ф. Р. – 4 сч., оп. 1 с., спр. 591, арк. 1–233. 11. Информационные сводки о Германии (декабрь 1921 – октябрь 1922 гг.) // ЦДАВО України. – Ф. Р. – 4 сч., оп. 1с., спр. 550, арк. 1–25. 12. Информационный доклад дипломатического отдела НКИД УССР (15 апреля 1922 г.) // ЦДАВО України. – Ф. Р. – 4 сч., оп. 1с., спр. 697, арк. 1–21. 13. *Кулінич І.М.* Українсько-німецькі історичні зв'язки. – К., 1969. 14. *Кульчицький С.В.* Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928 рр.). – К., 1996. 15. *Кульчицький С.В.* УСРР в добу нової економічної політики (1921–1928 рр.). – К., 1995. 16. *Кучик О.С.* Україна в зовнішній політиці Антанти (1917–1920 рр.): Автореф. дис. … канд. іст. наук. – Л., 2001. 17. Материалы о взаимоотношениях с Польшей (20 августа – 15 октября 1921 г.) // ЦДАВО України. – Ф. Р. – 4 сч., оп. 1с., спр. 667, арк. 1–141. 18. Обзорные статьи о внешней политике УССР (19 апреля – 5 августа 1923 г.) // ЦДАВО України. – Ф. Р.– 4сч., оп. 1с., спр. 700, арк. 1–9. 19. Отчет НКИД УССР в ЦК КП(б)У о его деятельности (2 января – 23 декабря 1922 г.) // ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 20, спр. 1035, арк. 1–216. 20. Переписка с представителем НКИД УССР в Москве (31 мая – 13 августа 1921 г.) // ЦДАВО України. – Ф. Р. – 4 сч., оп. 1 с., спр. 640, арк. 1–64. 21. Переписка с НКИД РСФСР (5 февраля – 29 ноября 1921 г.) // ЦДАВО України. – Ф. Р. – 4 сч., оп. 1 с., спр. 674, арк. 1–112. 22. Переписка с полномочными представителями УССР за границей // ДАГО України. – Ф. 1, оп. 20, спр. 1029, арк. 1–170. 23. Переписка с Уполномоченным НКИД УССР в Киеве (20 апреля – 25 августа 1922 г.) // ЦДАВО України. – Ф. Р. – 4 сч., оп. 1 с., спр. 575, арк. 1–8. 24. Перспективи українсько – німецького економічного співробітництва // Вісти ВУЦВК. – 1922. – 11 черв. 25. Подборка дипломатических документов о внешней политике УССР (1919–1921 гг.) // ЦДАВО України. – Ф. Р. – 4 сч., оп. 1 с., спр. 626, арк. 1–64. 26. Положение о Протокольной части НКИД УССР (5 апреля 1921 г.) // ЦДАВО України. – Ф. Р. – 4 сч., оп. 1 с., спр. 616, арк. 1–138. 27. Постановления и протоколы СНК УССР и УЭС (4 августа – 30 декабря 1921 г.) // ЦДАВО України. – Ф. Р. – 4 сч., оп. 1 с., спр. 20, арк. 1–230. 28. Прибуття представника Німеччини // Вісти ВУЦВК. – 1922. – 1 черв. 29. Радянсько – німецька угода // Вісти ВУЦВК. – 1922. – 21 квіт. 30. *Росенко И. А.* Советско–германские отношения 1921–1922 гг. – Ленинград, 1965. 31. Советская Россия и капиталистический мир в 1917–1923 гг. – М., 1957. 32. Справи дипломатичні // Вісти ВУЦВК. – 1921. – 28 січ. 33. Справки и переписка о взаимоотношениях УССР с Австрией, Болгарией, Германией, Польшей и Турцией (25 февраля 1920–11 апреля 1921 гг.) // ЦДАВО України. – Ф. Р. – 4 сч., оп. 1 с., спр. 628, арк. 1–250. 34. *Сташевський Д.* За мирні відносини з капіталістичним світом. – К., 1963. 35. Угода між Україною та Німеччиною // Вісти ВУЦВК. – 1921. – 5 трав. 36. Україна і Німеччина // Вісти ВУЦВК. – 1922. – 18 лют.

Надійшла до редколегії 31.01.05

Т. Полушкіна, канд. іст. наук
М. Парахіна, канд. іст. наук

СОЦІАЛЬНІ, ЕКОНОМІЧНІ ПРОБЛЕМИ ПІДГОТОВКИ ТА ЗБЕРЕЖЕННЯ НАУКОВИХ КАДРІВ В УКРАЇНІ (90-І РОКИ XX СТОЛІТТЯ)

Розглянуто проблеми збереження та підготовки кадрового потенціалу української науки, підвищення кваліфікації наукових кадрів через призму політичних, економічних та соціальних змін в Україні у 1990-х рр. XX ст. Цей період в історії науки можна охарактеризувати як найскладніший у розвитку власного наукового потенціалу.

In the article there is the given information of the social, economic problems related to the problem of the scientific personnel 90th training in to the XX item In fact this period was one of most difficult in industry of development of Ukrainian science which only began the independent development.

Прогрес науки і техніки є одним з головних джерел інтенсифікації різних галузей народного господарства, підвищення продуктивності праці. У свою чергу, прискорення науково-технічного прогресу залежить від рівня наукового потенціалу. При цьому, поняття *науковий потенціал* слід розглядати як комплексну величину, що характеризує становище окремої організації чи регіону в цілому в контексті здатності вирішувати заплановані науково-технічні завдання. Інтелектуальний потенціал займає особливе місце серед рушійних сил науково-технічного прогресу. Перед Україною в 90-х рр. XX ст. постало важливе питання збереження і нарощування рівня інтелектуального потенціалу, удосконалення його структури відповідно до нових умов життя.

Аналізуючи стан наукового потенціалу сучасної країни, необхідно звернути увагу на його складові: матеріально-технічну, інформаційну, організаційну, а також кадрову, яка є однією з головних. У сучасних умовах зростають вимоги щодо наукових кадрів, посилюється їх економічна і соціальна роль.

Важливе місце у системі функціонування наукових установ займає питання фінансування та матеріально-технічного забезпечення наукової діяльності.

Удосконалення матеріально-технічної бази науки є однією зі складових частин поліпшення наукового потенціалу країни. Достатнє фінансування, зі свого боку, є гарантом існування та розвитку науки.

Проблеми сучасного стану науково-технічної сфери України та питання економічного розвитку розглядається в збірнику наукових праць Інституту економіки НАН України [1]. У цих працях висвітлено систему формування пріоритетів науково-технічної сфери, основні напрями фінансового забезпечення інноваційної діяльності, показники академічної науки тощо. Критичний огляд параметрів розвитку науки в умовах економічної кризи завершується конкретними висновками та пропозиціями.

Стан інтелектуальної праці, причини падіння її престижу та шляхи виходу із кризи окреслено в праці доктора фізико-математичних наук, професора Харківського університету І. Тарапова [4]. Тут містяться деякі висновки й узагальнення про глибинні причини кризи науки в Україні в першій половині 1990-х рр. Як справедливо зауважує автор, причинами кризи в українській науці є такі обставини: несприятливі умови існування і розвитку освіти і науки в Україні, недооцінка ролі і значення інтелектуальної праці державою.

Монографію авторського колективу, який складається переважно із вчених Секції суспільних і гуманітарних наук НАН України, можна розцінити як найзмістовніший аналіз суспільно-політичних та економічних процесів, що охопили Україну в 90-х рр. [7]. Особливості і реформування культурно-освітнього процесу, а також матеріал про стан фундаментальної і прикладної науки в Україні в 1991–2001 рр. розглянуто в розділі V монографії [7, с. 421–456]. Зазначена праця надає можливість визначити загальний стан рівня освіти, зокрема вищої, наукового потенціалу, причини занепаду в науковій та інноваційній сферах.

У здійсненні виваженої науково-технічної політики головну роль відіграють наукові кадри. Від їх творчої діяльності в значній мірі залежить рівень наукових досліджень, масштаби та темпи введення в практику досягнень науки, тому важливе значення має вивчення проблем підготовки та підвищення кваліфікації кадрів української науки 1990-х рр.

Серед праць, присвячених цим проблемам, можна виділити дослідження Т. Заяць, Є. Козакова, О. Кучинської, В. Преснякова, К. Степанкевича [5; 8; 9]. У них наведено динаміку кадрового потенціалу, висвітлено форми і методи підготовки кадрів для науки.

Процвітання держави дедалі більше залежить від стану науки, яка є базовою основою для становлення нашого суспільства і створення відповідного цивілізаційного його обличчя. Без базових цінностей і традицій – культурних й освітніх – не буде прогресу, і наша країна не зможе прорватися у перші ряди цивілізаційного розвитку.

© Т. Полушкіна, М. Парахіна, 2006

Як відомо, вітчизняна наука в 90-і рр. переживала далеко не кращі часи. Економічна і фінансова криза, великий спад виробництва порівняно з попередніми роками призвели до того, що набагато зменшилися доходи держави, а відтак й асигнування на науку з державного бюджету. Наука України 1990-х рр. XX ст. перебувала у стані глибокої кризи. Усі її основні складники: кадровий, фінансовий, матеріально-технічний потенціал були вражені тенденцією зменшення. З погіршенням умов праці науковців знижувалася їх творча активність, що негативно впливало на результативність наукового пошуку. Стан фінансового забезпечення науково-технічної та інноваційної діяльності в Україні протягом 1990-х рр. постійно погіршувався як через зменшення державних витрат, так і за рахунок скорочення недержавних замовлень на виконання наукових досліджень та розробок.

Перехід до ринкових відносин в умовах спаду виробництва, різке скорочення попиту виробничої сфери на науково-технічну продукцію, дефіцит бюджетних асигнувань негативно вплинули на стабільність роботи наукових організацій. Наука, на відміну від виробничих галузей народного господарства, мала вкрай низькі стартові можливості для входження у ринок. Вони обумовлені довгим періодом між виникненням ідеї та її реалізацією, високим рівнем ризику вкладання коштів у довготермінові науково-технічні проекти. У той же час у зазначений період спостерігалося постійне скорочення інвестицій у науково-технічну сферу.

Загальне фінансування науки, як частки ВВП, протягом 1992–2000 рр. зменшилося в 1,6 рази і становило наприкінці зазначеного періоду близько 1,8 млрд грн [6]. Одночасно відбувалися певні зміни в розподілі основних джерел фінансування науки, перш за все через майже подвійне зменшення частки державного фінансування, питома вага якого становила близько 26 % [6].

За існуючої структури фінансування науково-технічної діяльності в Україні були відсутні цільові капітальні вкладення в розвиток наукової інфраструктури, перш за все з державного бюджету, у той час як фінансування з боку вітчизняних та іноземних замовників було спрямоване на отримання, головним чином, поточних результатів від виконання прикладних досліджень та розробок, без урахування стратегічних напрямів розвитку українського суспільства.

Інші джерела, такі як позабюджетні фонди, кошти інофірм складали незначний відсоток фінансування науково-технічних робіт.

Починаючи з 1993 р. у структурі джерел фінансування наукових досліджень та розробок виділилися власні кошти. І якщо тенденція до зниження коштів замовників спостерігалася всупереч очікуваному ефекту ринкових перетворень, то навіть незначне зростання власних коштів свідчило про протилежне, а саме про певну результативність таких перетворень.

Питання наукових кадрів, їх підготовки є важливим моментом для оцінки розвитку науки, оскільки науковець є головною рушійною силою прогресу в науці і, саме тому у цивілізаційному розвитку держави. Тільки проаналізувавши складові частини наукового потенціалу країни, можна зробити деякі висновки щодо розвитку науки в Україні в 90-х рр. XX ст.

Перехідний період поставив перед наукою нові перепони, пов'язані з браком фінансового забезпечення науково-технічної діяльності, невідпрацьованістю системи охорони інтелектуальної власності, економічними та організаційними негараздами. Виникли труднощі, пов'язані з інформаційним голодом, падінням престижності як наукової праці, так і взагалі престижу науки в суспільстві, відпливом та поступовим "старінням" наукових кадрів. Усі ці недоліки знижували ефективність науки, що одночасно відбивалося як на внутрішніх показниках розвитку, так і на зниженні ефективності української науки в таблицях світових рейтингів.

У нових соціально-економічних умовах підготовка наукових кадрів належного рівня набувала високого статусу, оскільки сприяла переходу до інформаційного суспільства, а отже – формуванню пріоритетів розвитку держави. Високоосвічена молодь – головний стратегічний резерв соціально-економічних реформ в Україні, без яких неможливий подальший розвиток суспільства.

Державну політику в 1990-і рр. в Україні було спрямовано на збереження та формування якісно нового кадрового потенціалу науки через підготовку та підвищення кваліфікації наукових та науково-педагогічних кадрів.

Основним напрямом наукової діяльності 1990-х рр. було здійснення наукових та науково-технічних розробок, розвиток та підвищення рівня фундаментальних досліджень. Незважаючи на складні умови, у яких довелося працювати українським ученим, ними одержано чимало вагомих результатів у різних галузях знань. Вдалося не тільки втримати, а й наростити традиційно широкий фронт наукового пошуку на перспективних напрямах сучасної науки і техніки.

Особливу увагу було приділено суспільним наукам, проблемам духовного і культурного відродження українського народу. Низку інститутів гуманітарного і соціального профілів було переорієнтовано на вирішення нових пріоритетних завдань, що виникли в різних сферах суспільного життя. Здійснено значний обсяг досліджень з питань державного суверенітету України, правових аспектів її економічної самостійності, переходу до ринкових відносин, соціального розвитку села.

У 1990-х рр. перед Україною особливо важливим ставало питання планування підбору та підготовки наукових кадрів, зокрема через аспірантуру та докторантуру з урахуванням науково-обґрунтовних потреб у кадрах на триваючий момент та на майбутнє, а також наявності навчально-матеріальної і дослідно-експериментальної бази та кваліфікованості професорсько-викладацького складу.

Поповнення наукових установ молодими спеціалістами, як правило, не компенсувало втрати у висококваліфікованих науковцях. Більше того, низький показник захисту дисертацій свідчив про невелике бажання здібної молоді займатися наукою. Добра половина молоді, що вступала до аспірантури, не продовжувала після її закінчення займатися науковою діяльністю. До того ж, в аспірантуру поступали іноді далеко не кращі випускники, без навичок та здібностей до наукової діяльності. Внаслідок цього тривало тотальне "старіння" науковців усіх рівнів, середній вік кандидатів наук становив 49 років, докторів наук – 58 років [2].

Протягом 1990-х рр. відбулося зменшення кількості наукових розробок, що виконувалися, у два рази. Постійно знижувалася частка розробок, у яких було використано принципово нові технічні рішення. Так, у 1990 р. винаходи містила кожна четверта розробка, у 1991 – кожна п'ята, у 2000 р. – майже кожна восьма [2, с. 81; 3]. Також знижувалася інноваційна діяльність промислових підприємств. Зазначалося поглиблення технологічного відставання економіки України. Відбувалося не тільки скорочення наукових виробництв, а й зменшення частки прогресивних технологій майже в усіх сферах економіки. За останні роки різко знизилася інноваційна активність промислових підприємств України.

На України в 1990-х рр. існувала модель *витратної науки*. На тлі таких проблем як суцільна переструктуризація економічної, політичної, соціальної сфери життя, не зовсім було визначене та захищене значення інтелекту-

Kyiv National Taras Shevchenko University

альної власності, як основи реального зростання економіки, яка б дозволила перейти від простого споживання до продажів продуктів інтелектуальної праці, залучити до господарчого обігу об'єкти інтелектуальної власності.

Мережа наукових установ Україні в 1990-х рр. була досить розгалуженою системою організацій різних типів у різних секторах економіки. Протягом 1991–2000 рр. значних змін у загальній кількості організацій, які виконували науково-дослідні розробки, не сталося. Якщо в 1991 р. в Україні було 1344 наукових установ, то в 2000 р. – близько 1500, тобто відбулося збільшення кількості наукових організацій на 11 %, причиною чому, в основному, став поділ старих науково-технічних комплексів на окремі структури [6].

Окремі позитивні зміни у ставленні держави до науково-технологічної сфери проявилися через удосконалення законодавчої бази, зокрема внесення змін та доповнень у Закон України "Про наукову та науково-технічну діяльність", привели до зменшення темпів вибуття працівників зі сфери науково-технологічної діяльності: протягом 1991–2000 рр. показники загального скорочення наукових кадрів зменшилися з 9,2 до 3,7 %.

Згідно із Законом "Про наукову і науково-технічну діяльність" для підтримки фундаментальних наукових досліджень у галузі природничих, технічних та гуманітарних наук, які здійснювалися науковими установами та вищими навчальними закладами [3, с. 62], в Україні у 1990-х рр. діяв Державний фонд фундаментальних досліджень (ДФФД).

За 1992–1996 рр. ДФФД проведено п'ять конкурсів, у яких взяло участь понад 10 тис. виконавців проектів, 2 тис. експертів [3, с. 64]. У 1997 р. ДФФД здійснював підтримку близько 800 проектів із 251 наукової інституції України [3].

Фонд діяв на підставі Положення, затвердженого спільним наказом Міннауки України і НАН України від 20.02.97 № 25/20 [6, с. 13]. Управління діяльністю ДФФД здійснювала Рада Фонду у складі 25 провідних учених під головуванням академіка НАН України П. Костюка.

Кошти ДФФД використовувалися для фінансування на конкурсних засадах фундаментальних і пошукових досліджень, що виконувалися науковими організаціями, вищими навчальними закладами.

Незважаючи на своє фундаментальне спрямування, розробки Фонду мали і практичне значення: вони використовувалися в роботі Адміністрації Президента України, при підготовці законів Верховною Радою України, постанов Кабінету Міністрів України, міжнародних угод про співпрацю, становили інтерес до різних відомств при підготовці державних програм економічного і соціального розвитку України, передавалися до державних науково-технічних програм і для впровадження.

Відомо, що лише на базі наукових досліджень можуть бути створені принципово нові високовиробничі технологічні процеси. Процес прискорення науково-технічного прогресу в значній мірі залежить від інтеграції науки і виробництва. Між наукою і виробництвом існує складний взаємозв'язок, у якому наука відіграє дедалі активнішу роль по відношенню до матеріально-виробничої практики.

Економічні реформи, що не рухалися, та прогресуюча соціальна дезорганізація вкрай звузили простір можливостей для реалізації національною інтелігенцією її функцій, а її саму поставили на межу виживання.

Невизначеність держави щодо пріоритетних напрямів розвитку, важке фінансове та економічне становище в науці, непопулярність науки в українському суспільстві – це декілька основних причин скорочення кадрового потенціалу.

Ці ж тенденції, головним чином, впливали на процес підготовки наукових кадрів. Для того, щоб готувати спеціалістів, потрібно не один рік – десяти років недостатньо. Непрестижність науки в суспільстві, нерентабельність наукового процесу впливали на вибір молоддю майбутнього професійного шляху.

Серед основних завдань Міністерства освіти і науки України були розробка та реалізація заходів щодо розвитку наукового та науково-технічного потенціалу України, забезпечення координації науково-технічної діяльності міністерств і відомств у межах державних науково-технічних програм, науково-технічних частин інших державних програм, формування державного замовлення на проведення найважливіших наукових досліджень з пріоритетних напрямів розвитку науки і техніки України.

З метою розвитку національного інформаційного простору розроблено концепцію та програму створення корпоративної мережі науки й освіти, створено її першу чергу на базі наукових центрів Національної академії наук України та провідних технічних університетів Дніпропетровська, Донецька, Києва, Львова, Одеси, Харкова.

Досліджуючи стан матеріально-технічного забезпечення науки, треба звернути увагу на аналіз основних засобів науково-технічної діяльності.

Обсяг основних засобів науково-технічної діяльності на початку і в кінці періоду був майже однаковим. Якщо в 1991 р. середньорічна вартість основних засобів складала 7016,8 млн крб [2, с. 68], то в кінці розглянутого періоду цей показник становив 7170,8 млн грн [3, с. 112]; у т. ч. вартість машин та устаткування на початку періоду дорівнювала 4133,0 млн крб [2], у 2000 р. цей показник становив 2028,3 млн грн [3], тобто знизився у 2 рази.

Щодо інформаційного забезпечення науки, то наприкінці досліджуваного періоду в Україні діяла мережа з понад 100 наукових бібліотек і 200 інформаційних підрозділів науково-дослідних установ, у фондах яких було зосереджено близько 1 млрд книг, журналів, патентів, каталогів та інших документів [6]. Протягом 1995–2000 рр. у роботі бібліотек відбувалися технічні перетворення, пов'язані з упровадженням автоматизованих технологій у процеси накопичення, зберігання та розповсюдження наукової інформації. З метою розв'язання цього питання Інститутом проблем реєстрації інформації НАН України та Національною бібліотекою України ім. В.І. Вернадського випускався загальнодержавний український реферативний журнал "Джерело".

Комп'ютеризація науки і майже всіх сфер життя України збігається з періодом історичних перетворень – розпадом СРСР, проголошенням незалежності України, переходом до ринкових відносин, глибокою соціально-економічною кризою. Складний, суперечливий етап комп'ютеризації української науки розпочався в несприятливих економічних умовах і проходить з великими труднощами. Виникали переважно фінансові труднощі з придбанням комп'ютерної техніки.

Зменшення обсягів фінансування негативно позначилося на всіх сферах науки, у тому числі на стані матеріально-технічної бази. Не в змозі відповідати сучасним науковим стандартам матеріально-технічне забезпечення української науки гальмувало розвиток досліджень усіх рівнів і примушувало науковців не так займатися науковим пошуком, як влаштуванням більш-менш відповідних умов для здійснення наукових досліджень, що негативно відбивалося на якості наукового прогресу в Україні. Кількісні і якісні показники кадрового потенціалу науки за перше десятиріччя незалежності України істотно погіршилися порівняно з попередніми роками. Невизначеність держави щодо пріоритетних напрямів розвитку, гостре фінансове та економічне становище в науці, непопулярність науки в українському суспільстві – це декілька основних причин скорочення кадрового потенціалу.

http://www.univer.kyiv.ua/ Bulletin of Taras Shevchenko National University

Ці ж тенденції головним чином впливали на процес підготовки наукових кадрів. Непрестижність науки в суспільстві, нерентабельність наукового процесу впливало на вибір молоддю майбутнього професійного шляху. Адже робота у бізнесі була набагато вигідніша, і не займала стільки сил, терпіння і часу, ніж заняття науковою діяльністю.

Труднощі із фінансуванням наукового процесу були причиною зниження заробітної плати, або зовсім її відсутності, недостатньої та морально-застарілої матеріально-технічної бази, зниження кількості і якості продуктивності науки, її зв'язків з виробництвом, катастрофічного зростання рівня еміграції наших учених за кордон.

Усі ці негаразди приводили до невдоволення науковцями своєю роботою і, врешті-решт, до пошуку сприятливих умов не тільки для праці, але й, буквально, для виживання.

Отже, вітчизняна наукова сфера, де був зосереджений найпотужніший інтелектуальний потенціал, у 1990-х рр. залишалася незатребуваною з боку економіки, що негативно впливало не лише на науку, науковців та їхню здатність працювати задля задоволення потреб економіки, а й на розвиток країни в цілому.

1. Економічний вимір розвитку науки в Україні. – К., 1997. 2. *Заяць Т.А, Кучинська О.О.* Проблеми кадрів науково-технічної сфери України та кадрового проектування в фнноваційних структурах // Проблеми науки. – 1998. – № 8. 3. Звітні матеріали про діяльність Міністерства України у справах науки і технологій та Державного комітету з питань науки та інтелектуальної власності за 2000 рік. – К., 2001. 4. *Козаков Е.А., Пресняков В.Ф.* Научные кадры и их подготовка. – Днепропетровск, 1991. 5. Наука України. Стат. зб. / О.І. Ізотенко, Є.М. Жуйкова, О.М. Кузнєцова та ін. – К., 1997. 6. Наукова та інноваційна діяльність в Україні / О.М. Кузнєцова та ін. / Відп. Н.Г. Луценко – К., 2001. 7. *Степанкевич К.С., Курочкіна О.Ї.* Основні характеристики наукового потенціалу України у 1998 р. // Проблеми науки. – 1999. – № 8. 8. *Тарапов И.Е.* Интеллектуальный труд, наука и образование. Кризис в Украине. – Х., 1994. 9. Україна: утвердження незалежної держави (1991-2001) / Н.П. Барановська, В.Ф. Верстюк, С.В. Віднянський та ін. / Під ред. В.М. Литвина. – К., 2001.

Надійшла до редколегії 01.02.05

Д. Розовик, д-р іст. наук

"ПРОСВІТИ" ЧЕРНІГІВЩИНИ У НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОМУ БУДІВНИЦТВІ В РОКИ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (1917–1920)

Висвітлено вклад просвітніх організацій Чернігівщини у національно-культурне будівництво у роки Української революції (1917–1920).

The article is studied the contribution of the Prosvita's organizations of Chernihiv' region in the national-cultural building during the Ukrainian revolution (1917–1920).

Органічною частиною боротьби українського народу за відродження і розбудову власної держави у визвольній революції 1917–1920 рр. було національно-культурне відродження. Значний вклад у національно-культурне будівництво в цю героїчну епоху вносили громадські культурно-освітні організації "Просвіти". Їх діяльність у сфері культурних перетворювань досліджено у працях О. Коновця [3, с. 73–100], А. Середняка [6, с. 42–53], Л. Євселевського, С. Фарини [1, с. 84–112], С. Масюк [4, с. 13–21], С. Зворського [2, с. 23–24], Д. Розовика [5, с. 212–230]. Однак у зазначених публікаціях висвітлюється переважно робота просвітніх товариств міст, тому актуальним для історичної науки залишається питання дослідження культурно-освітньої роботи "Просвіт" невеликих міст і сіл, особливо на регіональному, а у даному випадку губернському рівні, з урахуванням економічних і географічних особливостей краю.

Аналізуючи стан економічного розвитку Чернігівщини у досліджуваний період, слід зазначити, що губернія була переважно сільськогосподарською, а у географічному розташуванні – межувала з Білорусією і РСФРР, була густо заселена білорусами, росіянами, євреями та представниками інших етноменшин. Отже, вивчення форм і методів проведення просвітніми організаціями та осередками Чернігівщини національно-культурної роботи в масах, ураховуючи економічні, географічні та етнічні особливості губернії, є метою даного дослідження.

Лютнева революція (1917) у Російській імперії відкрила перспективу проведення певних демократичних реформ у суспільстві, а поневоленим народам подала надію на право відродження або побудову власних національних держав. Така перспектива постала і перед українським народом. Рух за відродження української держави розгорнувся з новою силою навесні 1917 р. Його складовою частиною стали і національно-культурні перетворення.

Активну участь у культуротворчому процесі брали добровільні громадсько-культурні товариства "Просвіти". Навесні 1917 р. рух з їх створення охопив усю Україну й упродовж року цих організацій утворилося понад одну тисячу. Не залишилася осторонь процесу масового утворення "Просвіт" і Чернігівщина. До початку 1918 р. на їх теренах заснувалося майже 100 товариств, а до середини 1919 р. – 340, окремі з яких мали філії [7]. Як і всі просвітні організації України, "Просвіти" Чернігівщини мали у своїх стурктурах освітні, бібліотечні, мистецькі, видавничі, пропагандистські, лекторські, роботи з національними меншинами та інші комісії або секції. Ці підрозділи займалися організацією і веденням тієї чи іншої ділянки культурно-освітньої та ідейно-пропагандистської роботи.

Одним із головних завдань у діяльності "Просвіт" Чернігівщини, як і всіх "Просвіт" України в період революції, було вирішення проблеми розвитку різних напрямів освіти, її матеріальне, кадрове забезпечення та проведення українізації. Особливо гостро для губернії ця проблема виникла тому, що Чернігівщина, як уже зазначалося, була аграрним регіоном з низьким рівнем розвитку промисловості та інших інфраструктур, пов'язаних із фабрично-заводським виробництвом і реалізацією (тобто торгівлею) продукції. Так, на 1917 р. в губернії мешкало 2,05 млн осіб, з яких 91,5 % проживало у сільській місцевості. Серед цієї маси населення дітей дошкільного віку (4–8 років) нараховувалося 266 тис., шкільного (8–16 років) – 328 тис. осіб. Однак з цих дітей на 1917 р. мало змогу навчатися лише близько 60 %. Не менш складне становище з освітою склалося серед дорослого населення. На Чернігівщині діяло 714 підприємств. На них працювало 32 тис. робітників. Номінально ці працівники вважалися письменними. До числа грамотного населення відносилися громадяни, які працювали у сфері торгівлі, культурних закладах, адміністраціях тощо, тому рівень грамотності серед міського населення сягав 70–80, а серед сільського – лише 15–20 % [8].

Отже, низький загальний рівень неписьменності в губернії, який в окремих повітах становив навіть більше 80 %, висунув на первинні позиції в діяльності "Просвіт" проблему розвитку шкільної освіти для ді-

© Д. Розовик, 2006

Kyiv National Taras Shevchenko University

тей і дорослих та проведення українізації всієї зрусифікованої освітньої сфери.

З усіх діючих у губернії "Просвіт" найплідніше працювало товариство Чернігова. Та це й закономірно, тому що у губернському центрі знаходився досить великий, як на той час, людський культурно-освітній потенціал і діяла розгалужена мережа закладів культури. "Просвіта" міста, після царських заборон про припинення діяльності цих організацій у міжреволюційний період, відновила свою роботу у березні 1917 р. У товариство вступило 600 осіб, більшість з яких були відомими діячами науки і культури губернії та України. До керівного ядра Ради "Просвіти" входили І. Шраг, І. Ковалевська, В. Коцюбинська, І. Руднєв [9]. З "Просвітою" тісно співпрацювали архівіст й етнограф В. Модзалевський, історики – В. Базилевич, Є. Карнаухов, художники – Б. Бутник, П. Діденко, Л. Миткевич, літератори – М. Могилянський, І. Коновал, культурознавці – Г. Стаднюк, П. Дорошенко, О. Карпінський, В. Еланський та інші відомі діячі науки і культури. "Просвіта" мала вісім районних осередків-філій у місті.

Навесні-влітку 1917 р. "Просвіта" зосередила свою діяльність, насамперед, на відкритті нових шкіл для дітей міста і повіту та запровадження у діючих і нововідкритих школах україномовного викладання. За участю товариства впродовж року у Чернігові було відкрито чотири початкові українські школи. Для підготовки або перепідготовки учителів-україністів школам у місті були засновані курси українознавства. Вони функціонували як постійнодіючі і на них водночас проходили перепідготовку 200 освітян для шкіл міста і губернії. "Просвіта" допомогла облаштувати у місті мережу українських упорядкованих дитсадків. У 1917 р. таких дошкільних закладів було засновано два, а у наступні півтора року – вісім та декілька десятків кімнат дитини на підприємствах міста. У доповнення до цього відкрилося три російські і два єврейські дитсадки [10].

Товариство брало участь у роботі з безпритульними дітьми. Його члени надавали організаційну і матеріальну підтримку створенню нових дитбудинків, шкіл-інтернатів. За 1917 – першу половину 1919 р. у місті відкрилося більше десяти таких закладів. До них збиралися безпритульні діти міста і губернії. У дитбудинках, школах-інтернатах створювалися умови для належного проживання та навчання дітей.

У полі зору міської організації "Просвіта" знаходився розвиток професійної освіти та проведення її українізації. Фінансова комісія товариства виділила кошти на посилення матеріально-технічної бази учительської семінарії, проведення її українізації, допомогла організувати у старших класах декількох шкіл класи професійної підготовки молоді, відкрила вечірні курси підвищення професійної майстерності працюючому населенню, надавала організаційну і грошову допомогу заснуванню професійних навчальних закладів у губернії [11].

Значну роботу "Просвіта" Чернігова проводила у сфері ліквідації неписьменності серед дорослого населення. Керуючись рішенням Всеукраїнського з'їзду товариств "Просвіта" (червень 1917) та постановою Генерального Секретаріату освіти (листопад 1917) про розгортання широкої роботи з ліквідації неписьменності, товариство за власні кошти відкрило в місті дві вечірні початкові школи, у яких водночас навчалося 200 осіб, та вісім курсів з ліквідації неписьменності. У доповнення до цього було засновано Чернігівський народний університет з необхідною матеріальною базою для навчання. В університеті, поряд із вивченням письменними громадянами таких дисциплін як історія України, економіка, українська мова і література тощо, діяли ще й курси з ліквідації неписьменності. При університеті працювала бібліотека. У ній знаходилося близько 2 тис. примірників навчальної, художньої літератури, діяв відділ періодики. В університеті навчалося 200 слухачів, а курси з ліквідації неписьменності відвідувало 100 осіб [12]. У співпраці з іншими організаціями, "Просвіта" допомогла також заснувати в місті вечірні школи та курси лікнепу для російського та єврейського населення.

Національно-культурне будівництво об'єктивно вимагало створення українського друкарства. Вирішуючи це питання, "Просвіта" за 1917–1918 рр. за власні кошти випустила 10 найменувань україномовної навчальної і художньої літератури, кожне з яких вийшло у світ тиражем по декілька тисяч примірників. Видавалися також брошури з творами Т. Шевченка, М. Грушевського, які безкоштовно роздавалися населенню. Публікувалися листівки, плакати з різними закликами, у т. ч. й з відозвами брати населенню активну участь у культурній роботі. Підтримувала "Просвіта" видавництво українських газет як, наприклад, "Народне слово", "Чернігівський край", які друкувалися у Чернігові [13].

Однією з ознак рівня розвитку культури є стан розвитку бібліотечної сфери. На 1917 р. у Чернігові діяла губернська бібліотека, декілька районних та мережа бібліотечних осередків при навчальних закладах, окремих підприємствах. Однак україномовної літератури, навіть у районних бібліотеках міста, було дуже мало, а у бібліотечних осередках українські книжки були відсутні зовсім. Ураховуючи таке становище, бібліотечна секція "Просвіти" заснувала власну бібліотеку із читальним залом. До її фондів було зібрано декілька тисяч, переважно українських книжок, і створено відділ періодики та дитячої літератури. За клопотанням членів "Просвіти" бібліотечні осередки або кімнати читача були відкриті при всіх вечірніх школах, курсах ліквідації неписьменності, народному університеті, на підприємствах, де вони були відсутні [14].

"Просвіта" взяла участь у створенні міської публічної бібліотеки. У її структурі діяло 17 відділів: художньої, історичної, дитячої, мистецтвознавчої, літератур національних меншин та інші відділи. Просвітяни зібрали до бібліотеки 18 тис. томів різної літератури, частина з яких була україномовна [15]. Товариство допомагало поповнювати книжкові фонди всім дев'яти районним бібліотекам міста та налагоджувати ними культурно-освітню роботу серед населення. Зокрема, при бібліотеках організовувалися вечори читання художньої літератури для малограмотних або неписьменних громадян. Це залучило їх до активнішої участі в освітній роботі і ліквідації власної неписьменності.

Особливу увагу "Просвіта" Чернігова надавала розвитку українського театрального, музичного мистецтва, художній самодіяльності, вбачаючи в ньому багате джерело відродження не тільки національної культури, а й духовності українського народу. "Просвіта" активно підтримала ідею відкриття в місті музичної школи, надала організаційну і матеріальну допомогу з практичної реалізації рішення Генерального Секретаріату освіти щодо введення у школах уроків музики й української пісні. За участю товариства впродовж 1917 – початку 1919 р. в місті було засновано вісім аматорських театральних драматичних груп, 15 музично-хорових колективів, Народний хор. Однак найвагомішим досягненням "Просвіти" у сфері розвитку українського театрально-музичного мистецтва стало те, що за її безпосередньої участі та підтримки місцевих органів влади, окремих громадських організацій у Чернігові заснувалося два українські професійні театри та сім у губернії. Для роботи у них були запрошені актори, музиканти, солісти, режисери, декоратори з Києва і Москви. Серед них М. Войтенко, Є. Богословський, М. Бену, П. Александров, В. Мейєрхольд та інші відомі майстри сцени. У новостворених театрах сценізувалися перева-

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

жно вистави І. Карпенка-Карого, М. Старицького, М. Кропивницького та п'єси зарубіжних драматургів [16].

Театральна секція "Просвіти" надавала підтримку організації в місті і губернії рідкісних у той час кінотеатрів-ілюзіонів та створенню умов для їх відвідування дорослим населенням і дітьми. За 1918 – першу половину 1919 р. на Чернігівщині було засновано 37 таких кінотеатрів, три із них у губернському центрі, причому один – дитячий. У кінотеатрах демонструвалися різнотематичні кінострічки: художні, документальні, у т. ч. і з українською тематикою. Практикувався показ кінофільмів у школах з навчальною тематикою, що, зрозуміло, позитивно впливало на розширення світогляду учнів і піднімало їх інтелектуальний рівень [17].

"Просвіта" Чернігова піклувалася про розвиток образотворчого мистецтва. Уже влітку 1917 р. секція охорони пам'яток історії та мистецтва створила в місті студію. Цей навчальний заклад готував художників, майстрів народного образотворчого мистецтва, гончарів, ювелірів, вишивальниць тощо. Було також взято під опіку товариства навчальні заклади цього типу у всій губернії, організація виставок живопису та народного мистецтва у містах Чернігівщини [18].

Значну організаційну і практичну роботу "Просвіта" Чернігова провела у сфері розвитку музейної справи в місті і губернії та налагодження охорони історико-культурних пам'яток, на які було багате як місто, так і весь край у цілому. У цій справі товариство тісно співпрацювало з Комісаріатом з охорони історико-культурних пам'яток Чернігова і губернії. Це була державна структура й очолював її відомий мистецтвознавець В. Модзалевський.

Навесні 1917 р. секція охорони пам'яток історії та мистецтва "Просвіти" спільно з Комісаріатом звернулася до населення міста і губернії з проханням не нищити пам'яток культури, а охороняти їх, збирати і передавати на збереження до сховищ або в музеї. Це звернення дало свої результати і до пам'яткоохоронної роботи були залучені всі просвітні організації Чернігова і губернії, педагогічні колективи шкіл, гімназій, працівники музеїв, бібліотек, наукові товариства, профспілкові, кооперативні та інші організації. Їх об'єднаними зусиллями було зібрано багато історико-культурних пам'яток та предметів образотворчого мистецтва, на основі яких улітку 1917 р. у приміщенні дворянського пансіону було відкрито виставку пам'яток української старовини. Крім зібраних або закуплених на ринках губернії предметів, на огляд на виставку було відібрано частину експозиції з Чернігівського музею ім. В. Тарнавського, предметів з приватних колекцій В. Модзалевського, П. Дорошенка, архівних сховищ Чернігова [19]. У доповнення до цього під охорону були поставлені зібрання старовинних книжок, рукописів, предмети живопису, зброї тощо у маєтках графа О. Милорадовича, поміщика Ф. Уманця. У цих садибах знаходилося також багато історичних документів, грамот козацько-гетьманської держави, портрети Д. Апостола, І. Мазепи, Б. Хмельницького, В. Кочубея, К. Розумовського та інші пам'ятки, які збиралися і відправлялися до музеїв. "Просвіта" і Комісаріат видали багато грамот і на охорону приватних колекцій, у яких знаходилися цінні історико-культурні пам'ятки [20].

Секція охорони пам'яток історії та мистецтва взяла участь у налагодженні охорони архівних документів у маєтках Ханенків, Дорошенків, Нарбутів, Гамаліїв, Марковичів, які піддавалися нищенню під час селянських повстань. Її члени надавали допомогу упорядкуванню фондів двох великих архівів Чернігова. У них зберігалися цінні документи із часів козацько-гетьманської держави. До цих архівів на збереження надсилалися документи, врятовані від нищення з поміщицьких садиб. Було також упорядковано та поставлено під охорону бібліотеку чернігівської духовної семінарії із цінними фондами старовинних книжок [21].

Приплив великої кількості предметів мистецтва та старовини з губернії у Чернігів, поставив об'єктивно питання перед місцевими органами влади і "Просвітою" налагодження їх належного зберігання та організації ознайомлення з ними населення. Частину з цих експонатів, після певної реставрації і ремонту, було передано в музеї губернії, а окремі – у сховища. Однак це не вирішувало проблеми, оскільки маса цінних предметів старовини залишалася недоступною для огляду. Тоді з ініціативи В. Модзалевського, улітку 1918 р. всі розрізнені музеї Чернігова, виставки мистецтв, у т. ч. і найцінніші експозиції музею В. Тарнавського, були звезені у єдиний новостворений Український музей історії та старовини [22].

"Просвіта" брала участь у налагодженні охорони нерухомих пам'яток історії та культури – це архітектурні споруди (житлові, адміністративні будівлі, церкви), скульптури, паркові зони, заповідники природи. Ці культурні надбання бралися на облік, а над окремими спорудами розпочиналися навіть реставраційні або відновлювальні роботи. Зокрема, під охорону і реставрацію було поставлено палац Розумовських у Батурині, будинок колегії П. Галагана у Козельці та інші споруди [23].

Улітку 1918 р. міська рада Чернігова ухвалила рішення про збір коштів на побудову пам'ятника М. Коцюбинському і доручила "Просвіті" провести цю роботу. Товариство взяло також участь у налагодженні охорони будинку, де проживав Л. Глібов, а члени секції з охорони пам'яток історії та мистецтва А. Верзілов та І. Рашевський увійшли в комітет зі спорудження в Чернігові монумента поетові-байкарю [24].

Просвітні організації міста вели активну участь у проведенні українізації державно-адміністративної системи, громадського життя міста і губернії. З цією метою у Чернігові, з ініціативи "Просвіти", були створені постійнодіючі курси українознавства. На них навчалися керівники місцевих органів влади, культурно-освітніх закладів, громадських організацій, органів правопорядку, командири військових частин. Лише у 1918 р. на курсах пройшли підготовку 300 осіб з Чернігова й окремих повітових центрів губернії [25]. Активно виступала "Просвіта" у захист української мови як державної, коли восени 1918 р. в Україні розгорнулася дискусія і боротьба за впровадження двох державних мов – української та російської.

Необхідно зазначити, що складовою частиною культурно-освітньої діяльності "Просвіти" Чернігова було проведення ідейної та національно-патріотичної роботи серед населення міста. Це відбувалося при допомозі читання публічних лекцій з патріотичною тематикою, організації різних маніфестацій, концертів, присвячених проголошенню Універсалів Центральною Радою та різним знаменним датам державного значення, видання і поширення серед населення творів Т. Шевченка, М. Коцюбинського, М. Грушевського, С. Петлюри, С. Єфремова та проведення у такому руслі інших заходів.

Підводячи підсумок культурно-освітньої діяльності "Просвіти" Чернігова за чотири роки, необхідно зазначити, що робота цього товариства сприяла розгортанню національно-культурних перетворень у місті і губернії, на значно вищий рівень підняла культурно-освітній рівень населення Чернігова, скоротила майже на 90 % неписьменність серед працюючих жителів міста.

За прикладом "Просвіти" Чернігова, досить активну культурно-освітню роботу серед населення проводило багато інших просвітніх організацій у губернії.

Велика "Просвіта" діяла у Ніжині. До її складу входили працівники закладів культури міста, викладачі, студенти педагогічного інституту, громадські діячі. Очолював товариство М. Данилевський. Головну увагу у своїй роботі "Просвіта" Ніжина звертала на розвиток шкільної і

Kyiv National Taras Shevchenko University

позашкільної освіти у місті і повіті та проведення її українізації. Вирішуючи це питання, товариство допомогло організувати в місті початкову школу для дітей, вечірню – дорослим і два осередки лікнепу. Вона надавала практичну допомогу утворенню шкіл для дітей і курсів лікнепу сільським "Просвітам" повіту. Для роботи у цих навчальних закладах готувалися вчителі на курсах ліквідаторів неписьменності, створених при Ніжинському педінституті. Щодо інших напрямів культурної роботи, то "Просвітою" міста було відкрито клуб, засновано бібліотеку, хор, аматорський драматичний театр. Члени "Просвіти" проводили роботу з безпритульними дітьми, реєстрували їх і направляли до дитбудинків.

Особливу увагу "Просвіта" Ніжина надавала підтримці української періодики. Товариство здійснило підписку на декілька примірників таких газет як "Нова Рада", "Відродження", "Наша справа", "Вільне життя", "Наше село", журналу "Волошка" та інші газети і журнали. Підшивки цих видань для вільного читання були сформовані у всіх бібліотечних осередках міста, інституті, вечірній школі [26].

"Просвіта", за участю місцевих органів влади, Ніжинського історико-філологічного товариства організувала у Ніжині історико-етнографічний музей. До його фондів були зібрані предмети мистецтва, народні вироби, історико-культурні пам'ятки. Члени "Просвіти" допомогли збирати цінні історичні і предмети культури (зброю, живопис, ювелірні вироби, грамоти козацько-гетьманської держави тощо) до Українського музею історії та старовини Чернігова.

Значну культурно-освітню роботу проводили "Просвіти" в інших районах губернії. Однак у північно-східних повітах Чернігівщини вона мала свої особливості, оскільки ці райони були густо заселені білорусами, росіянами, євреями і місцеві "Просвіти", проводячи національно-культурну роботу, враховували у своїй діяльності інтереси етноменшин.

Так, "Просвіти" Городненського, Новгород-Сіверського, Глухівського повітів, відкриваючи нові школи для дітей і дорослих, піклувалися про забезпечення діючих і новоутворених шкіл україномовною літературою та освітянами-українцями. Поряд із цим, у названих повітах, відкривалися національні школи або класи у діючих школах для дітей білорусів, росіян, євреїв, поляків і для роботи у них готувалися вчителі, друкувалася рідномовна навчальна та художня література [21]. "Просвіти" засновували бібліотеки, хати-читальні, клуби, аматорські драматичні театри, групи художньої самодіяльності, налагоджували охорону пам'яток культури, допомагали проводити українізацію місцевих органів влади, займалися безпритульними дітьми та реалізовували інші культурно-освітні заходи. Наприклад, у Новгород-Сіверському повіті, за участю "Просвіт", місцевих органів влади, громадських організацій упродовж 1917 – першої половини 1919 р. було відкрито 19 вечірніх шкіл для дорослих і майже в усіх великих селах курси лікнепу, 110 бібліотек і хат-читалень, 70 груп художньої самодіяльності та багато інших осередків культури [28].

"Просвіти" північно-східних повітів піклувалися про розвиток культурно-духовної сфери національних меншин. При їх допомозі у місцях згуртованого проживання етноменшин дорослому населенню відкривалися вечірні школи, курси лікнепу, бібліотеки, клуби, групи художньої самодіяльності, друкувалися книги або періодичні видання на мовах національних меншин. Кадри для культурної й освітньої роботи готувалися у Ніжинському педінституті, педагогічних училищах і курсах працівників закладів культури у Городні та Глухові [29].

Отже, узагальнюючи культурно-освітню діяльність "Просвіт" Чернігівщини у 1917 – першій половині 1919 р., слід зазначити, що ця робота була досить плідною. За участі "Просвіт" відкривалися школи для дітей і дорослого населення, проводилася українізація освіти, підготовка нових педагогічних кадрів. Новостворена система освіти, порівняно зі старою дореволюційною і зрусифікованою школою, стала доступною для навчання дітям усіх верств населення, значно вище піднімала їх загальноосвітній та інтелектуальний рівень. Діючі і новоутворені школи, залежно від повіту, дали можливість збільшити чисельність учнів, які відвідували школу, із 60 до 80–85 %. Щодо ліквідації неписьменності серед дорослого населення, то цією роботою займалося 360 "Просвіт". При них діяли 150 вечірні школи, мережа курсів лікнепу, 460 хат-читалень. Ці освітні осередки охоплювали навчанням близько 40 % неписьменного, переважно сільського населення. Для підвищення загального культурного рівня громадян працювали сотні інших культурних закладів губернії [30].

Однак просвітній рух у губернії не всюди і не на всіх етапах революції отримував загальну підтримку, схвалення і не завжди мав виключно позитивні результати своєї діяльності. Роботі "Просвіт" чинили опір різні антиукраїнські та шовіністично налаштовані сили, політичні партії та рухи. Наприклад, староста Конотопського повіту влітку 1918 р. заборонив діяльність товариств у місті та повіті, при цьому висунув їм обвинувачення у тому, що "Просвіти" своєю роботою нібито розколюють суспільство і підривають державний устрій. Закривалися "Просвіти" або переслідувалися їх керівники у Глухівському, Кроливецькому, Сосницькому, Городненському повітах [31].

Проте, якщо обмеження діяльності "Просвіт" у 1917 – першій половині 1919 рр. антиукраїнські сили здійснювали локально, то під час окупації Чернігівщини Добровольчою армією військова адміністрація А. Денікіна перейшла на "Просвіти" у тотальний наступ. Згідно з її наказом за № 22 (серпень 1919) "Про обмеження вивчення української мови у системі освіти Катеринославської, Харківської, Курської і Полтавської губернії" згорталося україномовне викладання у системі освіти, припинялося його фінансування, а відповідно обмежувалася діяльність українських культурних організацій і, насамперед, "Просвіт". Багатьох керівників "Просвіт", які протестували проти такого рішення, добровольці заарештовували, а то і просто розстрілювали. Однак, незважаючи на репресії, просвітяни йшли в підпілля і продовжували проводити серед населення як культурну роботу, так і політичну боротьбу проти денікінців [32].

Після вигнання добровольців з Чернігівщини (листопад 1919) відновлювалася робота закритих "Просвіт" та розпочався процес створення нових у тих населених пунктах, де вони були відсутні. Наслідком цього руху стало те, що до початку 1921 р. в губернії діяло вже 330 "Просвіт", частина з яких мала філії. За їх участі та допомоги місцевих органів влади, громадських організацій, політичних партій, молодіжних організацій упродовж першої половини 1920 р. у губернії відновили свою роботу 1570 шкіл, 60 дитсадків, 60 шкіл-інтернатів та дитбудинків, 24 профтехучилища. Розпочала функціонувати закрита денікінцями мережа позашкільних освітніх закладів, різноманітні культурні осередки та установи: друкарні, бібліотеки, клуби, театри, музеї, гуртки художньої самодіяльності тощо, загальною чисельністю близько 3 тис. одиниць [33]. Уся ця культурно-освітня сфера активно включилася у дальші національно-культурні перетворення в Чернігівщині.

1. *Євселевський Л., Фарина С.* Просвіти у Наддніпрянській Україні. Історичний нарис. – К., 1993. 2. *Зворський С.* Видавнича діяльність київської "Просвіти" у 1917-1919 роках // Вісник книжкової палати. – 1999. – № 6. 3. *Коновець О.Ф.* Просвітній рух в Україні (XIX – перша третина XX ст.). – К., 1992. 4. *Масюк С.* Діяльність товариств "Просвіта"

http://www.nbuv.gov.ua/portal/natural/vknu/

в Україні (1917–1920 рр.) : Автореф. дис. … канд. іст. наук. – К., 1997. 5. *Розовик Д.Ф.* Українське культурне відродження в роки національно-демократичної революції (1917–1920). – К., 2002. 6. *Середняк А.* Товариство "Просвіта" в період першої світової війни, визвольних змагань українського народу та їх поразки / Нариси історії "Просвіти". – Львів; Краків; Париж, 1993. 7. Державний архів Чернігівської області (далі ДАЧО). – Ф. Р. 593, оп. 1, спр. 708, арк. 9. 8. ЦДАВОВУ України. – Ф. 166, оп. 2, спр. 274, арк. 2. 9. Чернігівська земська газета. – 1917. – 28 берез. 10. ЦДАВОВУ України. – Ф. 166, оп. 1, спр. 968, арк. 127 та ін. 11. ДАЧО. – Ф. Р. 593, оп. 1, спр. 36, арк. 13. 12. Черниговская земля. – 1918. – 15 сент. 13. Нова Рада. – 1917. – 8 груд. та ін. 14. ЦДАВОВУ України. – Ф. 2201, оп. 2, спр. 389, арк. 18. 15. Известия (Чернигов). – 1919. – 6 июня. 16. ДАЧО. – Ф. Р. 593, оп. 1, спр. 114, арк. 196 та ін. 17. ДАЧО. – Ф. Р. 593, оп. 1, спр. 356, арк. 5. 18. Известия (Чернигов). – 1919. – 23 фев. 19. Наше минуле. – 1918. – № 2. – С. 211. 20. Інститут рукопису НБУ імені В.І. Вернадського. – Ф. 12, спр. 969, арк. 979. 21. ДАЧО. – Ф. Р. 593, оп. 1, спр. 55, арк. 11 та ін. 22. ЦДАВОВУ України. – Ф. 2457, оп. 1, спр. 34, арк. 43 та ін. 23. Там само. – Ф. 2581, оп. 1, спр. 21, арк. 19. 24. Наше минуле. – 1918. – № 3. 25. ЦДАВОВУ України. – Ф. 2201, оп. 1, спр. 389, арк. 18. 26. Там само. – Ф. 2201, оп. 2, спр. 380, арк. 20–21, 27. 27. Там само. – Ф. 166, оп. 1, спр. 464, арк. 76. 28. ДАЧО. – Ф. Р. 593, оп. 1, спр. 708, арк. 4. 29. ЦДАВОВУ України. – Ф. 166, оп. 1, спр. 968, арк. 19, 79. 30. ДАЧО. – Ф. Р. 593, оп. 1, спр. 708, арк. 9. 31. ЦДАВОВУ України. – Ф. 2201, оп. 2, спр. 367, арк. 147, 162. 32. Боротьба. – 1920. – 6 січ. та ін. 33. ДАЧО. – Ф. Р. 593, оп. 1, спр. 708, арк. 9 та ін.

Надійшла до редколегії 03.02.05

Б. Цимбал, асп.

ДІЯЛЬНІСТЬ ОРГАНІЗАЦІЇ ДЕМОКРАТИЧНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОЛОДІ (ОДУМ) В ЕКЗИЛІ (50–60-І РОКИ XX СТОЛІТТЯ)

Міститься інформація про Організацію демократичної української молоді (ОДУМ), яку було створено українськими емігрантами 1950 р. в Нью-Йорку. Осередки організації поширилися до Канади, Великобританії, Німеччини, Бельгії та Австралії. Встановлено, що ОДУМ була осередком українців в еміграції, який сприяв поширенню демократичних ідей серед української молоді.

The article is dedicated to Organization of Ukrainian Democratic Youth (ODUM), founded by Ukrainian emigrants in 1950 in New-Yourk. The departmens of Organization applied to Canada, Great Brittan, Germany, Belgium and Australia. The article demonstrates that ODUM was the center of Ukrainian emigrants, assisted to popularization of democratic ideas among the Ukrainian Youth.

Після закінчення другої світової війни, у Західній Європі опинилося багато українців, які не хотіли повертатися до України, адже там панував сталінський режим. Пам'ятаючи про репресії 1939 р., багато людей намагалися уникнути повторних, тому змушені були перебувати за кордоном. Внаслідок підписання Ялтинської угоди (1945) між Президентом США Ф. Рузвельтом і прем'єром Англії В. Черчілем – з одного боку та Й. Сталіним з іншого, – почалася примусова репатріація втікачів із СРСР [4, арк. 1]. За умов, що склалися, потрібно було неодмінно добитися зміни ухвали Ялтинської угоди щодо втікачів із СРСР. Наприкінці 1945 р. і на початку 1946 р. в Західній Німеччині починає зростати культурно-мистецьке та літературне життя і видавнича діяльність, а також урізноманітнюється палітра політичного життя. Для цього була відповідна база, оскільки серед емігрантів-українців було багато письменників, художників та науковців. У 1946 р. закладаються основи до створення Української революційно-демократичної партії (УРДП) [2]. Її засновниками були українські емігранти, яких очолював І. Багряний.

Виникнення даної партії мало дуже важливе значення, оскільки УРДП разом з іншими українськими осередками успішно добивалася статусу-кво для втікачів із СРСР. Примусова репатріація була припинена, і всі, хто не бажав повертатися до СРСР, мали право переселитися до західноєвропейських чи заокеанських країн за власним вибором на постійне проживання [4, арк. 3]. Про це свідчать матеріали УРДП США, що нині зберігаються у фонді І. Багряного. Саме створення УРДП було дуже важливим, оскільки вона об'єднала українські сили в еміграції у боротьбі за українську державність, заклала основи інших політичних партій і громадських організацій ОДУМу, осередки яких поширилися не лише по всій Західній Європі, а і на американському континенті.

Документи, що свідчать про активну роботу І. Багряного разом з іншими діячами української еміграції, знаходяться у фонді І. Багряного (справжнє прізвище та ім'я Іван Павлович Лозов'ягін), українського письменника, громадсько-політичного діяча.

Фонд нині зберігається у Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва України (1186). Серед документів, що розкривають діяльність ОДУМу, такі: статті, повідомлення, доповіді, матеріали конференцій, програми, різноманітне листування осередків, бюлетені, протоколи, доручення, звіти, інформаційні листки, акти, фотографії та ін. Документи датуються 1945–1995 рр. Сам фонд великий (близько 536 справ) і, практично, зовсім недосліджений. Тут зберігаються і творчі матеріали І. Багряного (романи, драматургія, поезія, його статті та листування). Актуальність даної теми полягає у тому, що діяльність української молодіжної організації в еміграції вітчизняними дослідниками не досліджувалася. Мета нашої статті – ознайомити широке коло читачів з діяльністю української молодіжної організації в еміграції.

Молодіжну організацію під назвою Об'єднання української демократичної молоді було створено новоприбулими з Європи молодими членами УРДП 18 липня 1950 р. в Нью-Йорку. Заснувала ОДУМ ініціативна група, яку очолював П. Мигаль [2]. У Канаді ОДУМ виник 30 вересня 1950 р. Його роботою керував Центральний комітет, створений 12 жовтня 1953 р. Членами першого ЦК ОДУМу були українські емігранти, що проживали в США: Ю. Мартинюк, В. Дубняк і Л. Нечипорчук, з Канади – М. Дальний і Д. Ткачук, В. Бендер (з Англії), І. Корнійчук (Німеччина) і М. Кузьменко (Австралія). Головами ЦК ОДУМу були: Ю. Мартинюк (Нагорний) – 1953–1954 рр., В. Пономаренко (1954–1955), Є. Федоренко (1955–1965), М. Французенко (1965–1967), Ю. Криволап (1967–1976), В. Педенко (1976–1982), О. Пошиваник (1982–1988) і з 1988 р. – М. Мороз [7, арк. 162]. Про їхню діяльність розповідають матеріали фонду. Осередки організації були створені в Чикаго, Філадельфії, Нью-Йорку, Сіракузах, Клівленді, Хартфорді, Бриджпорті, Буффало, Трентоні, Портленді, Нью-Бронсвік-Сомерсеті, Міннеаполісі, Детройті, Рочестері, Форт-Вейні, Пассейку, Ютиці. А в Канаді, де в Торонто з'явився перший осередок, виросли потім нові об'єднання ОДУМу, які поширилися надалі в Європу. Це відомо з матеріалів конференції ОДУМу в Філадельфії [5, арк. 14].

Після створення ОДУМу в США й Канаді, українська демократична молодь почала організовуватися і в інших країнах. 22 квітня 1951 р. в Ронделі (Англія) члени ініціативної групи ОДУМу в цій країні С. Власенко,

© Б. Цимбал, 2006

Kyiv National Taras Shevchenko University

М. Омельченко й В. Поясок скликали збори молоді, на яких було вирішено створити ОДУМ. Збори обрали тимчасовий Організаційний комітет у такому складі: С. Власенко, М. Дяченко, В. Гімбицька, В. Поясок, М. Француженко, Волощак, Г. Ранюк, М. Омельченко та Т. Мироненко. Збори схвалили відповідні резолюції, постанови та заклик до української молоді у Великобританії про заснування у всіх місцях скупчення українців філії ОДУМу. Головою ОДУМ в Англії став М. Француженко.

Згодом і в Бельгії було створено ініціативні групи, а пізніше й окремі філії ОДУМу. Однак через масові виїзди як старшого громадянства, так і молоді за океан, ОДУМ не розгорнув широко своєї діяльності ані в Англії, ані в Бельгії та Німеччині.

В Австралії (Мельбурн) ОДУМ було засновано 22 червня 1952 р. на Установчих зборах. Головою організації обрали М. Кузьменка, до складу також увійшли: В. Кандиба, А. Верещак, М. Клиновський, В. Ткач, В. Павлюк, С. Коріні, О. Нитченко, І. Дарник. Однак початком одумівського руху в Австралії можна вважати дату 26 лютого 1952 р., коли з'явилася перша філія в Мельбурні. Після цього були засновані філії в Аделаїді, Сіднеї, Брісбені [7, арк. 7].

Серед документів фонду зберігається доповідь українського емігранта Т. Коновала, прочитана на Ювілейному з'їзді ОДУМу, яка має назву "Шлях ОДУМу". У ній Т. Коновал зазначає, що створенню молодіжної організації передувала стаття І. Багряного про потребу заснування організації молоді, де виховувалося б національно свідоме і висококультурне молоде українське покоління. "Це має бути надпартійна організація молоді, що складалася б не з дідів,а таки з молоді" [7, арк. 66].

М. Степаненко, який входив до складу Української революційно-демократичної партії, зазначає, що стаття І. Багряного вийшла в демократичній пресі: "Українських вістях" і в "Наших позиціях" під псевдонімом І. Дорошенко. Стаття мала назву "До проблеми молоді". У її основу лягли думки І. Багряного про потребу заснування такої організації, висловлені ним у доповіді ще взимку 1945 р. [5, арк. 8]. М. Степаненко вважає, що це передувало створенню ОДУМу, заклало основи до його виникнення. Крім того, були керівники, які здобули досвід в інших молодіжних організаціях та мали бажання об'єднатися і діяти. М. Степаненко робить висновок, що причиною до постання ОДУМу була відсутність такої організації, яка б серйозно і відповідально ставила проблему включення всієї української молоді у боротьбу за здійснення українських національно-державних ідеалів й успішне відновлення Української Народної Республіки [5, арк. 6–7]. Такої ж думки притримується Ю. Криволап (голова ОДУМу в 1967–1976 рр.). Це можна прослідкувати з доповіді, виголошеної ним на конференції ОДУМу в Філадельфії [5, арк. 11].

В. Корсун у своєму виступі на цій же конференції говорив про ідеологію молодіжної організації. Об'єднання демократичної української молоді відрізнялося від інших українських молодіжних організацій тим, що в ньому могли співіснувати різні ідеології, світогляди, напрями і переконання. Єдиною вимогою організації до своїх членів було підпорядкування рішенням більшості після об'єктивної поміркованої дискусії. Таким чином, – доповідав В. Корсун, члени ОДУМу об'єднані духом свободи і своєю повагою до різних світоглядів. Найважливішою ціллю і напрямом роботи ОДУМу було утримання в кожному члені організації гордості за своє українське ім'я і демократичний рух і надання можливості права визначення індивідуальної думки [5, арк. 17]. В. Корсун зазначав, що метою ОДУМу повинна бути допомога членам організації у розвитку своїх особистих високих якостей і закріплення їх. Це мало сприяти продовженню української демократичної традиції. ОДУМ було створено на демократичних засадах, адже його організатори були переконані, що демократичний лад є єдиною практичною і життєздатною системою на землі, тому що демократія забезпечує людині її релігійні, соціальні, економічні та політичні права. Демократія сприяє розвитку особистих здібностей і знань. Цим вона забезпечує особу, не даючи загубитися у суспільстві. Демократія уможливлює кожному досягнути становища, до якого людина найбільше спроможна. Вона забезпечує людині свободу і розквіт її духовних сил, сприяє вільному мисленню, творінню і висловленню [5, арк. 17].

Творцем ОДУМу було покоління, якому в 50-і рр. виповнилося від 20 до 40 років. Члени організації поділялися на юних (7–18 років), дійсних та старших вихователів (18–35 років), дорадників та почесних, які були членами Товариств прихильників ОДУМу (ТОП). ТОП – це організація батьків, які організовано дбають про виховання своїх дітей. "Усі батьки нашої громади, які організовано і послідовно працюють над всебічним вихованням своїх дітей рахуються ТОПівцями" [4, арк. 3]. Так зазначається у програмі ОДУМ.

Виховання – це складна і дуже відповідальна справа. Вона потребує глибокого знання дитячої душі і знання науки педагогіки. ОДУМ у виховній роботі з молоддю не ставила за основне завдання виховати нові кадри на зміну старим у своїй організації. Основний акцент робився на підхід до кожної дитини зокрема, ураховуючи її індивідуальні особливості, щоб, насамперед, виховати повноцінного члена суспільства. Результатом такого виховання було сформування у дитини пошани до власних батьків і соціуму. Серед архівних документів зберігається Програма виховної праці Юного ОДУМу, брошура "Психічні підстави праці з Ю.ОДУМом, організація та її принципи", Матеріали для виховників Юного ОДУМу, "Підручник виховника Юного ОДУМу" та багато інших документів, які подають відомості про цілі і принципи виховання юного покоління організації. Отож щодо виховання характеру у дітей, то потрібно брати до уваги чуття і переживання дитини. Основною ціллю було виховання повноцінної української людини. У своїх виховних принципах ОДУМівці базувалися на поглядах Ушинського. Дитина має жити серцем і діяти волею, більше є важливим не те, що юнак думає, а те, що відчуває. Коли людина зуміла побороти в собі егоїстичні, тваринницькі інстинкти і бажання, тоді нею керують благородні чуття християнської любові, приязні і милосердя .Тоді і вчинки її будуть християнські. Організовувати чуття, як підставу доброякісного характеру, це означає з одного боку – зміцнити і розвинути в людині альтруїстичні чуття християнської любові і доброзичливості, а з іншого – притлумити в самому зародку хижі тваринницькі інстинкти, які також притаманні людській натурі, коли людина не вміє панувати над собою, не вміє загнуздати темних низьких бажань й устремлінь, тоді, навпаки, вони опановують людиною і роблять її рабом своїх пристрастей [3, арк. 3–6].

Організація вважала, що не потрібно дублювати шкіл українознавства, адже завданням школи є надання знань. Основну увагу слід звернути на посилення й організацію чуття і переживань дитини. Щоб юне покоління стало членами суспільства, потрібно одночасно дбати про три складники виховання: релігійний, моральний і національний. Занедбання якогось із них робить дитину обмеженою, неповноцінною. Найкращим матеріалом для цього був той, який міг пробудити в дитині

глибокі чуття і переживання релігійного, морального й національного характеру. Таким матеріалом, на думку ОДУМу, була українська народна поетична творчість, у першу чергу побутові й історичні пісні, колядки, щедрівки, і потім різного роду легенди, перекази, ігри і забави, танці і т. д. Про велике значення українських пісень для нашого народу говорять такі педагоги, як Ф. Колесса і О. Верходуб. Молодіжна організація вважала, що фольклорні матеріали слід доповнювати відповідною літературою наших класиків [3, арк. 7–8].

ОДУМ було створено на засадах добровільного членства як молодіжну організацію, а не партію. Вона мала всебічно сприяти духовному і фізичному вихованню своїх членів, поширенню демократичних ідей серед української молоді, знань про неї і її національно-визвольну боротьбу поза межами України. ОДУМ працювала з молоддю православної громади. Літні і виховні табори, молодіжна капела бандуристів, драматичні гуртки, спорт, участь у загально-громадських заходах, різні поїздки та прогулянки, танцювальні гуртки, українська школа, – усе це допомагало батькам виховувати своїх дітей національно свідомими і всебічно розвиненими людьми. ОДУМ була організацією, що навчала молодь робити добро у суспільстві та для свого народу [4, арк. 3].

Документ фонду "15-річчя ОДУМу в Чикаго" подає інформацію про те, що при філії в Чикаго створено танцювальну групу, яку очолив М. Осовський. До її складу входили Л. Степова, Л. Петренко, В. Пошиваник, К. Ковальчук, Г. Довгошия, Л. Безпалко, Петро та Іван Іваненки. У кінці 1964 р. філія, завдяки старанням Д. Завертайла, створила ансамбль бандуристів ОДУМу. Його очолив відомий бандурист і композитор Г. Китастий. Уперше ансамбль бандуристів виступив на Шевченківськім концерті 4 квітня 1965 р. у школі Шопена [7, арк. 27].

Стаття О. Коновала "30 років праці філії Чикаго" свідчить, що філія в Чикаго мала свій маршовий оркестр, оскільки часто брала участь у різних парадах та демонстраціях [7, арк. 60–61].

У своїй доповіді член ОДУМу В. Корсун так викладав мету, яку ставить перед собою Організація української молоді: робити все можливе, щоб урядовою мовою в Україні була українська мова, насамперед через пресу й радіо; боротися за свободу в Україні для студентів, щоб вони мали право вільно і без остраху висловлюватися, говорити і творити. ОДУМ прагнула домагатися: щоб митці, письменники, композитори мали свободу висловлюватися вільно як про недолю українського народу, так і про владу, що над ним панує; щоб українські книжки розповсюджувалися і в Україні, а не тільки на чужині; щоб Україна мала своїх державних керівників, а не російських, мала свої посольства й делегації по столицях держав Америки, Європи, Азії, Африки; щоб український уряд вкладав гроші для потреб свого народу, а не лише військових потреб; щоб більше митців й українських письменників роз'їжджало по країнах різних континентів; щоб Україна стала самостійною і ні від кого не залежною державою.

В екзилі ОДУМ існувала не тільки для збереження українського духу у вузькому колі еміграційної спільноти, зменшення почуття самотності і розгубленості серед молодого покоління. Вона мала увійти в культурне й інтелектуальне життя Америки для того, щоб піднести українське культурне життя і поставити на такий рівень, за якого його будуть шанувати. ОДУМ повинна була дати американському народу можливість пізнати Україну, її народ, її культуру [5, арк. 163].

З архівних матеріалів відомо, що ОДУМ мав свій прапор, гімн, емблему, однострій, пресу. Прапор та емблему ОДУМу виготовили за проектом майора армії УНР М. Битинського. Емблема складалася зі срібного пшеничного триколоса, що символізував молодість та силу української землі, вплетеного в золотий тризуб, накладений на блакитний щит. Знизу в напівкруглій формі був напис "ОДУМ". Прапор ОДУМу – блакитне полотнище, на якому з одного боку – емблема організації, а з іншого золотими літерами напис: "Об'єднання демократичної української молоді". Мистецьке оформлення прапора та емблеми виконав відомий український митець-маляр Я. Гніздовський. Застосування ОДУМівського прапору та емблеми застерігалося всіма тими правилами, що й Українського державного прапора: у різноманітних рекламах, ресторанах і на місцях забав. Прапор мав бути новий, старий спалювали. Юний ОДУМівець повинен був уміти намалювати та розфарбувати свій прапор та емблему [3, арк. 30]. Гімн ОДУМу, написаний І. Багряним, називався "Вперед сини народу". На музику його поклав Г. Китастий та М. Фоменко.[7, арк. 162]. Однак національний гімн України на слова Чубинського і музику М. Вербицького застосовувався лише з нагоди національних свят та під час підіймання й опускання прапору. Юні ОДУМівці повинні були знати слова та мелодію національного гімну [3, арк. 30]. Одумівський однострій можна було носити під час зібрань, національних свят, літніх таборів, організованих прогулянок, панахид та за розпорядженням вихователів чи членів керівних органів ОДУМу [3, арк. 253]. Однострій ОДУМу – це блузки і сорочки військового крою, захисного кольору (хакі), спідниці і штани синього кольору. На лівому рукаві – емблема ОДУМу [3, арк. 162].

Що стосується преси, то з 1950 р. ОДУМ США видавав двічі на місяць "Бюлетень ОДУМу", який редагувала колегія у складі: В. Дубняка (головний редактор), С. Вербоватого, І. Гарущака, Д. Наливайка, Б. Марущака, В. Боришпольця та Б. Кравця. У 1953 р. на зміну йому прийшов "Інформаційний бюлетень" за редакцією Є. Перерви, П. Крамаренка та М. Дзябенка. У серпні 1952 р. Чикагська філія ОДУМу створила редакційну колегію, яку очолили Б. Шерстюк та О. Коновал, і які почали видавати журнал філії "До мети". Членами редколегії були Л. Гюбнер, Г. Мельник, І. Лукаш та З. Дубовик. Філійний журнал надавав цікаву інформацію з життя осередку, про різноманітні зустрічі Чикагської філії з іншими осередками ОДУМу. Однак у серпні 1953 р. журнал припинив своє існування через закінчення терміну редакційної колегії [7, арк. 8–9].

У 1955 р. матеріали почали друкувати в журналі "Молода Україна". Це відомо з повідомлень ОДУМу, що зберігаються у фонді [7, арк. 163].

"Молода Україна" – це місячник Об'єднаної демократичної української молоді, який почав виходити в Торонто (Канада) у листопаді 1951 р. як часопис ОДУМу в Канаді. Після двох чисел "Молода Україна" стала журналом ОДУМу Канади і США. У червні 1952 р. виходив почергово, то в Канаді, як канадське видання, то у США, як американське. У жовтні 1953 р. американське видання було припинено і від того журнал редагували: Б. Олександрів (1951–55, 1957–61), В. Дубняк (1952), І. Пишкало (1962), М. Дальний (1955–1957, 1963–1964), П. Степ (1964), М. Гавриш (1965–1976) і т. д. [7, арк. 155].

Щодо філії ОДУМу в Чикаго, то вона завжди прикладала багато зусиль, щоб журнал ОДУМу "Молода Україна" стояв на ідейному і матеріальному ґрунті, тому завдяки представникам журналу, – П. Коновал, І. Козацькому, Д. Завертайло та О. Коновал, м. Чикаго завжди мало велику кількість передплатників [7, арк. 27–28].

Kyiv National Taras Shevchenko University

"Молода Україна" подавала відомості з літератури, мистецтва, публіцистики, одумівської діяльності, репортажі, спорт, вісті з України, цікаві винаходи, історичний календар та інші довідкові матеріали. У свою основу редакція поклала українськість матеріалів. Окрім місячника ОДУМу "Молода Україна" у щоденнику "Свобода", який видавав Український народний союз у Джерзі Сіті, неперіодично з'являється сторінка організації під назвою "Літопис ОДУМу". Розпочав її в шістдесятих роках Р. Лисняк, пізніше редагував О. Коновал, а потім О. Шевченко [7, арк. 37].

З 1954 р. при "Українських вістях" у Німеччині розпочато сторінку європейського ОДУМу, пізніше дописи про життя організації молоді в "Українських вістях" подавали під рубрикою "Одумівець". 1962 р. "Одумівець" замінено "Сторінкою Об'єднання демократичної української молоді", яку редагували: О. Коновал (1962–1973), О. Пошиваник (1973–1980), Юрій та Андрій Смик й О. Косогор. З 1960 р. почав виходити "Літопис ОДУМу". При газеті "Українське життя" в Чикаго виходив "Куток Одумівця", який редагували: О. Коновал (1962–1963) та 1973 р. – О. Пошиваник. У 1965 р. було видано з нагоди 15-річчя ОДУМу "Альманах-Збірник ОДУМ-у" (228 сторінок), який редагували М. Дальний, О. Коновал (головний редактор) та Є. Федоренко [7, арк. 163].

Таким чином, на основі ознайомлення з матеріалами фонду І.П. Багряного, що стосуються діяльності ОДУМу, можна стверджувати, що молодіжна громадська організація була позапартійною, національно свідомою, яка виховувала українську молодь у патріотичному дусі. Українці-емігранти вважали, що прийде час, коли український народ скине із себе ярмо [5, арк. 19]. З документів фонду з'ясовано, що головною причиною створення організації було глибоке переконання майбутніх членів ОДУМу у тому, що демократичний лад є єдиною практичною і життєздатною системою у світі, і відсутність такої молодіжної організації, яка б сприяла втіленню цих ідей в Україні. Про потребу такої організації говорив у своїй доповіді в Мюнхені взимку 1945 р. І. Багряний. Ідеологія ОДУМу пронизана ідеєю демократії, а своєю метою ОДУМ ставила піднесення культурного життя України.

1. Багряний І.П (справжнє прізвище та ім'я І.П. Лозов'ягін), український письменник і громадсько-політичний діяч // Центральний державний архів літератури і мистецтва України (ЦДАМЛМ України). – Ф. 1186, оп. 1. 2. Багряний І.П. // ЦДАМЛМ України. – Ф. 1186, оп. 2. 3. Збірники матеріалів для вихователів Юного ОДУМ-у (підручники, навчальні посібники) за 1958-1984 рр. // ЦДАМЛМ України. – Ф. 1186, оп. 2, спр 167. 4. Матеріали ОУРДП США (листування, протоколи, резолюції, звіти, інформативні листки, акти та ін.) за 1949 – квітень 1951 // ЦДАМЛМ України. – Ф. 1186, оп. 2,спр. 49. 5. Матеріали 10–12-ої конференцій за 1968–1970 рр. // ЦДАМЛМ України. – Ф. 1186, оп. 2, спр. 143. 6. Статут ОДУМ-у, Корпорації відпочинкової оселі та запрошення на 14-ий з'їзд за 1951, 1961, 1967 рр. // ЦДАМЛМ України. – Ф. 1186, оп. 2, спр, 133. 7. Статті, повідомлення, доповіді про роботу ОДУМ-у. Машинопис, друк, ксерокопії за 9 серпня 1951 – 19 липня 1994 // ЦДАМЛМ України. – Ф. 1186, оп. 2, спр. 134.

Надійшла до редколегії 10.02.05

Kyiv National Taras Shevchenko University

РЕЦЕНЗІЇ

О. Крижанівський, д-р іст. наук
С. Пивовар, канд. іст. наук

Ю.Н. АЛЕКСЕЕВ.
ИСТОРИЯ УКРАИНЫ (УЧЕБНОЕ ПОСОБИЕ ДЛЯ ИНОСТРАННЫХ СТУДЕНТОВ С РУССКИМ ЯЗЫКОМ ОБУЧЕНИЯ).
– К.: КСУ, 2005. – 248 С.

Сучасна національна система вищої освіти неможлива без інтеграції її в Європейський освітній простір. Нині приблизно 25 тис. іноземних студентів із 110 країн світу отримують освіту в Україні, у тому числі – із 28 країн Європи. Удосконалюючи вищу освіту в контексті вимог Болонського процесу, Україна здійснює модернізацію освітньої діяльності (Вища освіта України і Болонський процес / За ред. В.Г. Кременя. – К., 2004. – С. 264) За цих умов відбувається розроблення навчальних планів, інтегрованих програм навчання, посібників тощо. Однак серед перешкод на шляху інтеграції вітчизняної вищої освіти в європейську – нестача посібників з історії України для іноземних студентів.

Іноземні студенти, що навчаються у вузах України, потребують особливої навчально-методичної літератури, яка б ураховувала специфіку їх мовної підготовки і світобачення. Можна твердити, що це стосується, насамперед, нав--чальних посібників з історії України, адже саме вони значною мірою відкривають перед молоддю, що прибула на навчання в нашу країну з-за кордону, історичні корені прагнення українського народу до європейського шляху розвитку, допомагають розкрити роль і місце України в європейській і світовій історії, виробити неупереджене бачення українського історичного процесу, сфальсифікованого в минулому. На таку навчальну літературу покладається підвищена відповідальність за репрезентацію вітчизняної історії, концепцію якої в останні роки було докорінно переосмислено завдяки плідній праці вчених-істориків.

Російськомовний навчальний посібник доктора історичних наук, професора кількох університетів України, президента Київського славістичного університету Юрія Миколайовича Алексєєва, виданий у Києві в 2005 р., відповідає зазначеним підвищеним вимогам. У ньому в стислій формі викладено історичний розвиток українського народу в контексті історії інших слов'янських народів від найдавніших часів до сьогодення. Зрозуміло, увагу акцентовано на найважливіших подіях, явищах і процесах політичного, соціально-економічного, культурного і духовного плану. У посібнику йдеться про ранній період цивілізації на теренах України, про Київську Русь, добу феодальної роздробленості, Галицько-Волинське князівство XIII–XIV ст., становище українських земель у польсько-литовську добу. Чільне місце в посібнику займає висвітлення національно-визвольної боротьби українського народу в XVII ст. та її історичних наслідків, позбавлення царизмом України автономії. Розповідаючи про історичний розвиток України наприкінці XVIII – на початку XX ст., автор посібника акцентує увагу на формуванні української національної свідомості та на національно-визвольних рухах, які на початку XX ст. вилилися у форму боротьби за створення незалежної держави. У посібнику яскраво й переконливо показано ті складнощі внутрішнього й міжнародного характеру, з якими зіштовхнулися поборники ідеї національної незалежності й соборності українських земель. Йдеться також про трагічні сторінки української історії 20–30-х рр. XX ст., про участь українців у другій світовій війні. З матеріалів посібника студенти зможуть належним чином ознайомитися із проголошенням внаслідок розпаду Радянського Союзу незалежності України та складними державотворчими процесами в ній у 1990-х рр. – 2004 р., з тими проблемами, які постали перед Україною за останні роки та спробами їх успішного вирішення.

У посібнику витримані необхідні пропорції у подачі матеріалу стосовно стародавньої, середньовічної, нової та новітньої історії країни, її політичного, соціально-економічного та духовно-культурного аспектів. Історичне минуле України показане на тлі світових історичних процесів, передусім європейського.

У посібнику вміщено хронологію основних історичних подій, окремо подано дати правління великих київських князів, галицьких і галицько-волинських князів, українських гетьманів. Між тим, за умов, коли автор ставить за мету "коротко висвітлити" історію України, на нашу думку, не варто подавати для студентів-іноземців повний перелік руських князів, зокрема тих, хто правив у Києві, адже значна їх кількість перебувала при владі недовго і нічим особливим в історії не запам'яталася. Як додаток, у посібнику вміщено тексти найважливіших документів стосовно проголошення незалежності України, державотворчих процесів 90-х рр. XX ст. Документи, призначені для ознайомлення студентів-іноземців, підібрані загалом вдало. Утім, зважаючи на те, що історія України нині є предметом гострих дискусій серед науковців, очевидно, кількість першоджерел можна було збільшити, що посприяло б науковій об'єктивності висновків і положень посібника. Наявні у посібнику також запитання для самоконтролю і список рекомендованої літератури.

Новий вузівський навчальний посібник студенти і викладачі, поза сумнівом, зустрінуть схвально. На наш погляд, при перевиданні варто помістити на його сторінках ілюстративний матеріал (для іноземців він особливо потрібний), передусім, історичні карти (чи бодай карти-схеми). Очевидно, високопатріотичний вірш В. Сосюри "Любіть Україну" доречніше було б помістити, як своєрідний епіграф, на початку посібника, а не наприкінці його. Крім того, у другому виданні бажано уточнити окремі концептуальні положення, оцінки історичний подій та осіб.

Автора і студентів можна лише привітати з появою ще одного потрібного і загалом вдалого вузівського посібника з вітчизняної історії.

Kyiv National Taras Shevchenko University

Наукове видання

ВІСНИК

КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ІСТОРІЯ

Випуски 87–88

Редактор Т.Гуз

Оригінал-макет виготовлено Видавничо-поліграфічним центром "Київський університет"

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, власних імен та інших відомостей. Редколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали. Рукописи та дискети не повертаються.

Засновник та видавець – Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Свідоцтво Міністерства інформації України про державну реєстрацію засобів масової інформації КІ № 251 від 31.10.97. Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", директор Г.Л. Новікова. Адреса ВПЦ: 01601, Київ, б-р Тараса Шевченка, 14, кімн. 43. ☎ (38044) 239 31 72, 239 32 22; факс 239 31 28

Підписано до друку 18.07.06. Формат 60x84 1/8. Вид. № 443. Гарнітура Arial. Папір офсетний.
Друк офсетний. Наклад 500. Ум. друк. арк. 20. Зам. № 26-3472.

Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет"
01601, Київ, б-р Т. Шевченка, 14, кімн. 43,
☎ (38044) 239 32 22; (38044) 239 31 72; (38044) 239 31 58; факс (38044) 239 31 28
E-mail: vydav_polygraph@univ.kiev.ua
WWW: http://vpc.univ.kiev.ua

Kyiv National Taras Shevchenko University